حکومەتی هەرێمی کوردستان – عێراق
وەزارەتی پەروەردە
بەڕێوەبەرایەتیی گشتیی پرۆگرام و چاپەمەنییەکان

مێژووی شارستانییەکان

قۆناغی ئامادەیی
پۆلی دەیەمی وێژەیی

١٠

حکومەتی هەرێمی کوردستان - عێراق
وەزارەتی پەروەردە
بەڕێوەبەرایەتیی گشتیی پرۆگرام و چاپەمەنییەکان

مێژووی شارستانییەکان

قۆناغی ئامادەیی
پۆلی دەیەمی وێژەیی

١٠

چاپی حەڤدەهەم
٢٠٢٢ز - ٢٧٢٢کوردی - ١٤٤٣ك

دانەران

د. قادر محمد پشدەری

د.محمد صالح طيب زێباری

د. زرار صديق توفيق

وەرگێڕانی

لیژنەیەك لە وەزارەتی پەروەردە

پێداچوونەوەی زانستی

د.قادر محمد پشدەری

د. عبدالحکیم ئەحمەد مامبکر

عمر علی شریف

حکومەتی هەرێمی کوردستان - عێراق

وەزارەتی پەروەردە

بەڕێوەبەرایەتیی گشتیی پرۆگرام و چاپەمەنییەکان

سەرپەرشتی زانستی چاپ

عمر علي شـريف

سەرپەرشتی هونەری چاپ

ئاری محسـن احمد

نەخشەسازی بەرگ و ناوەڕۆك

ئاری محسن احمد

تـایـپ

ئاشتی عومەر عەلی

جێبەجێکردنی بژاری هونەری

ڕێڤین راغب حسین

پێرست

لاپەڕە	بابەت
	پێشەکی
	بەشی یەکەم
٦	شارستانییەتی کوردستان
	بەشی دووەم:
٢٨	شارستانییەتی دۆڵی دوو ڕوباران (میزۆپۆتامیا)
	بەشی سێیەم:
٦٦	شارستانییەتی دۆڵی نیل
	بەشی چوارەم:
٨٠	شارستانییەتی گریکەکان
	بەشی پێنجەم:
٩٤	شارستانییەتی ڕۆمانی
	بەشی شەشەم:
١٠٢	شارستانییەتی ئێران
	بەشی حەوتەم:
١١٨	(أ) شارستانییەتی ئیسلامی
١٤٠	(ب) بەشداری شارستانیانەی کورد لەسەدەکانی ناوەڕاست
	بەشی هەشتەم:
١٧٦	شارستانییەتی ئەوروپا

پێشەکی

مامۆستای بەڕێز:

ئەم کتێبە بۆ یەکەمین جارە دەکەوێتە بەر دەستتان... تێیدا تیشک خراوەتە سەر مانا مرۆڤایەتییەکەی چەمکی شارستانیبوون..

بۆیە لە کوردستان کە یەکەمین لانکەی شارستانیی بووە لە ڕۆژهەڵات، باسەکان بەرەو وڵاتی دوو ڕوبار و نیل و ئێران و یۆنان... هتد ئاماژە بە فرەلایەنی چەمکی شارستانییەت دەکەن.

هیوادارین ئەم بەرهەمە تا ڕادەیەك کەلێنێکی لەم بوارە پڕکردبێتەوە.. ئێوەی بەرێز.. بە سەرنج و ڕەخنەکان دەتوانن بۆ چاپی داهاتوو.. بەرهەمەکە دەوڵەمەندتر بکەن. لەگەڵ هیوای سەرکەوتن...

دانەران

ئـاو سـەرچاوەی
ژیانە
بۆیە دەیپارێزم

بەشی یەکەم
شارستانییەتی کوردستان

کوردستان بە یەکێک لە کۆنترین لانکەی شارستانییەت دادەنرێت، ئەوەی ئەو ڕاستییەی سەلماند پشکنین و گەڕان بوو بەدوای پاشماوەی مرۆڤ لەکوردستاندا. لە ئەنجامدا دەرکەوت مرۆڤ لە چاخەکانی بەردیندا لەم وڵاتەدا ژیاوە و خاوەن شارستانییەت بووە و یەکەمین گوندی کشتوکاڵی لە پێدەشتەکانی کوردستان و یەکەمین مۆڵگەی شارستانییەتی جیهانی ، (گوندی چەرمۆ)ی نزیک لە شارۆچکەی (چەمچەماڵ)ی ئێستا لە پارێزگای (کەرکووک) بووە.

شارستانییەتی کوردستان بەشێکی زۆری وڵاتی میزۆپۆتامیاو دەوروبەری گرتۆتەوە.

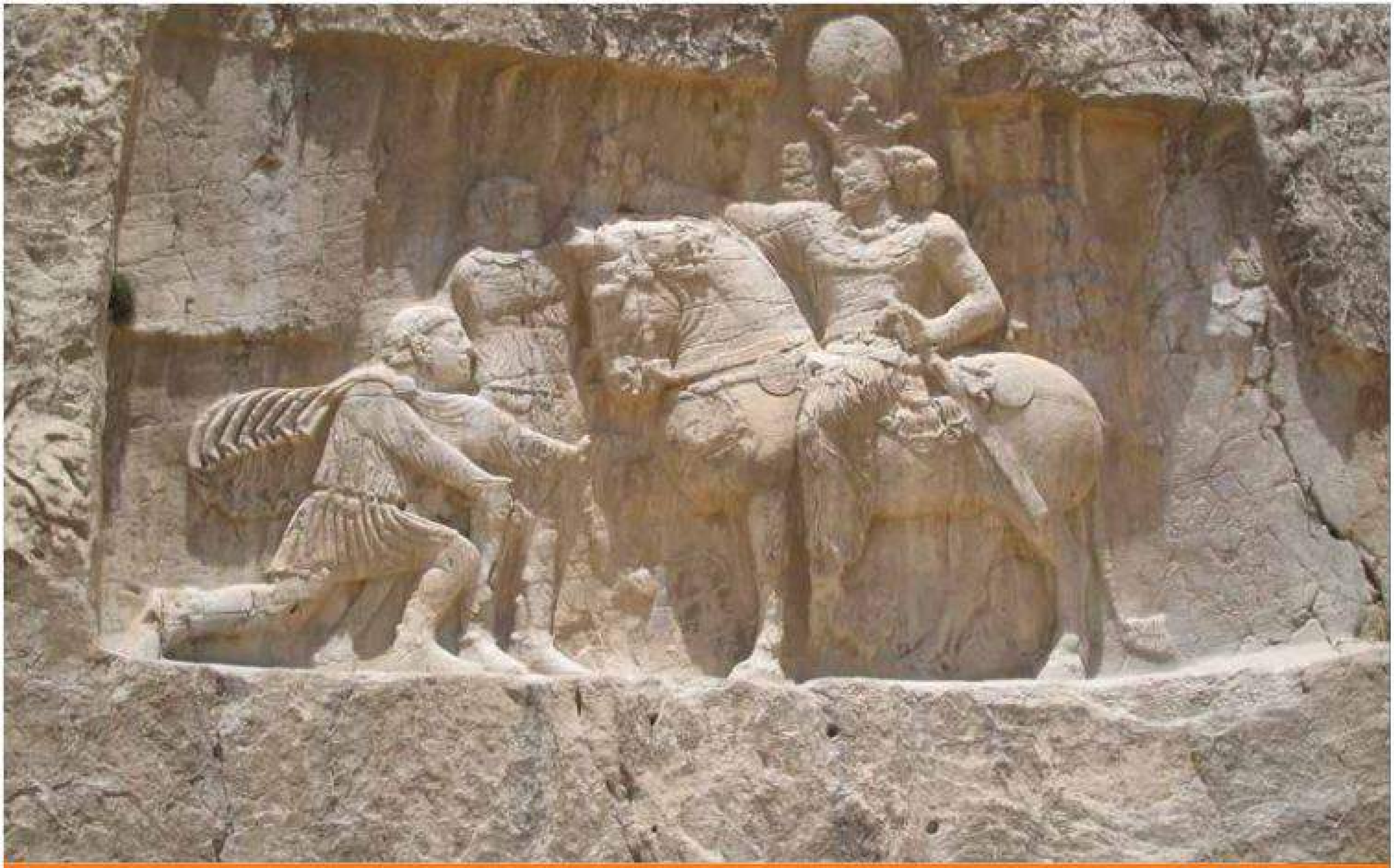

أ شارستانییەت:

ناساندنی شارستانییەت:

توێژەران لەسەر پێناسەیەك بۆ شارستانییەت ڕێكنین، هەندێك زاراوەی (كولتوور- Cultur) بەكاردێنن كە مانای (ڕۆشنبیری) دەبەخشێت، هەندێكی تر زاراوەی (Civilization) بەكاردێنن، كە بەمانای (شاریبوون) دێت، لە زمانی كوردیدا زاراوەی (شارستانییەت) بۆ هەمان مانا بەكارهاتووە، كە مانای نیشتەجێبوونی شارو شێوازی ژیانیان دەگرێتەوە، بەڵام مانا فراوانەكەی دانیشتووانی شارو شارۆچكەكان دەگرێتەوە. ژمارەیەك لە توێژەران لە بەكارهێنانی زاراوەی (شارستانییەت) دا ئاماژە بە لایەنی ڕووحی و مەعنەوی ژیانی دانیشتوان دەكەن، هەندێكی دیكەیان لایەنە ماددیەكان دەكەنە مەبەست. دەتوانین (شارستانییەت) بەم شێوەیە پێناسە بكەین: **بریتییە لە هەموو ئەو دەسكەوتانەی مرۆڤ كە لە بوارەكانی هزر و ڕۆشنبیری و هونەر و ئاواكاری بەدەستی هێناون، هەروەها لە بواری ئابووری وەكو كشتوكاڵ و بازرگانی و پیشەسازی و گەشەپێدانی ڕێگەكانی هاتوچۆو هۆكارەكانی پەیوەندیكردن.**

لە خوێندنی (مێژووی شارستانییەت) دەبێت ڕەچاوی ئەم خاڵانە بكەین:

یەکەم:

شارستانییەتی مرۆڤایەتی کە ئێستا لە سایەی دەسکەوتەکانیدا دەژین، قۆناغ بە قۆناغ و لەسەرخۆ گەشەی کردووەو، ڕەگەکانی دەگەڕێتەوە بۆ هەزاران ساڵ لەمەوبەر.

دووەم:

هەموو گەلانی جیهان هەریەک بە ڕێژەی جیاجیا بەشداریان لە بنیاتنانی شارستانییەتدا کردووە.

سێیەم:

دەکرێ گەلانی دنیا ڕواڵەتەکانی شارستانییەت لە یەکتر وەربگرن.

چوارەم:

دیاردە شارستانییەکان لە نێوان گەلانی جیهان بە خێرایی بڵاوبووەتەوە ڕەگیان بۆ ماوەیەکی درێژ داکوتاوە.

پێنجەم:

ژینگەی سروشتی ڕۆڵێکی سەرەکی لە دەرکەوتنی شارستانییەت و گەشەسەندنی و جۆری ڕواڵەتە شارستانییەکان و بڵاوبوونەوەیان هەبووە.

شەشەم:

زۆر لە ڕەگەکانی ڕواڵەتە شارستانییەکان بە تایبەتی داب و نەریتەکان و شێوازی ڕەفتار دەگەڕێنەوە بۆ چاخە کۆنەکان.

حەوتەم:

هەندێك لە ڕواڵەتە شارستانییەکان دەگۆڕێن یان لەناودەچن بەهۆی گۆڕانی کۆمەڵگەی مرۆڤایەتییەوە.

هەشتەم:

پێویستە دوورکەوینەوە لە بەخشینی مۆرکی (ناوخۆیی نیشتمانی و نەتەوەیی و هەرێمی) بە دەسکەوتە شارستانیەکان، چونکە شارستانییەت بە گشتگیری و بڵاوی لە ناو گەلانی جیهانیدا دەناسرێتەوە، بۆیە باشتر وایە مۆرکی مرۆڤایەتیان پێببەخشین و بێ گوێدانە کات و شوێن ناوی (شارستانییەتی مرۆڤایەتی) لێبنێین، چونکە بەرهەمی ئەزموونی گەلانە و زیاتر لەسەر بنەمای ئایینی دەناسرێ، بەڵام ئەمە بەمانای لەبەرچاو نەگرتنی تایبەتمەندییەکانی هەر شارستانییەتێك نییە کە جیای دەکاتەوە لەوانی دیکە.

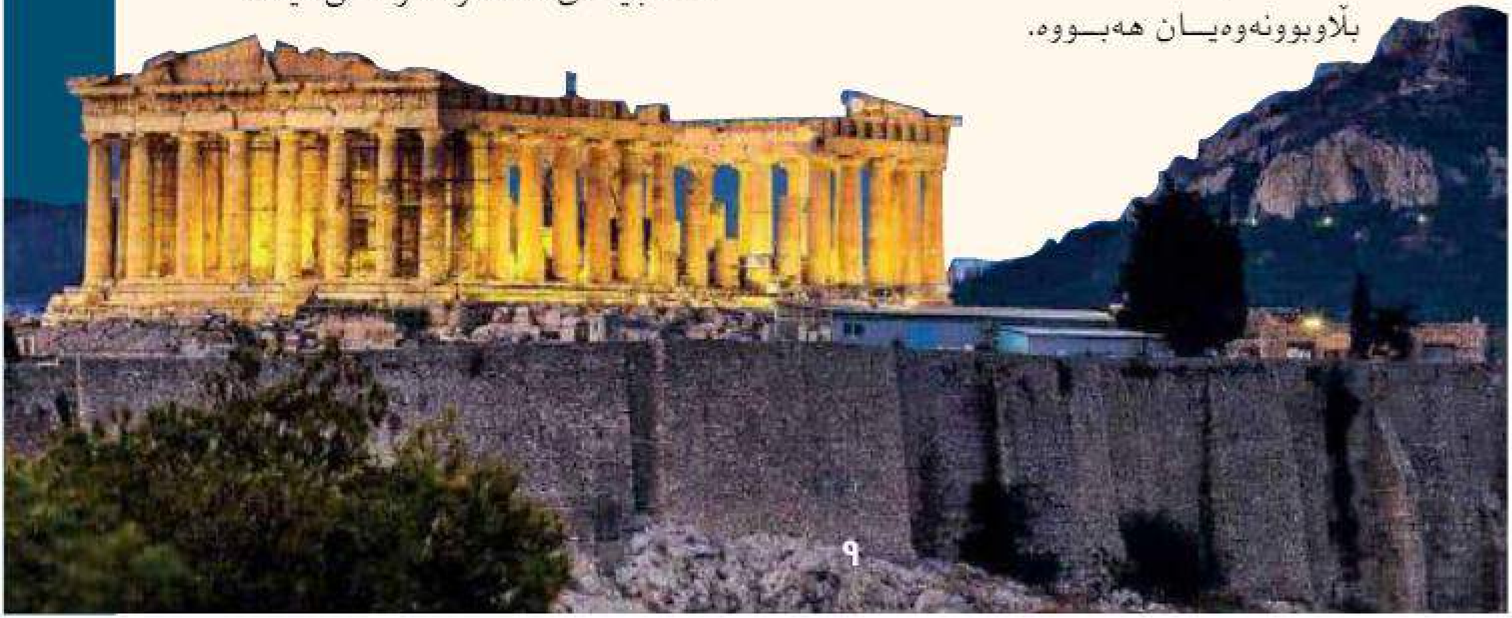

ب شارستانییەتی کوردستان

١- شۆڕشی کشتوکاڵی

مرۆڤ لە چاخە کۆنەکانەوە، واتە (پێش زیاتر لە ٦٠ هەزار ساڵ) لە چیاکانی کوردستان ژیاوە، ئەشکەوتەکانی کردووە بە جێگەی حەوانەوە، بەڕاوکردن و کۆکردنەوەی بەری دارەکان و ڕەگی ڕووەک ژیانی ڕۆژانەی بەسەربردووە. بۆ ماوەیەکی زۆر ژیانێکی سادە و کۆچەرایەتی دوور لە شارستانییەتی بەسەربردووە، پاش ئەوەی کشتوکاڵی زانی لە دەوروبەری هەزارەی نۆیەمی پێش زایین، ژیانی مرۆڤ گۆڕاوە، لە شوێنێکدا جێگیر بووە، خانووی بۆخۆی لە نزیک کێڵگەی بنیاتناوە، بە کۆبوونەوەی چەند خانوویەک لە نزیک یەکدا، گوند پێکهات، لێرەوە سەرەتای شارستانییەت دامەزرا. چ یەکەمین گوندی کشتوکاڵی لە پێدەشتەکانی کوردستان و یەکەمین موڵگەی شارستانییەتی جیهان،و گوندی (بێستانەسوور) ە لە دەشتی شارەزوور سەر بە پارێزگای سلیمانی (گوندی چەرمۆ) یە لە نزیك شارۆچکەی (چەمچەماڵ). هاوشان لەگەڵ گوندی (چەرمۆ)، جوتیارانی گوندی (ئەمریك) لە باشووری شارۆچکەی (فایدە) ی ئێستا لە پارێزگای (دهۆك)، دانیشتوانی یەکەمین گوندە کشتوکاڵییەکان بوون، گەنم و جۆ و نیسکیان چاندووە. ئاسەواری گەنم لە (چەرمۆ) دۆزراوەتەوە.

خانووەکانیان لەقوڕو بەرد بنیاتناوە، بایەخیان بەبەخێوکردنی (مەڕومالآت) و (بزن) و (مانگا) (چێڵ) داوە، کەرەستەو ئامێری ناوماڵ و کشتوکاڵیان دروست کردووە، دواتر گەشەیان پێداوە، جگە لە بەرد ئێسك و قوڕو قیریان لە دروستکردنی کەلوپەلەکانیان بەکارهێناوە.

پاشان پیشەسازی قاپ و قاچاغ و داس و تەشی لە قوڕی سوورکراو دەستی پێکرد.

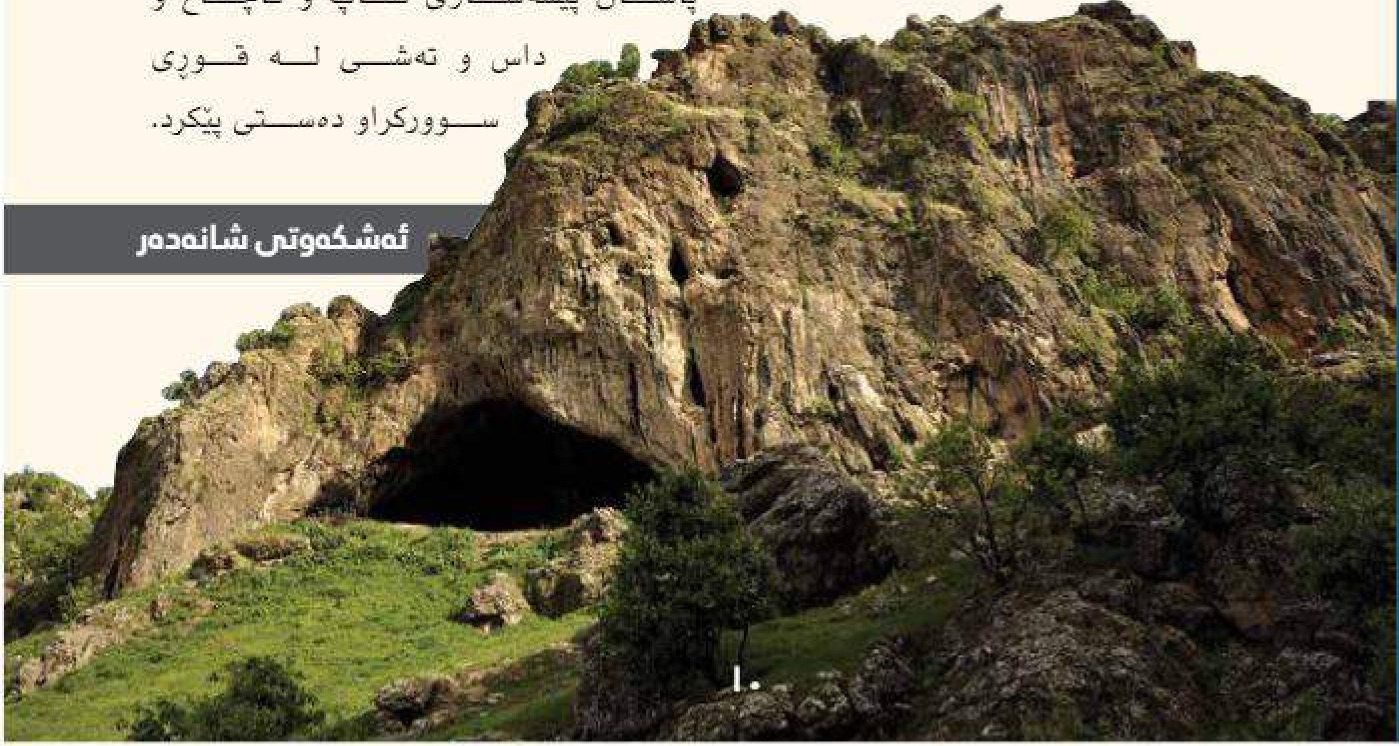

ئەشکەوتی شانەدەر

نموونەی دراوی کۆن

بەم شـێوەیە مرۆڤ چووە قۆناغی پیشەسازی (گـۆزەکاری). ئافرەتـان سـەرقاڵی کاری ناومـاڵ و پـەروەردە کردنی منـداڵان بوون، پیـاوان خۆراکیان پەیـدا دەکرد و لـە کێڵگە لەگـەڵ هاوکارانیانـدا کاریان دەکـرد و کێڵگە و گوندەکەیـان دەپاراسـت، ئیتر ئـارەزووی (موڵکداری) و خاوەنێتـی زەوی پەیدابوو.هەر بەهـۆی پێویسـتی بەردەوامـی کشـتوکاڵ بە کەرەسـتەو ئامێر بـۆ گەشـەپێدانی کەلوپەلی ناومـاڵ هەندێـك لە دانیشـتوان پسـپۆریان لـە دروسـتکردنی چەند جۆرێك لەوکەرەسـەو ئامێرانـە پەیداکرد.

بـەم شـێوەیە جۆرێکـی دیاریکـراو لـە (پسـپۆرایەتی) پەیدابوو. ئەم پسـپۆریە دەبێتە مایەی سـەرهەڵدانی چالاکـی (ئاڵوگۆڕکردن)، بەرهەمهێنی کەرەستەی کشـتوکاڵی و کەلوپەلی ناوماڵ، بەرهەمەکانی بە بەرووبومی کشتوکاڵی ئاڵوگۆردەکـرد . (جـۆ یـان خـوری)، بوونە

هۆکارێکی ئاڵوگۆڕی بازرگانـی، چونکە مرۆڤ تا سـەدەی (شەشـەمی پ.ز) دراوی نەزانیوە. ئەگـەر دروسـتکردنی (کەرەسـتەی کشـتوکاڵی و کەلوپەلـی ناومـاڵ) بـە جۆرێکـی پیشەسـازی بژمێریـن، دەتوانیـن فێربوونـی سـەرەتاکانی کشـتوکاڵ بـە « شۆڕشـێکی ئابـووری» لەقەڵـەم بدەیـن.

پەیدابوونی کشـتوکاڵ بووە مایەی پەیدابوونی پیشەسـازی و بازرگانی و چالاکییەکانی ئاڵوگۆڕ و گواسـتنەوەی شـمەك و بەرووبومـەکان لە ناوچەیەکـەوە بـۆ ناوچەیەکـی تـر، ئەمەش وایکـرد گرنگـی بـە هۆیـەکان و ڕێگاکانی گواسـتنەوە بدرێت. لە ئەنجامـدا بیرکردنەوەی بەهێز لەمـەڕ دۆزینـەوەی هۆکارێکی ئاڵوگۆڕ هاتـە ئـاراوە، (زیو) بـووە ئەو هـۆکارە بۆ ماوەیەکـی درێـژ پاشـان مـرۆڤ (دراو) ی بەکارهێنا. پاشای شانشـینی (لیدیا) لە (ئاسیای بچووك) کـە ناوی کراسـوس (قـارون) بوو لە مـاوەی نێـوان (٥٦٠-٥٤٦ پ.ز) فەرمانڕەوا بـووە توانی پارە لـە زیوو زێڕ لێبـدات، و لە دەڤەرەکانـی تر بڵاوبووەوە. پێویسـتی مرۆڤ بۆ پاراسـتنی گوندوکێڵگـە کشـتوکاڵییەکان، بووە مایەی پەیدابوونی (پیشەسـازی چەك) و بونیاتنانی شـوورەو قەڵاو هەڵکەندنی خەندەق وەکو هـۆکاری بەرگری. هەروەهـا پیاوان لەم رووەوە هـاوکاری یەکتریان دەکـرد و (هێزی هـاوکار و چەکدار) پێکهات، کە لەم سـەردەمە پێی دەوترێ (سـوپا).

لەوانەیە هەریەکێک لە ئێمە بپرسێت بۆچی کوردستان پێش هەرناوچەیەکی تر جیهان کەوت لە دۆزینەوەی کشتوکاڵدا؟ راستیەکەی ئەوەیە کە ژینگەی کوردستان لە ڕووی خاك و ئاوی بارانەوە بۆ کشتوکاڵ گونجاوە، ئەمەش یارمەتیدەر بووە بۆ سەوزبوونی دانەوێڵەی کێوی لە دۆڵە بە پیتەکانی کوردستاندا، ئەو کاتەش مرۆڤ دانەوێڵەی کۆ دەکردەوە پێدەچێت هەندێ لەو دانەوێڵانەی لە نزیك شوێنی نیشتەجێبوونیەوە لە دەست کەوتبێتە خوارەوە پاشان سەوز بووبێتەوە، ئەمەش سەرنجی راکێشاوە بۆیە لەو سەوزبوونە وردبۆتەوە تا دواتر بۆ خۆیشی چاندوێتی. هەندێك لە توێژەران وای بۆ دەچن کە ئافرەت یەکەم کەسێ بووبێ دەرکی بەو سەوز بوونە کردبێ، چونکە ئەو هەڵدەستا بە کوتان و پاککردنەوەو هاڕینی دانەوێڵە تا خواردنی لێ دروست بکات. فێربوون و دۆزینەوەی شێوازەکانی کشتوکاڵ گۆڕانی بنەڕەت بوو، چونکە شێوازی ژیانی مرۆڤایەتی، گۆڕی. یارمەتی مرۆڤی دا جێنیشین بێت و گوند بنیات بنێت.. بە تێپەربوونی کات (شارۆچکە و شارەکان) پەیدابوون، پەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکان دروست بوون، هۆکارەکانی شارستانی بوون هاتنە ئاراوە. بە واتایەکی تر کشتوکاڵ بوو بە یەکەم بەردی بناغەی بنیاتنانی شارستانییەت، چونکە ڕێڕەوەی ژیانی مرۆڤایەتی گۆڕی، بۆیە دەتوانین بڵێین دۆزینەوەی کشتوکاڵ وەچەرخانێك بوو لە ژیانی مرۆڤایەتی.

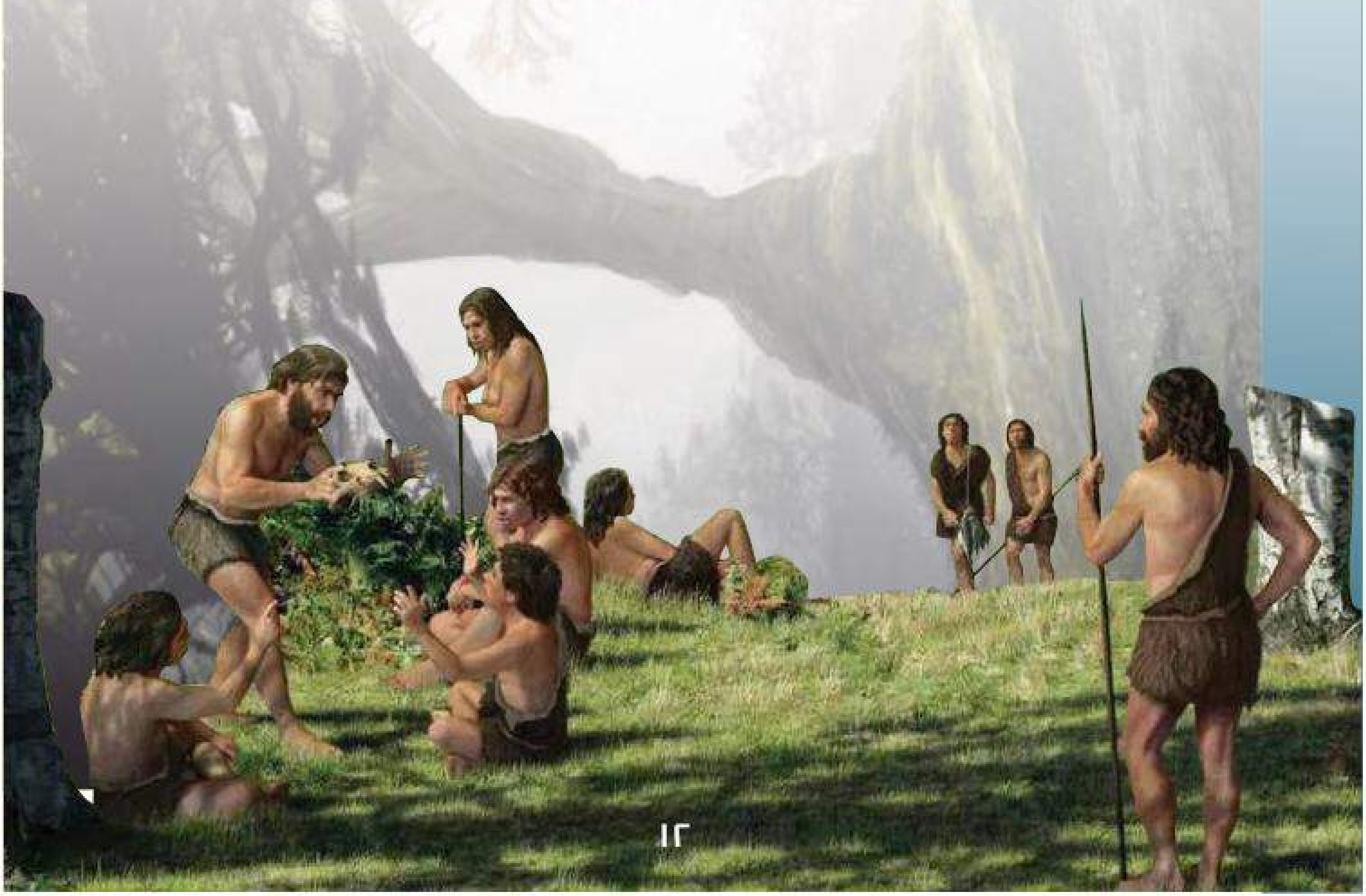

بڵاوبوونەوەی گوندە کشتوکاڵییەکان:

گوندە کشتوکاڵیەکان، لە باشووری کوردستان دروست بوون و بڵاوبوونەوە، وەکو گوندی (حەسونە) لە باشووری شاری (موصل)، هاوچەرخی هەردوو گوندی (شەمشارە) لە دەشتی (رانیە) و گوندی (چوخەمامی) نزیکی (مەندەلی) بوو، شوێنەواری چەندین گوندی کشتوکاڵی دۆزراوەتەوە کە مێژووەکەیان دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمەکانی دوای (هەزارەی شەشەمی پ.ز) لەوانەش (گردی حەلەف) لە رۆژئاوای کوردستان لەسەر زێی خاپوور لە سوریا، و گوندی (ئارپەچی) لە نزیکی (نەینەوا) و گردی (تەپەسەراب) لە نزیکی کرماشان.

گوندە کشتوکاڵییەکان لە ناوەند و باشووری عێراقیشدا زۆر بوون و تەشەنەیان سەند و وەکو گردی (الصوان) لە نزیکی (سامەرا). لە نیوەی دووەمی چاخی (بەردینی کانزایی ٥٦٠٠ - ٣٥٠٠ پ.ز) گوندی کشتوکاڵی لە باشووری عێراقدا پەیدابوون و شوێنەوارەکانی وەکو (تل العبید وتل الحاج محمد) دۆزراونەتەوە.

هاوشان لەگەڵ پەیدابوونی گوندی کشتوکاڵی، پێشکەوتنی شارستانی بەرچاو دەبینرێت، وەك هەڵکەندنی (جۆگەکانی ئاودێری)، لە گوندی (چوخەمامی) تۆڕێك لەم شێوەیە دۆزراوەتەوە.

لە شوێنەوارە دێرینەکانی ئەم سەردەمە ژمارەیەك پەیکەری قوڕ دۆزرایەوە کە ئاماژەن بۆ پەیدابوونی سەرەتاکانی پەرستن لای مرۆڤ، کە شێوەی خوداوەندی دایك بەرجەستە دەکەن، وەك لە گوندی (چەرمۆ) و (تەپەسەراب) و (ئارپەچی).

هەر لەو شوێنەوارە ئاماژە پێکراوانە، هەندێك لەو ئامرازانە دۆزراونەتەوە کە ئافرەتان بۆ جوانکاری بەکاریان هێناوە لە بەرد و ئێسك دروستکراون. لە کۆتایی (هەزارەی شەشەمی پ.ز) دا بەکارهێنانی (کانزا) باوی هەبوو، لە گردی (حەلەف) و (تەپەگورا) ئامرازی لە کانزا دروستکراو دۆزراوەتەوە.

هەروەها مرۆڤ لە (چەرخی گڵکاری) کانزای لە دروستکردنی قاپ و قاچاغی سوورکراودا بەکارهێنا. لە کۆتایی چاخی بەردینی کانزایدا، (مۆری لوولەیی) بەکارهات. و پەرستگا لە باشووری عێراق ولە (تەپەگورا) بنیاتنرا. لە دەوروبەری (٣٢٠٠ پ.ز) مرۆڤ (نووسینی وێنەیی) دۆزیەوە و لە دەوروبەری (٢٨٥٠) دا لە تۆمارکردنی ڕووداوەکاندا سودی لێبینی و بەمە مێژووی مرۆڤایەتی چووە قۆناغی سەردەمە مێژووییەکانەوە.

شوێنەواری گوندی چەرمۆ

٢- دانیشتوانی (کوردستان):

تۆمـــاره (ســـۆمەری) و (ئەکـــەدی) یـــەکان لـــە (هـــەزارەی ســـێیەمی پ.ز) دا ئاماژەیان بـــە دانیشـــتوانی کۆنی کوردســـتان کـــردووە، کوردســـتان لـــەو ســـەردەمە نـــاوی (وڵاتـــی ســـوبارتو) ی لێـــنراوە، بە دانیشتوانەکەشـــیان وتووە(سوبارتیەکان)و(ســـوبارییەکان) هەروەك (لولوبیـــەکان) و (گوتیـــەکان) بۆ دانیشـــتوانی کوردســـتان بەکارهاتووە..

لـە (هـەزارەی یەکەمـی پ.ز) دا تۆمارەکانـی ئاشورییەکان و بابلیەکان ئاماژە بە ناوی (ئۆراتۆ و میدییـەکان و مانیـەکان و زگرتـو) دەکـەن. دانیشـتوانی کوردسـتان تێکەڵـی و ئاوێتەبوونیـان لەگـەڵ سـۆمەرییەکان و بابلییـەکان و ئاشـورییەکان و سۆبارییەکان و لوولەییـەکان و گوتییـەکان و خوریـیـەکان و میتانییـەکان) هەبوو. وڵاتی (کوردستان) دووچاری پەلاماری فارسەکان و گریکـەکان بـوەوە، بۆیـە مێژوونووسـی گریکـی (زینفـون) لە دەوروبەری سـاڵی (٤٠١ پ.ز) ناوی (کـوردا) ی لـە کتێبەکـەی (Anabasisi) (بـەرەو باکـوور) هێنـاوە. بـە مەبەسـتی ئاشـناکردنی خوێندکارانمـان بـە کورتـی ئامـاژە بـە هەندێـك لـە نەتـەوە دێرینەکانـی کوردسـتان و چیاکانـی زاگـرۆس و رۆڵـی شارسـتانیان دەکەیـن:

یەکەم :(لولوبیەکان)

لـــە تۆمارە ســـۆمەریەکاندا ناویان بە شـــێوەی (لولوبـــی) و (لولومـــی) و (لولـــو) هاتـــووە. دەڤـــەری (شـــارەزوور) زێدی ڕەســـەنیان بوو. دەســـتیان بـــە فراوانخـــوازی کـــردووە بەرەو باشـــوور ناوچەکانـــی دەوروبـــەری ڕووباری ســـیروان (دیالە)و پانایی ڕۆژئـــاوای چیاکانی زاگرۆســـیان گـــرت و گەیشـــتنە باشـــووری کوردســـتان و لەگەڵ گوتییەکان لـــە ناوچەکانی ڕۆژهەڵاتـــی زێی بچـــووك تێکـــەڵ بوون.

لولوبیـــەکان دووچـــاری پەلامـــاری دەوڵەتـــی ئەکـــەدی بوونـــەوە، پاشـــای ئەکـــەدی (نـــەرام سین ٢٢٩١ - ٢٢٥٥ پ.ز) لـە ناوچـەی شـارەزوور پەلامارییـــان دەدات و داتاشراوێـــك لـــە گوزەرگەیەکـی شـاخاوی بـە نـاوی (دەربەنـدی

میلـی سـەرکەوتنی نـرام سـین کـە ئێسـتا لـە مۆزەخانـەی (لۆڤـەرە) لـە پاریـس

گاور) لە نزیک قەرەداغ بەجێ دێڵێت، بەو هۆیەوە دەربەندەکە ئەو ناوەی لێنرا، لەم داتاشراوەدا وێنەی سەرکەوتنی پاشای ئەکەدی بەسەر لولوبیەکان بەرجەستەکراوە. وادیارە شەڕ لە نێوانیاندا بەردەوام بووەو، هەندێک بەڵگەی مێژوویی ئاماژە بە سەرکەوتنی شا (ئانۆبانینی) پاشای لولوبیەکان دەکات، چۆن شکستی دووچاری هێزەکەی (نەرام سین) دەکات، ئەویش لە داتاشراوێکدا لە ناوچەی (سەرپیل زەهاب) بە جێی هێشتووە تیایدا شا (ئانۆبانینی) بە تاجی پاشایەتیەوە دەرکەوتووە و بەرامبەر خواوەند (عەشتار) راوەستاوە، ئەم سەرکەوتنە لە وێنەی سوپاس گوزاری بۆ خواوەندی (عەشتار) دەنوێنێ، چونکە بە پێی بیروباوەڕی ئەو کاتە پاڵپشتی بووە لەم سەرکەوتنەدا.

دووەم: گوتیەکان:

گوتیەکان لە ناوەراستی چیاکانی زاگرۆس جێنشین بوون، ڕۆڵی ئەمانە لە کۆتایی (هەزارەی سێیەمی پ.ز) دەردەکەوێت. پاش بڵاوبونەوەیان لە دەڤەرە دەشتەکانی نێوان زێی بچووک و ڕووباری سیروان، شاری (ئەرابخا) کەرکوکی ئێستا گرنگترین مەڵبەندیان بووە. دواتر هەموو ڕووبەری عێراق کۆنترۆڵ دەکەندوای رووخانی دەوڵەتی ئەکەدی توانیان بۆ ماوەی ١٢٥ ساڵ حوکمرانی عێراق بکەن.

ژمارەی پاشا گوتییەکان کە لەو ماوەیەدا حوکمڕانی هەر پاشایەك ٦ساڵ بوو، وادیارە ماوەی حوکمرانی پاشاکان دەست نیشانکراو بووە و پاشا بە هەڵبژاردن دانراوە. بەوەش یەکەم سستەمی دیموکراتی هەڵبژاردنیان داهێنا.

گوتیەکان ڕێگەیان داوە بە سۆمەریەکان شێواز و ڕێو شوێنی کارگێڕی و بەڕێوەبردنی خۆیان بپارێزن بەرامبەر بە دانان بە سەروەری گوتیەکان. تۆمارە سۆمەریەکان ئاماژە بە بوونی ژمارەیەك بنەماڵەی سۆمەری دەکەن کە لە ماوەی حوکمڕانی گوتیەکان لە باشووری عێراق حکومیان کردووە، لەوانە بنەماڵەی (لەگش) ی دووەم کە بەهۆی پاشاکەیان (گودیا) و چالاکیە ئابووریەکانیانەوە لە بواری بازرگانی و ئاواکاری ناوبانگیان دەرکردووە.

حوکمرانی گوتیەکان بەرەو لاوازی دەچێت، لە ژێر فشاری سەربازی سۆمەرییەکان بەرەو باکوور دەکشێنەوە، لە (ئەرابخا) کەرکوکی ئێستادا دووبارە جێگیر دەبنەوە.

سێیەم: خورییەکان:

ڕۆڵی (خورییەکان) (خورییەکان هەروەك لە تەورات ناویان هاتووە) لە کوردستان بە تایبەتی و لە ڕۆژهەلاتی ناوەڕاست بە گشتی لە (هەزارەی دووەمی پ.ز) دەرکەوت بە تایبەتی لە ڕۆژئاوای کوردستان ئەرابخا و نوزی (کەرکووکی ئێستا) بوونەتە بنکە

سـەرەکیەکانیان، چەندیـن میرنشـینیان لـە (نەینـەوا) و (ئورفـە) و (سـەرێکانی) دامەزرانـدووە.
خوریـیـەکان ڕۆڵـی بەرچاویـان هەبـووە لـە گواسـتنەوەی ڕواڵەتـە شارسـتانیەکان لـە نێـوان دەڤەرەکانـی ڕۆژهەڵاتـی ناوەڕاسـت، ئەویش بەهـۆی چالاکـی بازرگانیـەوە، چونکـە کەمـتر ئـارەزووی شـەڕیان بـووە.
شـاری (نـوزی) لـە (باشـووری ڕۆژئـاوای کەرکـووك) بنکەیەکـی سـەرەکی خوریـیـەکان بـوو، شـوێنەواری کۆشـکێکی پاشـایەتی و خانـوو ڕێگەوبـان و دیـاردەی تـری تێـدا دۆزراوەتـەوە.. لـەم شـوێنەوارە نەخشـەیەکی کێـشراو لەسـەر تاتـە قوڕێـك دۆزرایـەوە چیـاو ڕووبـار و شـار و شـوورەکان ڕێگـە سـەرەکیەکانی لەسـەر دیـارە، هەروەهـا سـەدان تاتـە قـوڕی تـر دۆزراوەتـەوە، بەخەتی(ڕێنووسـی) بزمـاری و بـە زمانـی خۆیـان و زمانـی ئەکـەدی نـووسرا بـوون. کاریگـەری زمانـی خـوری بـە تـەواوی لـەم نووسراوانـەدا دەردەکەوێـت.
ئـەم نووسراوانـەدا بەڵگـەن لەسـەر گرنگـی کشـتوکاڵ بـۆ دانیشـتوانی نـوزی، چونکـە باسـی خاوەنـداری زەوی دەکات، بەهـۆی لێکۆڵینـەوە لـەو تاتـە قوڕانـەدا دەرکەوتـوە کـە ژمارەیـەك لـە خەڵکانـی دەسـەڵاتدار هەبـوون خاوەنـی ڕووبـەری فراوانـی زەوی بـوون، وای بـۆ دەچـن لـە (نـوزی) سیسـتەمێکی بەرهـەم هێنـان هەبـوو بێـت، نـاوی سیسـتەمی (دەرەبەگایەتـی - feudal system) ی لێنـاوە. ئـەم سیسـتەمە لـە سیسـتەمی بەرهەمهێنانـی کۆیلایەتـی کـە لـە ناوەنـد و باشـووری عێـراق باوبـووە پێشـکەوتووتربووە.
(نـوزی) و (ئەرابخـا) لـە زۆربـەی چاخەکانـی مێـژوودا سـەربەخۆییەکی ناوخۆییـان هەبـووە، ڕاسـتەوخۆ نەکەوتبوونـە ژێـر دەسـەڵاتی ئاشوریەکان بەڵکو بەرامبەر بەمە سەرانەیان داوە.

خواوەندێکی شاری نوزی

سیستەمی حوکمڕانی لە (نوزی) وەکو سیستەمی حوکمڕانی شارەکانی تری عێراق بوو، پاشا دەسەڵاتی زۆربوو، ئەو جێگری خواوەند بووە، لە بەڕێوەبردنی کارەکانی ژمارەیەک لە خزمەکانی یارمەتی داوەو دەستیان گرتبوو بەسەر کاروباری ئابووری و دارایی و کارگێڕیدا.

پاشاکانی (نوزی) بایەخیان بە چەسپاندنی (دادوەری) داوە، یەکێک لە دەقە دێرینەکان ئاماژە بە ئامادەبوونی پاشا دەکات لە یەکێک لە دادگاکان.

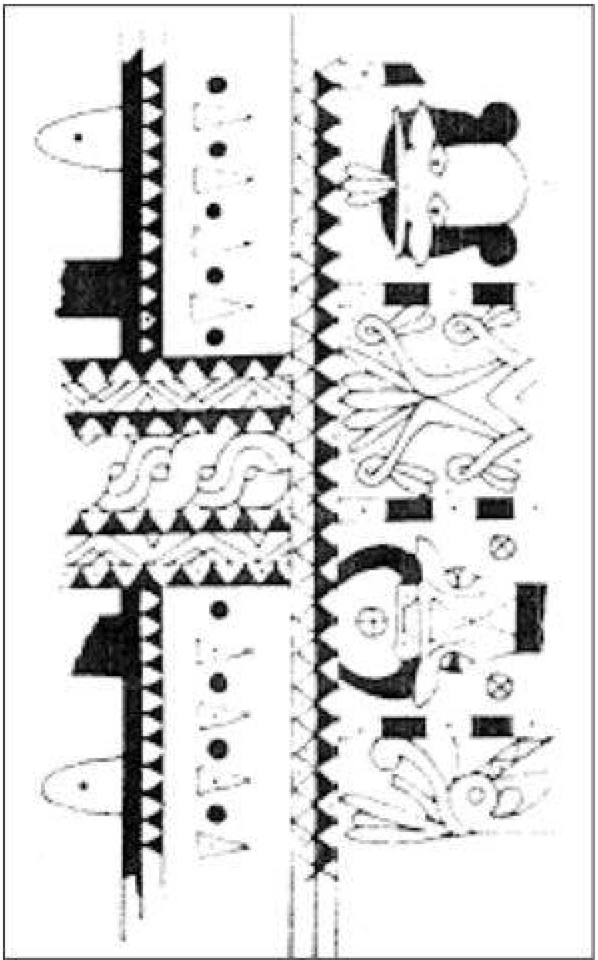

کارێکی هونەری لە نوزی

چوارەم: میتانییەکان(١٥٠٠-١٢٧٥ پ.ز)

هەزارەی دووەمی پ.ز کۆچی نەتەوە هیندو ئەوروپییەکانی بەرەو دەڤەری ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست تۆمار کرد، ئەم نەتەوانە لە کوردستان و ئێران و ئاسیای بچووک بڵاوبوونەتەوە، لەگەڵ دانیشتوانیان تێکەڵ بوون، لەگەڵ خۆیان چەندین دیاردەی شارستانیان هێناوە، کە بۆ چەسپاندنی دەسەڵاتیان لەو دەڤەرانە یارمەتیان داون. لە گرنگترین ئەو دیاردانە وەکو بەکارهێنانی (ئەسپ و گالیسکە) بە ڕەوڕەوەی بازنەیی و شمشێری کەوانەیی. چەندین قەوارەی سیاسی پەیدابوو لە هەموویان دیارتر دەوڵەتی میتانی بووە.

ئەو دەوڵەتە لە ڕۆژئاوای کوردستان دامەزرا پایەتەختەکەی (واشوکانی) (مەزەندە دەکرێت کە دەکەوێتە نزیکی شاری (رأس العین) (سەرێ کانی) ئێستای ڕۆژئاوای کوردستان (کوردستانی سوریا).

ئەم دەوڵەتە توانی هەموو سوریا بخاتە ژێر ڕکێفی خۆیەوە.

هەروەها ئاشوورییەکانیش بۆ ماوەی زیاتر لە سەدەیەک کەوتنە ژێر دەسەڵاتیانەوە، لە ڕۆژهەڵاتیش دەسەڵاتیان گەیشتە زۆربەی ناوچەکانی کوردستان، لەوانەش (نوزی و ئەرابخا).

- پەیوەندییە نێو دەوڵەتییەکان:

میتانیەکان رۆڵیان هەبووە لە گۆڕینی پەیوەندییە نێو دەوڵەتییەکان لە نێوان هێزە سیاسییەکانی ڕۆژهەڵاتدا ئەمەش بووە هۆی چەسپاندنی سەقامگیری و تەبایی لە جێگەی جەنگ و دوژمنکاری، لاپەڕەیەکی نوێ لە پەیوەندییە دبلۆماسییەکان لە نێوان وڵاتانی ڕۆژهەڵاتدا هاتە ئاراوە.

پاشاکانی (میتانی) پەیوەندی باشیان بە پاشاکانی میسرەوە هەبووە، نامەو دیاری لە نێوان پاشاکانی (میتانی) و فیرعەونەکانی میسر ئاڵوگۆڕ کراوە، ئەو نامانە بە زمانی ئەکەدی و بزماری نووسراون، یەکێکیان بە زمانی خوری بووە.

فرعەونی میسر ئەمنحوتبی سێیەم (١٤٠٥ - ١٣٦٧ پ.ز) خاتوو تیدوخیبا یاخود تاشواتە (میسریەکان پێیان وتووە - نەفرتیتی - بە واتای ئافرەتی جوان دێت) ی میتانی هێناوە، پاش مردنی (ئەمنحوتبی سێیەم) مێردی بە فیرعەون ئەمنحوتبی چوارەم (ئەخناتون ١٣٦٧ - ١٣٥٠ پ.ز) کردووە.

ئەوەی ئەو نامانەی کە لە (تەل ئەلعامارنە) پایەتەختی (ئەخناتون) فیرعەونی میسر دۆزرایەوە دەخوێنێتەوە، درك بە پێشکەوتنی پەیوەندییە سیاسییە نێودەوڵەتییەکانی ئەو سەردەمە دەکات کە بەهۆی میتانیەکانەوە هاتۆتە ئاراوە، ئەمەش لەو نامەو دیاریانەدا دەردەکەوێت کە لە نێوانیاندا ئاڵوگۆڕکراوە، هەروەها مەسەلەی ژن و ژنخوازیش لە نێوان پاشاکانی ئەو سەردەمە جۆرێکی تری پتەوکردنی پەیوەندییە نێو دەوڵەتییەکان بوو.

پاش دوو سەدە لە حوکمرانی، دەوڵەتی میتانییەکان بەرەو لاوازی دەڕوات، بەهۆی پەلاماردانی لە لایەن ئاشوورییەکان و پاشاکانی (حیسییەکان لە ئاسیای بچووك) بۆیە ڕۆڵی سیاسیان کۆتایی پێ دێت.

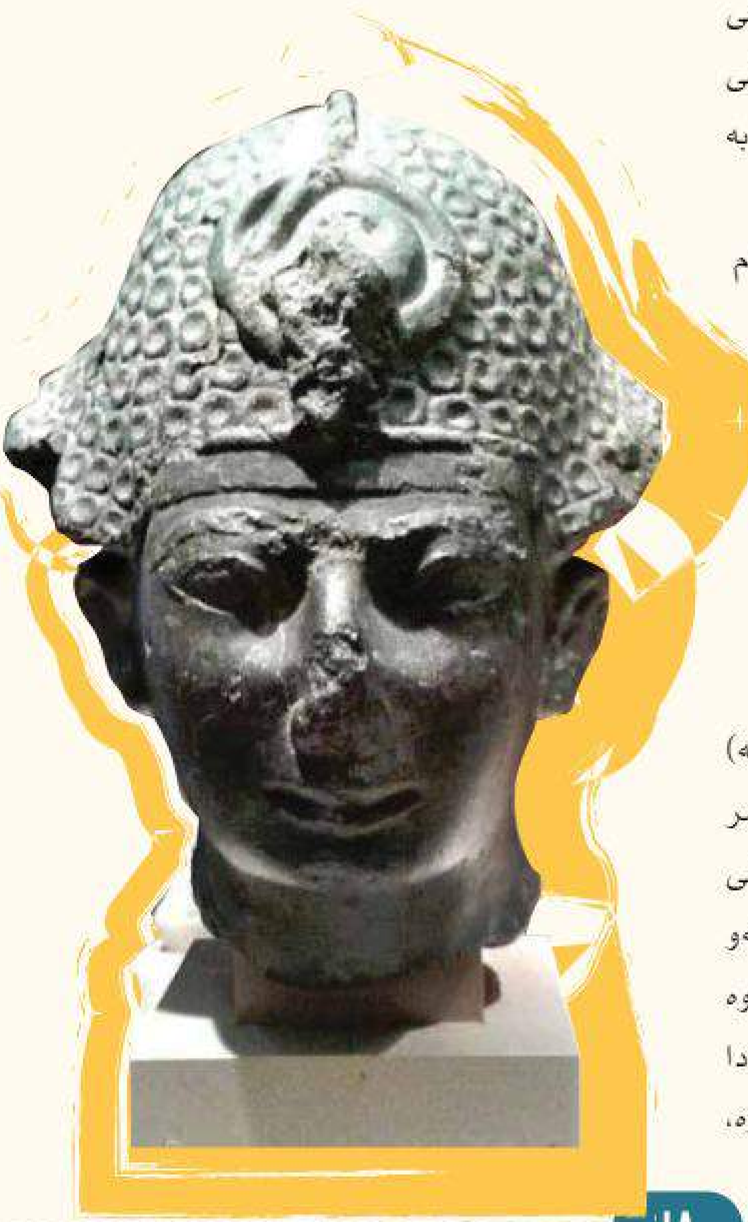

پێنجەم: کاشییەکان

(لوڕستان) زێدی ڕەسەنی (کاشییەکان) بوو. ڕۆڵی کاشییەکان لە (هەزارەی دووەمی پ.ز) پەرەی سەند، بەهۆی کارو کاسبی و کاری گشتی لەوانە دوورینەوەی گەنم (ئەمە لەگەڵ کۆچکردنی کورد لە ساڵانی پەنجاو شەستەکانی سەدەی رابردوو بۆ بەغدا بەراوورد بکە).

ژمارەی کاشییەکان لە وڵاتی بابل ڕووی لە زیادبوون کرد، زۆربوونی ژمارەی کاشییەکان لەو وڵاتەدا بووە هۆی زیادبوونی کاریگەریان لە ژیانی هاووڵاتیانی (بابل) بە تایبەتی لە بواری (ئابووری) دا.

بەڵام کاتێك (مورسلیس ی یەکەم) پاشای حیسییەکان لە (١٥٩٦ پ.ز) پەلاماری بابلی داو کۆتایی هێنا بە حوکمڕانی بنەماڵەی (حەموڕابی)، بووە هۆی پەیدابوونی (بۆشاییەکی سیاسی) لە بابل، کاشییەکان ئەم هەلەیان قۆستەوە و حوکمیان گرتە دەست، بۆ ماوەی زیاتر لە چوارسەدە (١٥٩٥ پ.ز - ١١٦٢ پ.ز) حوکمڕانی وڵاتی بابلیان کرد.

وڵاتی بابل لە سایەی حوکمڕانی کاشییەکان لە شەڕ و ئاژاوە دوورکەوتەوە و کەوتە ژێر سایەی ژیانێکی ئارام و سەقامگیرەوە، کاشییەکان چەندین دیاردەی شارستانییان هێنایە (بابل)، وەك بەکارهێنانی (ئەسپ) و (گالیسکە).

هەروەها کاشییەکان ڕۆڵی گرنگیان بووە لە گۆڕینی پەیوەندییەکانی هێزە سیاسییەکانی ئەوکاتەی ڕۆژهەڵاتی نزیك، میسر بووە ناوەندێك بۆ پەیوەندییە دبلۆماسییەکان، ئەو نامانەی لە (تەل ئەلعەمارنە) لە میسر دۆزراونەتەوە ئاماژە بەوە دەکەن کە کاشییەکان خەڵات و دیارییان لەگەڵ ئاڵوگۆڕ کردوون، لەو پەیوەندیانەشدا کولتووری بابلی (کە بریتییە بووە لە بەکارهێنانی زمانی ئەکەدی و نووسینی بزماری) زمانی دبلۆماسیەت بووە، هەروەها باسی شووکردنی خاتوونە کاشیەکان دەکەن بە میسریەکان، پاشاکانی کاشیەکان خوشك و کچی خۆیانداوە بە فیرعەونەکانی میسر.

کاشـــیەکان لەگـــەڵ ئاشـــوریەکاندا پەیوەندی ئاشـــتیانەیان پیادەکردوە پەیمانی ڕێکخســـتنی ســـنووریان مۆرکردوە ، پاشـــاکانی کاشـــیەکان خاتوونـــی ئاشـــووریان هێناوە.

کاشـــیەکان پـــاش ســـەقامگیربوون ڕەوشـــی گشـــتی وڵات شـــارێکی نوێیان بنیاتنـــا تا ببێتە پایەتەختیـــان، ناویـــان نـــاوە (دورکوریکالزو) بـــە ناوی پاشـــاکەیان (کوریکالـــزوی دووەم).. پاشـــماوەی ئـــەم شـــارە ئەمـــڕۆ دەکەوێتـــە باشووری ڕۆژئاوای شـــاری بەغداد بە نزیکەی (٢٣ کـــم)، پێـــی دەڵێـــن (عەقرقوف).

کۆشك و پەرستگایان تیادا بنیاتناوە کە بە پتەوی بـە ناوبانـگ بـوون و ئەستووری دیوارەکانیـان زیاتـر لـە (٢ پـێ) بـووە، قـوڕ و خشـتیان لـە بنیاتنانـدا بەکارهێنـاوە، شەقامەکانیشیان بـە خشـت کـردووە، لـە گرنگترین شـوێنەوارەکانی ئـەم شـارە، زەقـورەی (عەقرقوف) ە، تاکو ئێستا هاووڵاتییـە جێنشینەکانی ئـەو دەوروبـەرە بـە پاشـماوەی شـارەکە دەڵێـن (گەڕەکـی کـوردان)، (حـارة الاکـراد).

کاشـــیەکان سیســـتەمێکی پێشـــکەوتووی کشـــتوکاڵیان دامەزرانـــد، پاشـــاکان زەویـــان بەســـەر ســـەرۆك هـــۆزەکان دابەشـــکردووە، نیشـانە و سـنووریان لـە نێـوان زەوی تـاك و کۆمەڵەکانـدا دانـاوە. بایەخیـان بـە جۆگەکانـی ئاودێـــری داوە. شـــێوازی بەرهەمهێنانـــی کشـتوکاڵ پـەرەی سـەندووە بووەتـە شـێوازێکی نیمچـە دەرەبەگـی. ئەمـــەش بـــووە هـــۆی زۆربوونـــی بەرهەمهێنـــان و جێنشـــینبوونی دانیشـــتوان و پتەوبوونـــی پەیوەندیـــان بـــە دەســـەڵات، بۆیـــە حوکمڕانـــی کاشـــیەکان ماوەیەکـــی درێـــژی خایانـــد.

شەشەم : دەوڵەتی ئۆرارتۆ

ئـــەم دەوڵەتـــە لە ســـەدەی نۆیەمـــی پ.ز لە ناوچـــەی دەریاچـــەی (وان) دامـــەزرا. بۆیە هەندێك لە مێژوونووســـان بـــە دەوڵەتی (وان) ناوی دەبـــەن. ناونراوە بە (دەوڵەتـــی ئۆرارتۆ) بەهۆی چیاکانی (ئـــارارات).

ئورارتۆیەکان توانیـــان هاوپەیمانیەك پێکبێنن، هەمـــوو نەتەوە و میرنشـــینە کوردســـتانیەکان بگرێتـــە خـــۆ، لەگـــەڵ میرنشـــینی ڕەوانـــدز هاوپەیمان بوون، ئەم میرنشـــینە لە ســـەرچاوە ئاشـــووریەکان ناوی (مەساســـیر) ی لێنراوە، هەروەها لەگـــەڵ هۆزە میدییـــەکان پێکهاتن و کۆنترۆڵـــی ڕێگەوبانـــی بازرگانیان کرد.

ئۆرارتۆیـــەکان بەم شـــێوەیە هەڕەشـــەیان لە بەرژەوەندییەکانی ئاشـــوورییەکان دەکرد، بۆیە ئەوانیش چەندین جار هەڵمەتیان بردە سەریان. بـــە ناوبانگترین پاشـــاکانی ئۆرارتۆیەکان وەکو شـــا (مینوا) و شـــا (سردور) و شا (ڕۆسا).

ئۆرارتۆیەکان دەســـتی باڵایان لـــە ناوەدانکاری هەبـــووە شـــوێنەوارەکانیان لـــە دەوروبـــەری دەریاچـــەی (وان) گەواهـــی ئەم ڕاســـتییەن. جۆگـــەی ئاودێریـــان لێـــداوە. بەهـــۆی لێزانـــی و بەهرەمەنـــدی ئۆرارتۆیـــەکان لـــە بیناســـازی، پاشـــای ئاشـــووری (ئاشـــوور نـــاسر بالـــی دووەم ٨٨٣ - ٨٥٩ پ.ز) پەنـــای

بۆ بردوون بۆ بەڕێوەبردنی هەڵمەتی ئاواکاری فراوان لە کاتی نۆژەنکردنەوەی پایەختەکەی شاری کەلخو (نەمرود).

حەوتەم : ئیمپڕاتۆریەتی میدیەکان (٧٠٠ - ٥٥٠ پ.ز)

(میدیەکان) لە ناوچەکانی باشووری ڕۆژئاوای دەریاچەی (ورمێ) لە سەدەی نۆیەمی پ.ز جێنشین بوون، شاری ئەکبەتانە (هەمەدانی ئێستا) یان کردە پایەتەختی خۆیان.
(هیردۆتس) مێژوونووسی یۆنانی، ئاماژە بەو شارە دەکات و دەڵێت: زۆر جوان و ڕێك و پێك بووەو، بە شووره دەوره‌درا بوو، لە ناوەندی شوورەکان شا دیوسیس (دیاکۆ) کۆشکی خۆی بنیاتناوە.
میدیەکان باری کارگێڕیشیان ڕێکخستووە و بایەخیان داوە بە (پۆستە) و گالیسکەی جەنگی و شمشێری کەوانەیی مەزنیان دروست کردووە بۆ هاویشتنی (تیر) بۆ مەودایەکی درێژ، جگە لەوەش تیرەکانیان قەبارەی گەورەتر بوو خێرا دەگەیشتنە جێگەی مەبەست. هەندێ دیاردەیان لە (ئاشوورییەکانی) دراوسێیانەوە وەرگرتووە وەك هونەری جەنگ و پیشەسازی چەك.
لە بەناوبانگترین پاشاکانیان وەك شا (دیاکۆ) کە بە بنیاتنەری دەوڵەت دادەنرێت، شاری (ئەکبەتانە) ی بنیاتناوە، شا فراورتیس (خاشاثریتا) و شا کەیخەسرەو و شا ئەستیاکس .
شا (کەیخسەرو) توانی سوپایەکی بەهێز دابمەزرێت، و هۆزەکانی (ئەسکیث) ی بخاتە ژێر دەسەڵاتی خۆی پاشان پەیمانی لەگەڵ پاشای(بابل) شا (نەبوبلاسەر) بەستووە، ئەم پەیوەندییە بەهۆی مێردکردنی کچی (کەیخسرەو) بە ناوی (ئەمیتس) بە کوڕی شای بابل (نبوخزنەسەر)، ڕووی لە بەهێزبوون کرد. دەوڵەتی (میدیەکان) پاش گرتنی شارە ئاشوورییەکان وەکو ئاشوور و کەلخ و نەینەوا، لە نێوان سالانی (٦١٤ - ٦١٢ پ.ز) گەیشتە لوتکەی هێز قەڵەمڕەوی ئیمپراتۆریەتی میدیەکان لە ڕۆژئاوادا ناوەندی ئاسیای

ئاسەوارێکی کۆنی سەردەمی میدییەکان

بچووک و لە باشوور گەیشتە شاری تکریت، بۆیە میدیەکان لە ڕۆژهەڵاتی نزیکدا بوونە یەکەم هێزی سیاسی و سەربازی و دەستیان گرت بەسەر ڕێگە بازرگانییەکان. شایەنی باسە گەلی کورد مێژووی دامەزراندنی دەوڵەتی میدیەکان (مادەکان) لە دەوروبەری (٧٠٠ پ.ز)ی کردۆتە سەرەتای ساڵنامەی (کوردی).

هەشتەم : (کاردۆخیەکان)

مێژوونووسی (ئەغریقی = گریکی) (زەینەفون) ناوی (کاردۆکی یان کاردۆخی) لە دانیشتوانی کوردستان ناوە، ئەویش لە پەرتوکەکەی کە ناوی (ئەناباسیس - بەرەو باکوور)ە.

(زەینەفون) لەگەڵ (١٠) هەزار سەربازی گریکی (ئەغریقی) لە (بە کرێگیراوەکان - مرتزقە) لە ساڵی ٤٠١ پ.ز بە وڵاتی کوردستان گوزەر دەکەن.

(زەینەفون) باس لە کشانەوەی ئەو (١٠) هەزار سەربازە دەکات لە وڵاتی بابلەوە بەرەو باکوور، شان بەشانی کەناری ڕووباری (دیجلە)، ئاماژە بەوە دەکات بەناو نەتەوەیەکدا تێپەربوون، ناویان (کاردۆخی) یە... دەڵێت: ئەمانە لە دەشتەکان و لە قەدپاڵی چیاکان دەژیان و گوندی ئاوەدانیان هەبووە، خانووەکانیان پڕ بوو لە گەنم و خۆراکی هەمە جۆرو گۆزەی مەی، هەروەها دەڵێت ئەمانە زۆر دلێرانە بەرگریان لە ماڵ و کەلوپەلیان کرد، چەندین سەربازی (ئەغریقی - گریکی) یان کوشت، سوپای (ئەغریقی = گریکی) پێویستی بە ٧ ڕۆژ بوو بۆ تێپەربوون بە زەوی کاردۆخییەکان.

وا دیارە (زەینەفون) و سوپاکەی چیاکانی زاخۆ (بێخێر) یان بڕیوە، دووچاری بەرگری کوردان بوونە بە تایبەتی لە دەشتی هەردوو قەزای (سێمێل و زاخۆ).

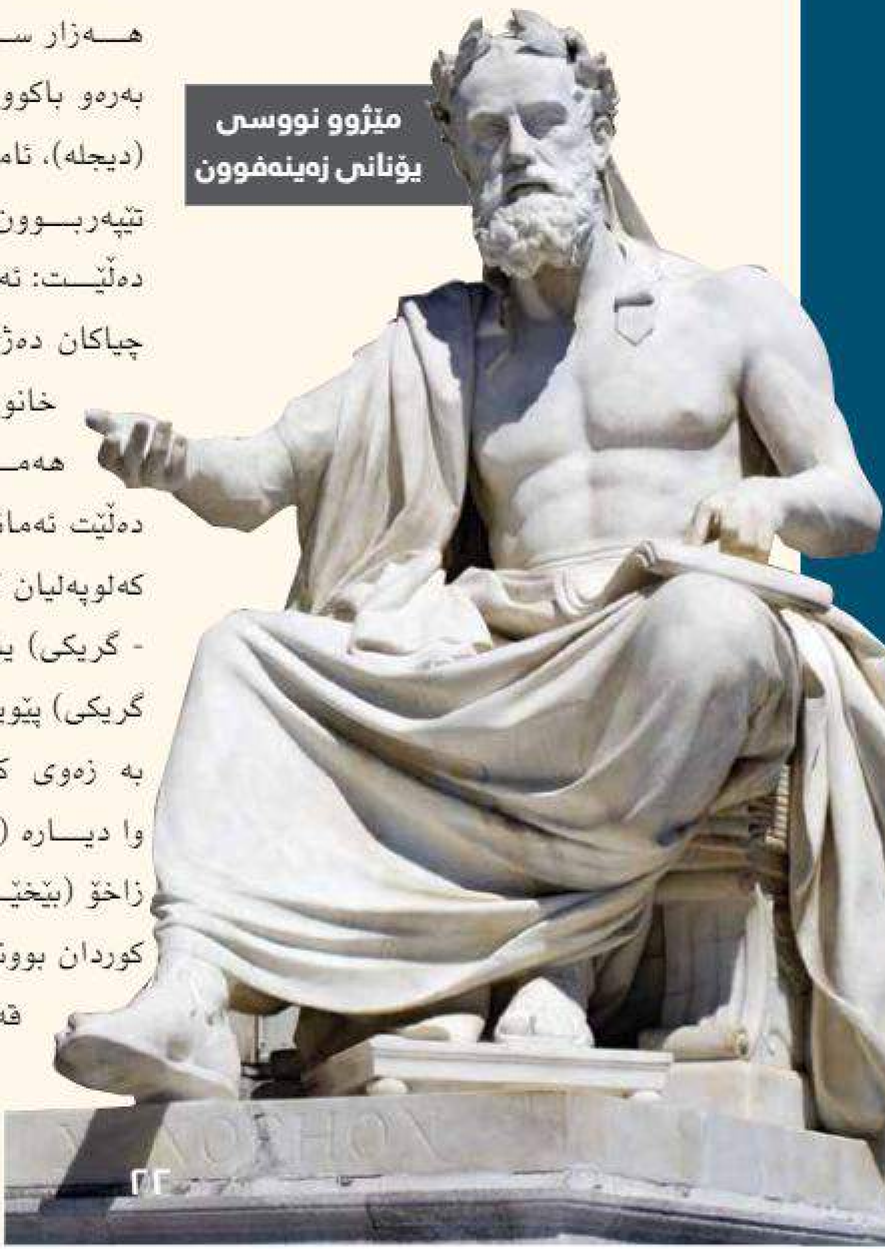

مێژوو نووسی یۆنانی زەینەفوون

٣- گرنگترین ڕواڵەتە شارستانییەکانی کوردستان

پێشتر زانیمان کە کوردستان لانکەی یەکەمی پەیدابوونی شارستانییەت بووە و مرۆڤ لەم پێگە جوگرافیایەدا کشتوکاڵی دۆزیەوەکە بووە هۆی وەرچەرخانێك لە ژیانی مرۆڤایەتیدا و وای لێکرد کە کۆببنەوە و پێکەوە بژین و کۆمەڵگا پێك بهێنن و پاشانیش مرۆڤ کەوتە ڕێکخستنی کۆمەڵگا و گەشەپێدانی ئامێرو کەرەسەکان و ئاڵوگۆڕی بازرگانی، هەروەها بووە سەرهەڵدانی بنەماکانی ئایینی، بۆ پڕکردنەوەی پێداویستییە هزرییەکانی مرۆڤ، بەڵام زیادبوونی ژمارەی دانیشتوان و سەرکەوتنی مرۆڤ لە گەشەپێدانی هۆیەکانی بەرهەمهێنان و پاشانیش فێربوونی ئاودێری وایکرد بیر لە ناوچە و دەشتی فراوانتر بکاتەوە و کۆچی بۆ بکات، ئەوەبوو دانیشتوانی کوردستان بەرەو ناوەند و باشووری میزۆپۆتامیا کۆچیان کرد، لەو ناوچانە چەندین مەڵبەندی گەورەی شارستانییێتی (شار)یان بنیاتنا و سیستەمی حوکمرانی دانرا، و نووسینیان دۆزیەوە.

ژمارەیەك لە توێژەرەوان لەو باوەڕەدان کە ئەو سۆمەریانەی لە باشووری میزۆپۆتامیا شارستانییەتی پێشکەوتوویان بنیاتنا یەکێکن لە دانیشتوانی دێرینی کوردستان، ئەوانە دواتر ژمارەیان زیادی کردووە و بەقۆناغ بەرەو باشووری میزۆپۆتامیا کۆچیان کردووە، ئەمەش ماوەیەکی زۆری خایاندووە، بەڵگە شوێنەوارییەکان ڕاستی گواستنەوەی مەڵبەندە شارستانییەکان لە کوردستانەوە بەرەو باشووری میزۆپۆتامیا دەسەلمێنن.

لە کۆتایی (هەزارەی پێنجەمی پ.ز) باشووری میزۆپۆتامیا بۆتە مەڵبەندێك بۆ (ڕاکێشانی دانیشتوان) ئیتر گوندەکان گەشەیان سەندووەو بوونەتە شارۆچکە و شار، هەر شارێك دەوڵەتۆکەی تایبەتی تێدا دامەزرا، پێیان وترا (دەوڵەتۆکەکانی شارە سۆمەریەکان). ئەو سەردەمە پێی وترا: (سەردەمی بەرەبەیانی بنەماڵە سۆمەریەکان) پاشان دەوڵەتی ناوەندی لە ناوەند و باشووری میزۆپۆتامیا دەرکەوت، لەوانەش: (دەوڵەتی ئەکەدی ٢٣٧١ - ٢٢٣٠ پ.ز) بۆیە پاشتر دۆخەکە گۆڕا، ئەمجارەیان لە ناوەند و باشووری میزۆپۆتامیا دیاردە شارستانییەکانی وەکو نووسینی یاسا و سیستەمی حکومڕانی، بەرەو ناوچەکانی دراوسێی میزۆپۆتامیا گوێزرانەوە لەوانەش (کوردستان).

دیاردەی شارستانی لای دانیشتوانی (کوردستان) کەڵکە بوو لەگەڵ (ئەکەدییەکان و بابلییەکان و ئاشورییەکان)، ئەمەش سروشتی شارستانیە لە بەخشین و وەرگرتن وکارلێککردن، وە بەهۆی دەوڵەمەندی خاکی کوردستان بە کەرەستە سەرەتاییەکانی بنیادنانی شارستانییەت وەکو بەرد و تەختە و کانزا، بە پێچەوانەوە ژینگەی (ناوەند و باشوور) لەم ڕووەوە تا ڕادەیەك هەژاریان پێوە دیاربووە..

هەمیشە خاکی کوردستان بۆتە سەرچاوەی کەرەسە سەرەتاییەکانی بنیادنانی شارستانییەت، بۆیە دانیشتوانی ناوەند و باشووری میزۆپۆتامیا چ بەهۆی بازرگانی بێت یان بەهۆی داگیرکردن و پەلاماردان بێت بەدەستیان هێناون.

بەهۆی لێکچوونی دیاردە شارستانیەکان لای دانیشتوانی کوردستان و میزۆپۆتامیا و ناوچەکانی دراوسێیان باس لەو دیاردانە دەکەین کە لە زۆربەی ناوچەکانی رۆژهەڵاتی نزیکدا هەبوون، ئەمەش لە میانەی باسکردنی دیاردە شارستانیەکانی (میزۆپۆتامیا)، بەڵام لەبەر ئەوەی ئایینی زەردەشتی تەنها لە کوردستان و ئێراندا بڵاوبووەتەوە و بە شێوەیەکی فراوان لە میزۆپۆتامیا و ناوچەکانی تر بڵاونەبۆتەوە، بە کورتی باسی لێوە دەکەین

ئایینی زەردەشتەکان:

میللەتانی هیندۆ ئەورووپیەکان، هەروەك دانیشتوانی دۆڵی میزۆپۆتامیا - دۆڵی دوو ڕووبار، دیاردە سروشتیە کاریگەرەکانیان دەپەرست وەکو (ڕۆژ و زەوی و هەوا... هتد) لە خواوەندەکانیان وەکو خواوەندی (تیشووب) بەرامبەر بە خواوەندی (ئەنلیل) لە دۆڵی دوو ڕووبار. و (شاوشکا) بەرامبەر (عەشتار) ی بابلی و خواوەندی ڕۆژ (میثرا)، ئەم خواوەندە ڕۆڵی بەرچاوی لە هزری هیند و ئەورووپیەکان بوو. لە کۆتایی سەدەی حەوتەمی پ.ز. لە وڵاتی میدیا کەسێك بە ناوی (زەردەشت) دەرکەوت، داوای لە خەڵکی کرد تەنها یەك خوا بپەرستن، ئەویش خواوەند (ئاهورامزادا) یە کە خواوەندی (ڕووناکی و چاکە) یە. دانیشتوانی (میدیا) لە سەرەتا باوەڕیان پێ نەکرد. بۆیە کۆچی کرد بۆ ڕۆژهەڵاتی ئێران، لە شاری (بەلەخ) و دەوروبەری بانگەوازەکەی بڵاوکردەوە.پاش دامەزراندنی دەوڵەتی ئەخمینی لە ئێران، شا دارای یەکەم (٥٢٢ - ٤٨٦ پ.ز) ئایینی زەردەشتی کردە ئایینی فەرمی دەوڵەت، بۆیە ئایینی تازە لە نێو دانیشتوانی کوردستان و ئێران و ناوچەی تر بڵاوبووەوە.

بیروباوەڕی زەردەشتیان لەسەر بنەمای (بانگەشەکردن بۆ چاکە و دوورکەوتنەوە لە خراپە) دامەزراوە.

(ئەهریمەن) بەلایانەوە خواوەندی (شەڕوخراپە) یە شوێنکەوتوانیشی لە مرۆڤ هەیە. زەردەشت ئەوەشی ڕوون کردۆتەوە کە خوازیارانی (ئاهورامزاد) واتا (خواوەندی چاکە رووناکی) و شوێنکەووتوانی سەرکەوتن بە دەست دێنن بەسەر ئەهریمەن و شوێنکەوتوانی، بۆیە زەردەشتی هەنگاوێکی گرنگ بووە بۆ باوەڕهێنان بە یەکتاپەرستی.

بیروباوەڕەکانی زەردەشت لە تۆمارێکدا بە ناوی (ئاڤێستا) نوسراوەتەوەو پیاوە ئایینەکانی زەردەشتی چەندین ڕاڤە و شرۆڤەیان بۆ داناوە. لە پەرستگاکانی نزایان دەخوێند نوێژیان دەکرد و ئاگریان بەردەوام لە گڕکردن بووە، چونکە ئەم ئاگرە توخمێکی پیرۆز بووە لە ئایینەکەیان.

ئێستاش ژمارەیەکی کەم لە ئێران (کە لە شاری یەزد کۆبوونەتەوە) و هەروەها لە هیندستان لەسەر ئەم ئایینە ماون و لە پلەیەکی بەرزی گوێڕایەڵی و خاوێنی دان. شایانی باسە کە ئایینەکەیان لە ئایینە داخراوەکان دەژمێردرێت.

پرسیارەکان

١- بۆچی دانیشتوانی کوردستان لە دۆزینەوەی کشتوکاڵدا پێش ناوچەکانی تری جیهان کەوتن؟

٢-بایەخی شارستانی(تەل حلف) دیاری بکە.

٣- ئەو دیارە شارستانێتیانە کامانە بوون کە میتانیەکان لەگەڵ خۆیاندا هێنایانە ڕۆژهەڵاتی نزیک؟

٤-کاردۆخییەکان کێن؟ پەیوەندیان بە ئەغریقیەکانەوە چۆن بووە؟ ڕواڵەتە شارستانییەتییەکانی ئەو سەردەمە چی بوون؟

بەشی دووەم
شارستانییەتی دۆڵی دوو ڕووبار
میزۆپۆتامیا (الرافدین)

میزۆپۆتامیا واتە وڵاتی نێوان دوو ڕووبار (مەبەست دیجلە و فوڕاتە)، ئەو ناوچە جوگرافیە دەگرێتەوە کە دەکەوێتە باشووری ڕۆژئاوای ئاسیا، بە یەکێك لە مەڵبەندە هەرەکۆنەکانی شارستانیەت دادەنرێت لە جیهان.

شارستانیەتی زۆر حوکمڕانی ئەو ئەو ناوچەیەی کردووە لەوانە (سۆمەری - ئەکەدی - بابلی - ئاشوری - میدیا) لەسەر خاکی میزۆپۆتامیا دەستکەوتی شارستانیەتی گرنگ بەدەست هاتووە لە بوارەکانی هونەری بیناسازی و یاسا و بیر و هزر و زۆر بواری دیکە.

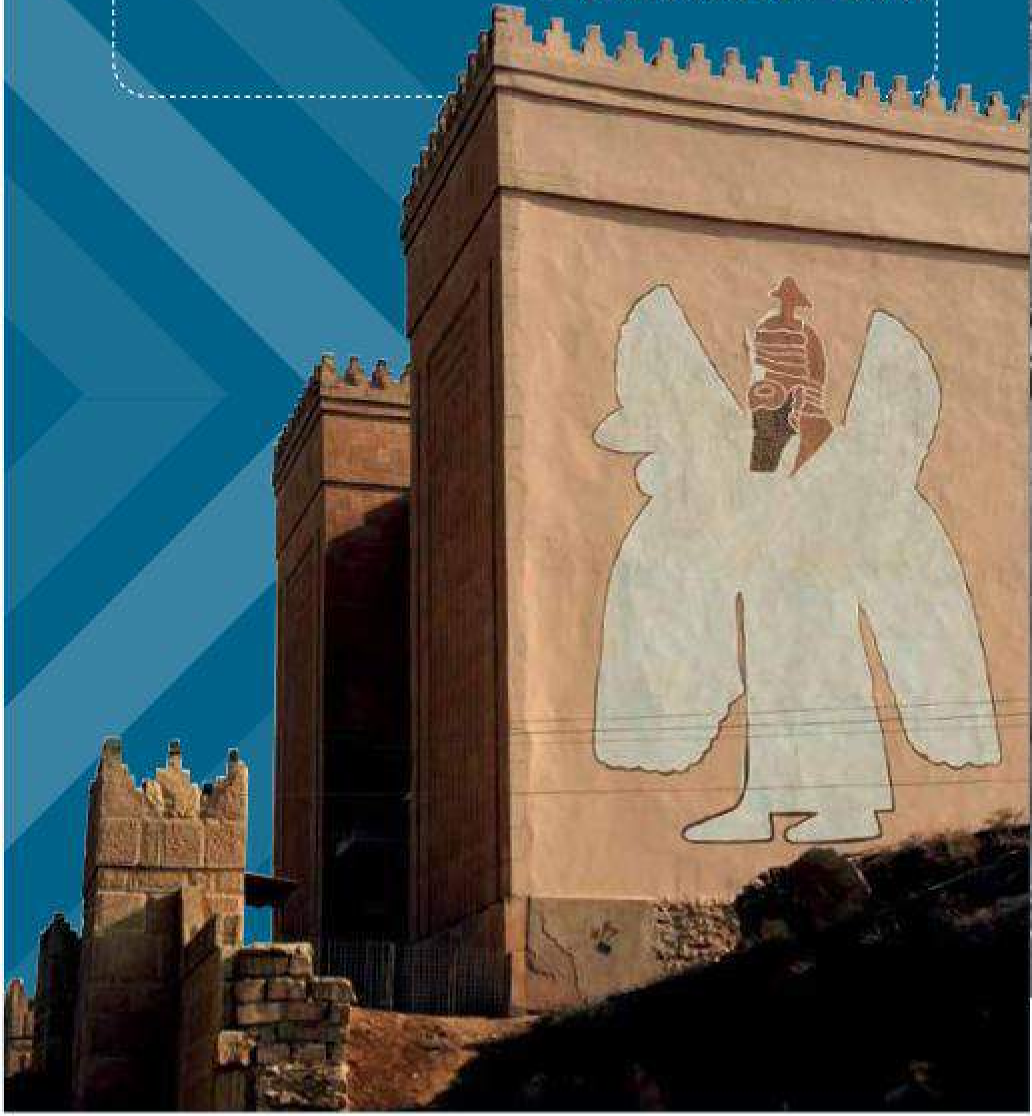

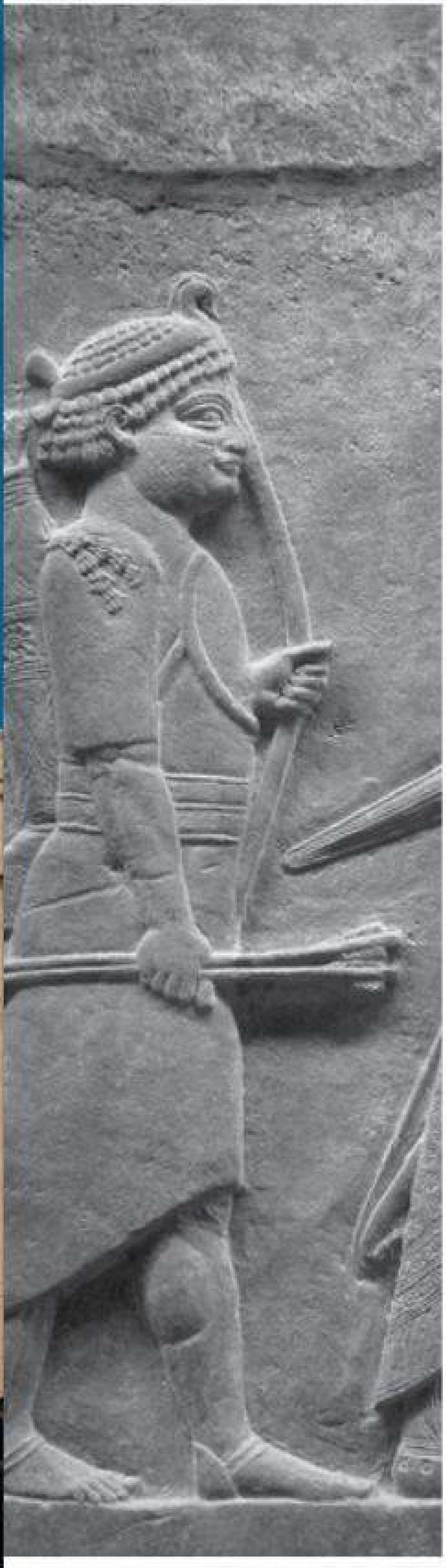

شارستانییەتی دۆڵی دووڕووبار (میزۆپۆتامیا) (وادي الرافدين):

هەر لە کۆنەوە چەندین کۆمەڵی مرۆیی لە میزۆپۆتامیا نیشتەجێبوون، جیاجیاو پێکەوە بەشداریان لە بنیاتنانی شارستانیەتیەکەیدا کردووە.
میزۆپۆتامیا دەڤەرێکی کراوە بوو لەبەردەم هاتنی شەپۆلە مرۆییە یەك لە دوای یەکەکان. کە لە ڕۆژئاواو باشووری ڕۆژئاواوە نەتەوەکانی نیمچە دوورگەی عەرەب بە دۆڵی (فوڕات) ەوە ڕوویان کردە میزۆپۆتامیا.
هاوکات چەندین شەپۆلی مرۆیی تر لە ڕۆژهەڵاتەوە بە دۆڵی (دیجلە)دا تێپەڕیوون وهاتنە میزۆپۆتامیا ئەوانیش (نەتەوە هیندۆ ئەوروپیەکان)بوون. ئەم شەپۆلانە لەگەڵ دانیشتوانە ڕەسەنەکانی وڵات وەکو (سۆمەریەکان و لولوبیەکان و گوتییەکان و خورییەکان و ئەکەدییەکان و بابلییەکان و ئاشورییەکان) تێکەڵ بوون. ئەم تێکەڵبوونە بوونە مایەی ئاڵوگۆڕی شارەزایی و ڕاو هزر، بۆیە شارستانییەتی میزۆپۆتامیا پێی کاریگەر بوون و کاریگەریان لەسەر هەبووە.
هەرچەندە سۆمەریەکان بە داهێنەری بناغەی شارستانێتی پێشکەتوو دادەنرێن، ئەوان لە بواری (هزر و هونەر و بیناسازی و کشتوکاڵ و ئاودێری و داهێنانی نووسین) دەستی باڵایان هەبووە، بەڵام ئەو نەتەوانەی کە لە دەرەوەی میزۆپۆتامیا هاتنە ناوچەیەکەیانەوە شتی تریان پێبوو، شارستانێتیەکان دەوڵەمەند کرد و گەشەیان پێدا بە شێوەیەك کە لەگەڵیان بگونجێ، لەگەڵ پاراستنی ئەو بنەمایانەی کە سۆمەرییەکان دایان ڕشتبوو بۆیە دەتوانین بڵێین شارستانییەتی دۆڵی دوو ڕووبار مۆرکی نێونەتەوەیی مرۆڤایەتی هەبوو. دواتریش بووە سەرچاوەیەکی شارستانییەتی جیهان.

گرنگترین ڕواڵەتە شارستانیەکان:

یەکەم : سیستەمی حوکمڕانی:

أ- پەیدابوونی سیستەمی حوکمڕانی:

مەبەست لە سیستەمی حوکمڕانی، شێوازی کارگێڕی و بەڕێوەبەردنی شار یان دەوڵەتە کە لە چەندین شارۆچکە و گوندەکان پێکهاتووە، هەروەها جۆری دەسەڵات کە ئەو کارگێڕییە دەگرێتە ئەستۆ.

بە گشتی قورسە باس لە یەکەمین سیستەمی حوکمڕانی شارەکانی باشووری میزۆپۆتامیا بکرێت و ئەوەشی کە توێژەرەوان لەم بارەوە باسیان کردوون دەچنە بواری خەملاندن و گریمانەوە، ئەفسانە وداستانە سۆمەرییەکان باس لە پاشا و بنەماڵە فەرمانڕەواکان دەکەن کە لە دێر زەمانەوە حوکمڕانیان کردووە، بۆیە مەزەندە دەکرێت، پێش دۆزینەوەی (نووسین) جۆرێکی حوکمڕانی هەبووە بە سەدەها ساڵی خایاندووە.

پەرەسەندنی سیستەمی ڕامیاری حوکمڕانی بەلای سومەریەکان لە چاخە مێژووییەکان گەواهی ڕەگ داکوتانی ئەم سیستەمەیە کە لە سەردەمێکی کۆنترەوە سەریهەڵداوە.

سەختی ژینگەی باشووری میزۆپۆتامیا کە لە کەمی باران و بەرزی پلەکانی گەرما لە هاوین و لافاو لە بەهار خۆی دەنوێنێ.. کاریگەریان لە هاندانی دانیشتوانی ئەو ناوچەیە بووە بۆ ئەوەی هاوکاری یەکتر بکەن بەرامبەر ئەو سەختی و نەهامەتییە. پێکەوەکاریان کردووە بۆ بنیاتنانی بەربەست و بەنداو و هەڵکەندنی جۆگە بۆ خۆپاراستن لە مەترسی لافاوەکان. جگە لە هەماهەنگی و کاری هاوبەش بۆ پاراستنی گوند و کێڵگەکانیان.

وەك دەزانین ئەم جۆرە کارانە پێویستیان بە کەسانێك هەیە سەرپەرشتیارێك ئەرکی ڕێکخستنیان بگرێتە ئەستۆ، خەڵکی ئەو سەردەمە باوەڕیان بە پیاوە ئاینییەکان (زەیوانەکان)(کاهینەکان) زۆر پتەو بوو، وایاندەزانی ئەوان لە هەموو شتێك دەزانن وەکو ڕوودانی لافاو یان بەرپابوونی پەلاماردان. چونکە پیاوە ئاینییەکان لە پەرستگاکان دەژین و خزمەتی خواوەندەکان دەکەن و لە پەیکەری خواوەندەکانەوە نزیکن. بە پێی بیروباوەڕی ئەوانیش هەڵبژاردنی پیاوی ئاینی بەلایانەوە ئەرکێکی خوداییە، بۆیە پیاوی ئاینی (کاهین) واتە (زەیوان) (ئاخوند) یان دەست نیشاندەکرد بۆ بەڕێوەبردنی کاروباری دنیاییان جگە لەوەی کە بە کاروباری ئاینیش هەڵدەستان. بەو پیاوە ئاینیە (کاهین) ی سەرکردایەتیانی دەکردن دەیانگوت (ئین En).بەهۆی پەرەسەندن و پێشکەوتنی ژیان و زیادبوونی ژمارەی دانیشتوان پیاوی ئاینی(En) ئەرکە ئایینی و دونیاییەکانی زیادی کرد، بۆیە پێی نەدەکرا ئەرکەکانی بەڕێکی جێ بەجێبکات ناچار بوو یاریدەر بۆ خۆی دابنێ بۆ

هاوکاریکردنی لە ئەنجامدانی ئەو ئەرکانە، خۆشی چۆتە دەرەوەی (پەرستگا)، کۆشکی بنیاتناوە، خزمەتگوزار و پاسەوان و بەردەست ڕاگرتووە و خەڵکانی تریشی بۆ خوشگوزەرانی و ڕابواردن وەکو چێشت لێنەر و ئاوگێڕو سترانبێژ و مۆسیقاژەن، ڕاگرتووە.

نازناوی حاکمی نویێ گۆڕا و لە زمانی سۆمەریدا (ئینسی - Ensi) پێ دەوترا بە مانای (حاکم) یان (میر) .

(Ensi) حوکمڕانی یەك شاری دەکرد. بەهۆی گۆڕانی باری سیاسی دەسەڵاتی حوکمڕان (حاکم) فراوانتر بوو، زیاتر لە شارێك کەوتە بن دەستی. ئەو حاکمە کە حوکمڕانی چەند شارێکی دەکرد پێیان دەوت (لوگاڵ) لە زمانی سۆمەریدا مانای (پیاوی مەزن یان پاشا) دەبەخشێت. بەرامبەر وشەی (لوگاڵ) لە زمانی سۆمەریدا وشەی (شرو- shurru) لە زمانی ئەکەدیدا بەکارهاتووە.

ب - دیموکراتیەتی سەرەتایی : Primitive Democracy

هەندێك لە پسپۆرانی مێژوو لەو باوەڕەدان، کە یەکەمین سیستەمی حوکمرانی لە شارە سۆمەریەکان، شێوەیەکی دیموکراسی هەبوو، بەڵام دیموکراسیەتێکی سەرەتایی. دەسەڵاتی باڵای شار لە دەستی ئەنجومەنێکی گشتی بوو، هەموو هاووڵاتییە پێگەیشتووەکانی گرتبوەخۆ، ڕەنگە هەندێك ئافرەتیشی تێدا بوو بێ. ئەو ئەنجومەنە لە بارودۆخی (ناکاو) دا (طوارئ) کۆدەبوەوە هەموو ئەندامێکیشی مافی قسەو ڕا دەربڕینی هەبوو، بەڵام بە گشتی ڕای پیاوە بە تەمەنەکان پەسندتر بوو، بۆیە پیاوە بەتەمەنەکان ئەنجومەنی پیرانیان پێکهێنا.

لەناو ئەنجومەندا گفتوگۆ بەردەوام دەبوو تا دەگەیشتنە بڕیار بە تێکڕای دەنگەکان، لە کۆتاییدا داڕێژەرانی یاسا، بڕیارەکەیان دەخوێندەوە. هەر ئەم ئەنجومەنە حاکمی شار (Ensi) ی هەڵدەبژارد و هەندێك دەسەڵاتی پێ دەبەخشی، هەرچی بڕیارە گرنگەکانی وەکو بڕیاری ڕاگەیاندنی شەڕ یان ڕازیبوون بە ئاگربەست و ئاشتی و پەیمان بەستن ئەوە لە دەسەڵاتەکانی خودی ئەنجومەن بوو، بەڵام بەرپابوونی شەڕ لە نێوان دەوڵەتۆکەی شارە سۆمەریەکان و بەردەوامبوونی بوونە مایەی لەناوچوونی ئەم جۆرە سیستەمە دیموکراسیە سەرەتاییەکان، چونکە لە کاتی شەڕدا، ئەنجومەنی شار دەسەڵاتی فراوانی بە حاکمی شار دەدا، بە مەبەستی ڕووبەڕووبوونەوەی دوژمنان، حاکمی شاریش ئەم دەسەڵاتە فراوانەی بۆ سوودی خۆی بەکاردەهێنا تەنانەت دوای کۆتایی پێکهاتنی شەڕیش، وازی لێ نەدەهێنا بەم شێوەیە قۆناغ بە قۆناغ سیستەمی حوکمڕانی پشتاوپشت پەیدابوو،و جێگەی سیستەمی دیموکراسی سەرەتایی گرتەوە هەرچەندە ئەم ئەنجوومەنی شارانە بۆماوەیەکی درێژ مانەوە، بەڵام پاشاکان وایان بڵاوکردەوە لەناوخەڵکدا کە خواوەندەکان ئەوانیان ناردووە چیدی پێویست بە کاری ئەو جۆرە ئەنجومەنانە نەما، لە ئاکامدا هەڵوەشانەوە.

چ- سیستەمی دەوڵەتی شار:

سۆمەرییەکان چەندین بنکەی شارستانیان لە باشووری میزۆپۆتامیا دامەزراند، زۆر خێرا گەشەیان سەندو کەوتنە پێشبڕکێی یەکتر لە ڕووەکانی ئابووری و سیاسییەوە، ئەم پێشبڕکێیە چەندین شەڕی لێکەوتەوە. لە ئەنجامدا دەسەڵات لە دەستی سۆمەرییەکان دەرچوو، چووە دەستی (نەتەوە سامیەکان) لەوانە ئەکەدییەکان لە نیوەی دووەمی هەزارەی سێیەمی پ.ز بوونەتە خاوەن دەسەڵات.

گرنگترین ئەو بنکە و ناوەندە شارستانیانە کە سۆمەریەکان بنیاتیان نابوو وەکو «ئەریدۆ، وەرکا، لەگش، ئوما، نوفەر، کیش».. هەموو شارێك خاوەندی تایبەتی خۆی و شوورەی بەرگری و حاکمی سەربەخۆی هەبوو.. شار لەمانەی خوارەوە پێکهاتبوو:

١- ناوەندی شار:

پەرستگای سەرەکی و کۆشکی پاشا لەم ناوەندە بوو، ئەم ناوەندە ناوەندی چالاکی ئابووری و ئایینی پیرۆز بوو. خانووەکان لە دەوریدا بڵاودەبنەوە، تۆڕێك لە ڕێگەو کۆڵان و گەڕەکەکانی شاری پێکەوە گرێدەدا.. لە نموونەی ئەم پەرستگانە، پەرستگای خواوەندی (ئەنلیل) لە شاری (نوفەر).

٢- دەوروبەری شار:

دەوروبەری شاریش گوندەکانی دەگرتەوە، کە کێڵگە و لەوەڕگەکانی تێدابوو، ئەمانەش سەرچاوەی سەرەکی خۆراکی دانیشتوان بوون.

٣- بەندەری شار:

ئەمەش مەڵبەندی بازرگانی بوو، بازرگانەکان تێیدا جێنشین بوون. بەندەر شێوە سەربەخۆییەکی هەبوو، مەبەستی بازرگانی کردن و گواستنەوەی شمەك لە شارو بۆ دەرەوە وبە پێچەوانەشبوو.

ئاسەواری پەرستگای کاریۆس لە وەرکا

د- سیستەمی پاشایەتی:
داستانە سۆمەریەکان ئاماژە بەوە دەکەن، کە پاشایەتی لە ئاسمان بوو، تاج و (سەوڵ - دار دەسەت) داری دەسەڵات لەوێ خراوەتە پێش خواوەند (ئانۆ)، یەکەمین کەس کەبووتە پاشا لە ئاسمان خواوەند (ئەنلیل) بوو، بەڵام کاتێك خواوەندەکان(مرۆڤ) یان خەلق کرد، پاشایەتیان بە مرۆڤ بەخشی، بۆ ئەوەی کاروباری خۆیان ڕاپەڕێنن و خزمەتی خواوەندەکانیش بکەن.

تابلیۆیەك کە وێنەی نەرام سین دیاردەخات

بۆیە فەرمانی پاشا فەرمانێکی خوداییە، هەرچەندە پاشا مرۆڤە. بەڵام (پاشا) ی (مرۆڤ) دەبێتە جێگری (خواوەند) بۆیە گوێڕایەڵی کردنی ئەرك و پێویستە.
هەندێك لە پاشاکانی میزۆپۆتامیا هەوڵیان دا، ببن بەخواوەند، بەڵام هەوڵەکانیان سەرنەکەوت. لەوانەش شاکانی ئەکەدی وەك شا(سەرجۆن) و (نەرام سین) و پاشای بنەماڵەی ئوری سێیەمی سۆمەری شا(شولکی).. هەرچەندە بیرۆکەی بوونی پاشا بە خواوەند لە دۆڵی نیل سەرکەوتوو بوو، بەڵام لای دانیشتووانی دۆڵی دووڕووبار(میزۆپۆتامیا) ئەم بیرۆکەیە قبوڵ نەکرا.

هـ- نازناوەکانی پاشا:
نازناوەکانی پاشا لەبەر ڕۆشنایی پەرەسەندنی هێزو دەسەڵاتیان گەشەی دەسەند و دەگۆڕا لەسەردەمی سۆمەرییەکان نازناوهی (پاشای وڵات و پاشای کیش) نازناوی(پاشای چوارلا) ی لە خۆنا. ئەم نازناوە بەڵگەی فراوانبوونی دەسەڵات بوو، چونکە ئەم نازناوە تایبەت بوو بە خواوەندەکان و سەرجۆن هەوڵی دا خۆی بەخواوەند دابنێت.
پاشاکانی بنەماڵەی (ئووری سێیەم) نازناوی پاشای (سۆمەری و ئەکەد)یان هەڵگرت، هەروەها نازناوی(پاشای وڵاتی بابل و پاشای وڵاتی ئاشوور) بەدەرکەوت. جگە لە چەندین نازناوی پڕ لە شکۆمەندی وەکو (پاشای هەموو پاشاکان) (پاشای جیهان) یان نازناوی (چاودێری دڵسۆز، دڵسۆز و خۆشەویستی ڕاستی و دادوەری).

و- پاشای جێگرەوە:

لەبەر گرنگی پایەی (پاشا) ئەرکە دنیایی و ئاینییەکان بەو ڕاسپێرابوو و هەر ئەو کاهینی باڵا بوو ، و بەرپرسی کارگێڕی و سەرۆکی دادوەرەکان و سوپاسالار بوو، بۆیە هەر مەترسیەك هەڕەشەی لە ژیانی پاشا و پایەکەی بکردبا، دەبووە مایەی ئاژاوەو وڵات دەکەوتە مەترسیەوە، لەبەر ئەوە پێویست بوو سەلامەتی پاشا بپارێزرێت.
هەندێك لە ڕووداوەکان بۆ دانیشتوانی ئەم سەردەمە وەکو ڕوودانی (گیرانی خۆرو مانگ) سەرچاوەی ڕەشبینی بوون، هەر کاتێك (کاهین) (زەیوان) هەستی بە مەترسیەکی وا دەکرد، یەکسەر دەبوایە(پاشا) لەبەر چاوان ون بکرێت، بۆ ماوەی مانگێك تا ٣ مانگ.
لەم ماوەیە جێگرێکیان بۆ دادەنا. دەسەڵاتی پێ دەدراو لە کۆشکی پاشا دادەنیشت، پاشان کۆتایی دەهات بە کۆتایی هاتنی ماوەی (هەڕەشە) یا (ترسە) چاوەڕوانکراوەکە، پاشای جێگیرەوە دەکوژرا. بۆ ئەوەی هەموو مەترسییەکان لەگەڵ خۆی ببات و پاشای ڕەسەن دەهاتەوە جێگەی خۆی.
هەندێك لە توێژەرەوەکان شێوازی (پاشای جێگیرەوە)یان بە هەنگاوێکی ژیرانەی پاشاکان لێکداوەتەوە کە هەندێکیان بە هاوکاری کاهینەکان پیادەیان دەکرد بۆ خۆ ڕزگارکردن لە بەرهەلستکاران.

ز- کارگێڕی:

پاشا بەتەنها هەموو کارەکانی پێ هەڵنەدەسوڕا، بۆیە پێویست بوو هەندێك لە میرە نزیك و خزمەکانی خۆی یارمەتی بدەن. بەتایبەتی پاش فراوانبوونی سنووری دەوڵەت و زاڵبوون بەسەر دەڤەرەکانی دەوروبەری دۆڵی دووڕووبار (میزۆپۆتامیا). پاشا دێرینەکانی میزۆپۆتامیا لە وڵاتی بابل و ئاشووردا شێوازی کارگێڕی مەرکەزیان بەکار دەهێنا پاشا وڵاتی دەکردە چەند هەرێمێکی کارگێڕی، بۆ هەر هەرێمێك

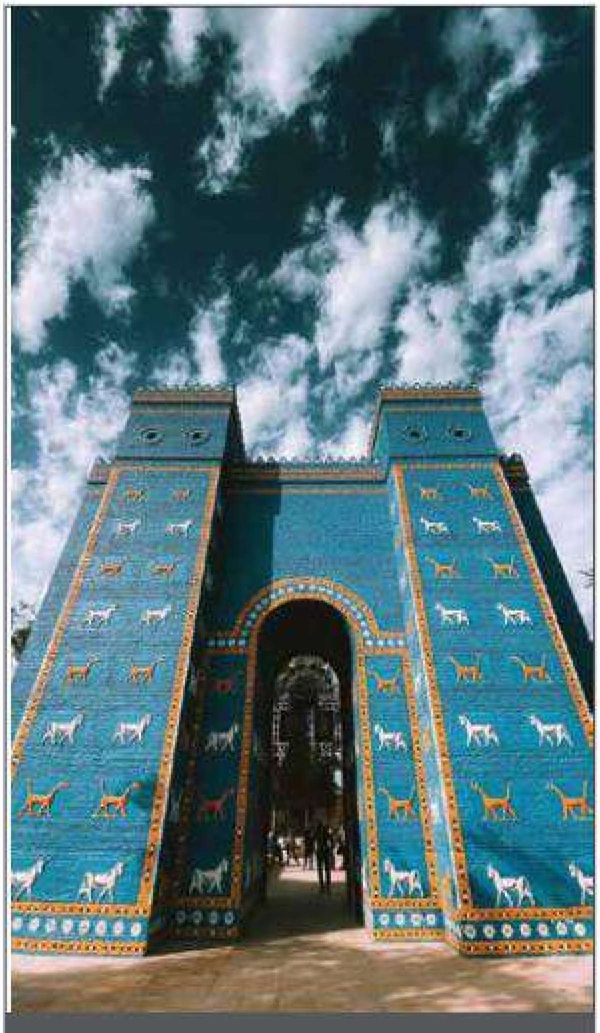

شاری بابل

حاکمێکی دادەنا ڕاستەوخۆ بەخودی پاشای گەورە بەسترابۆوە.. لەو فرمان و بڕیاری دەسەڵاتی وەردەگرت.
پاشاکانی بنەماڵەی ئووری سێیەم پەنایان بە بۆ گواستنەوەی حاکمی شارەکان و هەرێمەکان بردووە. واتا حاکم ماوە ماوەیەك لە شارێکەوە دەگوازرایەوە شارێکی دی، لە ترسی ئەوەی نەك پەیوەندی بە خەڵکی هەرێمەکەوە پتەو بکات و لایەنگیری بکەن بۆ جیابوونەوە هە رێمە کە .
حاکمی شار دەبوایە لەهەموو شتێکدا پاشای گەورە ئاگادار بکات، لەکاتی ڕوودانی کارەساتێکی سروشتی یان لەکاتی ڕوودانی هێرشێکی دوژمناندا.

لەسەردەمی پاشای بابل (حەمورابی ١٧٩٢-١٧٥٠ پ.ز) مەرکەزیەتی دەوڵەت پەرەی سەند، کۆشکی پاشا بۆتە سەرچاوەی یەکەمی دەسەلاتی(سیاسی و کارگێڕی و دارایی) و فەرمانبەران و کارگێڕان کارەنیان لە کۆشکدا ئەنجام دەدا.
حامۆرابی هەردوو دەسەڵاتی دنیایی و ئایینی لێك جیاکردنەوە.
بەرامبەر بە پەرسەندنی دەسەڵاتی (کۆشك) و (پاشا) دەسەڵاتی (پەرستگا)و (کاهین) (زەیوان)ڕووی لە کزبوون کردو لە کاروباری دنیایی دوورخرانەوە.
فەرمانڕەوای شار نازناوی (ڕابیانم-rabianum)ی هەڵگرت.بەمانای (پارێزگار یان سەرۆکی شارەوانی)دێت.
پاشا نوێنەری خۆی بۆ هەرێمەکان دەنارد بۆ ئەوەی لە چۆنیەتی بەڕێوەچوونی کارو چالاکییەکان بەئاگا بێت.. هەندێك جار دەبوایە حاکمی شار دەست و برد بانگهێشتی کۆشکی پاشا بکرێت لە بابل بەمەبەستی راپرسی و وەرگرتنی فەرمان لە پاشاوە.ئەمەش نموونەیەکە لەو شێوازە(حامۆرابی) لەگەڵ ئەو حاکمی هەرێمانەی بەکاری هێناوە.
((بە (سین ئەدینام) بڵێ، حامۆرابی دەڵێت: بە گەیشتنی نامەکەم، ڕاستەوخۆ ڕوو دەکەیتە بابل و لەپێش پاشا ئامادە دەبیت بەبێ دواکەوتن)).
کارگێڕی وڵات لەسەردەمی (کاشیەکان) پەرەدەسێنێت وڵات

حامورابی

دابەش بوو بەسەر (٢٠) هەرێم، حاکمی (هەرێم) بەرپرس بوو لە کۆکردنەوەی (باج) و چەسپاندنی یاسا و پاراستنی هێمنی و ئاسایش.
سیستەمی کارگێڕی لەسەردەمی ئاشورییەکان لە ڕووی ڕێکخستن دەگاتە پلەی پێشکەوتن، ژمارەیەکی زۆر لە فەرمانبەران و میرەکان یارمەتی پاشایان داوە، فەرمانبەرێتی لەو ماوەیە دەبێتە(پشتاوپشت)، فەرمانڕەوایی یەکەمی کارگێڕی دەبوایە ڕاپۆرتی ساڵانەی خۆی ڕاستەوخۆ بۆ پاشا بنێرێت.
ئاشوورییەکان سیستەمی (پۆستە) یان پەرەپێدا، ئەمەش بووە هۆی بەخێرایی گەیشتنی فەرمانەکانی پاشا بۆ هەرێمەکانی یەکە کارگێڕییەکان. هەروەها نوێنەرانی پاشا بۆ پشکنین سەردانی هەرێمەکانیان دەکرد. هەرچەندە کاروباری پەرستگاکان لەلایەن پیاوە ئایینی (کاهن)ەکانەوە بەڕێوە دەچوو، بەڵام بنیاتنان و نۆژەنکردنەوەی پەرستگاکان هەر لە ئەستۆی پاشاکان بووچونکە هەر پاشا خۆی(زەیوانی) (کاهینی) باڵابوو.

پاشایەکی کۆنی
سەردەمی کاشییەکان

دووەم: بیروباوەڕە ئایینیەکان

لەچاخی بەردینی کۆن مرۆڤ جۆرێك لە پەرستنی پیادە کردووە. ئەو ئاژەڵانەی ڕاوی دەکرد لەسەر دیواری ئەشکەوتەکان وێنەی دەکێشا، دیارە مرۆڤ باوەڕی وابوو ئەم وێنەیە یارمەتی دەدات بە ئاسانی ئاژەڵە کێوییەکان ڕاوبکات، چونکە سەرچاوەی خۆراکی ئەو بوون.
پاش ئەوە لەسەردەمی (بەردینی نوێ) دا، ئادەمیزاد فێری کشتوکاڵ و ئاژەڵ بەخێوکردن بوو، ئیتر بەرهەمە خۆراکییەکانی زیادی کرد، ئەم جارەیان بیری لە بەپیتی (خصوبة) و زۆربوون (التكاثر) کردەوە. باوەڕی وابوو کە زۆربوونی ژمارەی خێزان و ئاژەڵ و بەرهەمهێنانی دانەوێڵە بەندە بەچەند هێزێکی شاراوە، کە لەشێوەی (خواوەندی مێ) بەرجەستەی دەکرد. بۆیە ئەندامەکانی زاوزێی لەوێنەی پەیکەری مێینەکان بە زێدەڕۆیی گەورەتر دروست دەکرد. ئەو پەیکەرانە لە قووڕ دروست دەکران، لای توێژەرەکان ئەو پەیکەرانە بە (خواوەندی دایك) وهێمای (زاوزێ و زۆربوون) ناسراون.
(زۆربوون و زاوزێ) بوونە شتێکی ئاشنا بەلای مرۆڤەوە، بەهۆی زۆربوونی ژمارەی دانیشتوان و گەشەسەندنی بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی و ئامرازەکانی، بەتایبەتی پاش فێربوون لە گەشەپێدانی ڕێگەکانی ئاودێری.
بۆیە بیروباوەڕی مرۆڤ ڕووی لە هێزە سروشتییەکان کرد، ڕاستەوخۆ کاریگەریان لەسەر ژیانی مرۆڤ هەبوو وەکو:(زەوی و

هەواو ڕۆژو مانگ و ئەستێرەکان)، هەروەها بینی کە بەرزو نزمی زەوی و ئاوو هەواو لافاوو نەخۆشیەکان.. هەموویان کاریگەرن لە ژیانی ڕۆژانەیان.
بۆیە مرۆڤ بیری کردەوە کە چەند (هێزێکی شاراوە) لە پشتی ئەم هێزە سروشتییانەدا هەیە و بزوێنەری ئەم هێزانەی دروست کردوە لە شوێنی تایبەتیدا داینا‌ون کە پەرستگاکانن دەستی کردووە بە خزمەتکردنیان و پێشکەشکردنی دیاری و قوربانی بەوپێیەی ئەمانەن خواوەندن.
ئادەمیزاد لەو باوەڕە دابوو، کە ئاسمان خواوەندی خۆی هەیە، زەویش خواوەندی خۆی، هەواو باران بارین و ئاو هەریەکەیان خواوەندیان هەیە.
هەروەها جەنگ و خۆشەویستی و زەوی کێڵان و نووسین و جیهانی تر بەلای ئەوانەوە خواوەندی خۆیان هەبووە، هەروەها هەر شارو هەر نەتەوەیەکیش خواوەندی تایبەتی خۆیان هەیە.
دەتوانین خەسڵەتەکانی بیروباوەڕە ئاینیەکانی دانیشتوانی (دۆڵی دووڕووبار) بەم شێوەیە پوختە بکەین:

أ- بنەمای هاوبەشی:

دانیشتوانی دۆڵی دووڕووبار دوور بوون لەسەرەتای یەکتاپەرستی، ئەوان وایان بیر دەکردەوە کە خواوەندێکی زۆردەسەڵاتی لەسەریان هەیەو گەردوون دەبات بەڕێوە، هەموو خواوەندەکانیش وەك یەك نەبوون بەڕووی گرنگیەوە.
هەندێکیان ڕۆڵی لاوەکیان هەبوو، بۆیە پەرستگای بچووك لە گۆشەیەکی شاردا بنیات نرابوو هاوکات بایەخی زۆریان بە پەرستنی هەندێك لە خواوەندەکان دەدا، وەکو خواوەندی(ڕۆژ).

ب- بنەمای لێکچوون:

مەبەست ئەوەیە کە خواوەند بە مرۆڤ بشوبهێنین، زۆربەی سیفەت و خەسڵەتەکانی مرۆڤ لە ڕووی ڕۆحی و ماددی بخەنە پاڵ خواوەندەوە، چ لە ڕووی شێوەی جەستەو ئەندامەکان یان لە ڕووی هزرو سۆزو هەستەکانەوە.
خواوەندەکان بە بۆچوونی مرۆڤی ئەو سەردەمە دەخۆن و دەخۆنەوە، ڕکابەری دەکەن و خۆشەویستی و ژن دەهێنن، خۆشی دەکەن و پەیوەندی کۆمەڵایەتیان هەیە، کۆدەبنەوە بڕیار دەدەن، لەوەیە جیاوازی ڕا بکەوێتە نێوانیان.
بە پێی بیروباوەڕی دانیشتوانی کۆنی میزۆپۆتامیا خواوەندی ئاسمان (ئانۆ) سەرۆکایەتی کۆڕی خواوەندی دەکات.

تاتە بەردێك کە پەرستنی خواوەندی خۆر لە پەرستگەی سیبار نیشاندەدات

چ- بنەمای نەمری (الخلود):

خواوەندەکان لە سیفەتی (نەمری) لە مرۆڤەکان جیادەکرانەوە، واتە خواوەندەکان نامرن بە پێچەوانەی مرۆڤەکان کە دەمرن.
لە داستانی (گلگامش)دا ئەوە بە ڕوونی هاتووە کە خاوەنی مەیخانە بە پاشای وەرکا (گلگامش) دەڵێت: (بۆ کوێ کۆشش دەکەیت گلگامش)؟) ئەو ژیانەی کە بۆی عەودالێت نایبینیتەوە، چونکە خواوەندەکان کاتێ مرۆڤیان خەلق کرد مردنیان بۆ کردنە قەدەر ژیانیش بۆ خۆیان)بۆ جیاکردنەوەی پەیکەرەکانی خواوەندەکان لە مرۆڤەکان پەیکەرسازەکان گوێ و چاوی خواوەندەکانیان زێدەبەدەر قەبە و مەزن پیشان دەدا.
وەك ئاماژەیەك بۆ دانایی و دووربینی خواوەندەکانیان.
لە سەری خواوەندەکانیش تاجی پیرۆزی تایبەتیان بۆ دادەنان.
بە گشتی قەبارەی پەیکەری خواوەندەکان لە پەیکەری پاشا و فەرمانڕەواکان گەورەتر و مەزنتر بوو.

د- بەردەوام بوون (الاستمراریە):

دانیشتوانی دۆڵی دوو ڕووبار بە درێژایی چاخە مێژووییەکان بیروباوەری خۆیان هەرپاراستووە. سەرەرای گوزەرکردنی چەندین نەتەوە جیاواز لە چەندین لاوە بۆ وڵاتەکەیان.
هەربۆیەش بەردەوام بوون لەسەر پەرستنی خواوەندەکانیان هەر لە سەردەمی سۆمەریەکان بێ ئەوەی گۆرانێکی بنەڕەتی ئەوتۆیان بەسەردابێت.
تەنانەت پەرستگاکانیش بەهەمان هێڵکاری و شێوەی سەرەکی مانەوە هەروەها ڕێورەسم و ئاهەنگ و سرووتە ئایینیەکانیش هەر وەك خۆیان مانەوە.

گرنگترین خواوەندەکان:

کۆمەڵەی یەکەم:

ئەو سـێیانەی خواوەند دەگرێتەوە کەسروشت بەرجستە دەکەن:

ا-ئانۆ:

خواوەندی ئاسـمان، بوو هێماکەی ژمارەی٦٠ بـووە، یەکەیەکـی تـەواوە لە بیروبـاوەڕی حیسابی سیستەمی سـۆمەریەکان(ئانۆ) باوکی هەمـوو خواوەندەکان بوو،شـوێنی پەرسـتنی شـاری (وەرکا)بوو.

٢-ئەنلیل:

حواوەنـدی (بـا) بـوو، لـە داسـتانەکان و دروشـمە ئاینیەکانـدا ڕۆڵـی مەزنـی هەیە، هەروەها خواوەندی دەسـەڵاتیش بـووە. بۆیە هەندێك جـار ڕکابەری لەگـەڵ (ئانۆ) دەکرد، هێماکەی ژمارەی ٥٠ بووە، شـوێنی پەرسـتنی شـاری (نوفەر) بوو.

٣-ئەنکی:

خواوەنـدی (زەوی)،بوو هێماکـەی ژمارەی ٤٠ بووە، شـوێنی پەرستنی شـاری (ئەریدۆ) بوو، بابلییـەکان ناویـان لێنا (ئەیـا)، بەخواوەندی (دانایی) ناسراوە.

بـە پێـی بیروبـاوەڕی مرۆڤی دێریـن ئەم خواوەنـدە خێرخواز و دۆسـتی مـرۆڤ بوو.

کۆمەڵەی دووەم:

ا-ننار:

خواوەندی(مانگ)بـوو، شـوێنی پەرسـتنی شـاری (ئوور) بـوو. هەروەها لە شـارەکانی کوردسـتان وەکو (حـەڕان) دەیان پەرسـت. ئەکەدیـەکان پێیان دەوت: (سـین).

مۆرێکی لولەیی ئەکەدی کە دەگەڕێتەوە بۆ ٢٣٠٠ پ.ز ، تیایدا وێنای چەند خواوەندێکی تێدا کراوە

٢-ئۆتۆ:

خواوەندی (خۆر) سۆمەریەکان بوو نەکەدییەکان پێیان دەوت: (شمش) لە دوو شاری (سپار) و (لارسا) دەیانپەرست. بەخواوەندی هەق و دادوەری ناسرا بوو. بە سەرچاوەی (یاسا) دانراوە لەمیلی حەمورابی لەلای سەرەوە وێنەی کێشراوە.

٣-ئینانا:

خواوەندی جوانی و جەنگ و دەسەڵات بوو، لای سۆمەریەکان شوێنی پەرستنی شاری (وەرکا) بوو، بابلییەکان پێیان دەگووت: (عەشتار) هەسارەی بەیانی (زوهرە) هێماکەی بوو.

خواوەندە نەتەوەییەکان:

ڕۆڵی هەندێك لە خواوەندەکان گەشەی سەند بەهۆی فراوانبوونی دەسەڵاتی شار و ئەو نەتەوانەی کە دەیان پەرستن وکاتێك پاشاکان پیرۆزییان بەو خواوەندانە ببەخشی، هەوڵی بڵاوکردنەوەی پەرستنیان لەشارەکانی تردا دەدا، ئەمجۆرە خواوەندانە سیفەتی (نەتەوەییان) وەرگرت، لەم خواوەندانەش:

١-مردۆخ:

خواوەندی شاری (بابل) و هێمای دەسەڵاتی بوو. لەسەردەمی حەمورابی و دەوڵەتی (بابل) پەرستگاکەی پێی دەوترا(ئیساکلا)، ڕۆڵی پاڵەوانی لە داستانی دروستکەری(خولقێنەری) بابلیدا پێ بەخشراوە، هاوسەرەکەشی خواوەند (صربانیتم) بوو.

٢-ئاشوور:

خواوەندی ئاشووریەکان و هێمای دەسەڵاتیان بوو، ڕۆڵی ئەم خواوەندە بەهۆی فراوانبوونی دەوڵەتی ئاشووری پەرەی سەند هاوشانی خواوەند ئەنلیل کە خواوەندی سۆمەریەکان بوو. لە شارەکانی (ئاشوورو کەلخو و دورشروکین و نەینەوا) دەپەرسترا.

٣-خواوەند خالتی (خالدی):

خواوەندی دەوڵەتی (ئۆرارتۆ)کان بوو، هەروەها خواوەندی (خالیدیەکان)یش بووە لە شاری مەساسیر (ڕواندوز) کە بە کۆنترین و گەورەترین خێڵە کوردییە یەزیدییەکان دادەنرێت. شا سەرجۆنی دووەم لە ساڵی ٧١٤ پ.ز پەلاماری خالیدیەکانی داو پەرستگای خواوەندی (خالدی) تاڵان کرد و پەیکەرەکەی بۆ وڵاتی ئاشوور گواستەوە.

خواوەندی ئاشوور

بنیاتنانی پەرستگا:

شـوێنەواری کۆنترین پەرسـتگا لە (تەپەگۆرا) لـە ڕۆژهەڵاتـی نەینـەوا دۆزراوەتـەوەو سەردەمەکەیشـی دەگەڕێتـەوە بۆ سـەردەمی شارسـتانێتی (حەلەف) لە دەوروبەری ساڵانی ٤٥٠٠-٤٠٠٠ پ.ز.

پەرسـتگا ناوەنـدی پەرسـتن و بەجێهێنانـی دروشـمە ئاینیەکان و جێگەی چالاکی سیاسی و ڕۆشـنبیری و کارگێڕی و فێربوونی خوێندن و نووسـین و بارەگای دادوەریش بووەو شـوێنی نیشـتەجێبوونی پیاوی ئاینیـی زەیوان (کاهین) ی حاکـم (Ensi) بووە.

پەرستگا خاوەنی زۆربەی زەوییە کشتوکاڵییەکان بـوو بەنـاوی خواوەنـدەوە وەبـەری دەهێنا یان بەکرێـی دەدا، هەروەهـا خاوەنی مێگەڵ بـوو بازرگانیشـی دەکرد، هەندێك لـە زەیوان (کاهیـن)ەکان تایبەتمەندبـوون لـە کاری کارگێـڕی و ئابووری.

ڕەنگـی سـپییان بەکاردەهێنا تالە شـەودا بە جوانی بدرەوشـێتەوە، لەسـەرەتا پەرستگا تەنها لەژوورێکـی لە قـوڕ دروسـتکراو پێکهاتبوو دەلاقەیەکی تێدا بـوو بە (پەیکـەر) ناودەبرا، چونکـە پەیکـەری خواوەنـد لـەوێ دادەنرا، و گۆڕەپـان (پاوەن)ێکـی فراوان لـە دەوری پەرسـتگە هەبوو..لـە ئەنجامی پێشـکەوتنی ژیانی ناوشـار و گەشەسـەندنی ڕۆڵی پەرستگا لە ژیانی دانیشـتوان ڕووبەری بینای پەرسـتگە گەورەو فراوانتر بوو، بەڵام هەروەکو نەخشـەی پێشـووی گۆشـەکانی ڕوویان لەهـەر چوارلا دەکـرد وکەچی لەنەخشـەی نوێیدا پاشـکۆی زۆری بـۆ زیادکـرا بـۆ پەرسـتن و کارگێڕی تەرخانکران، لەم نەخشـە نوێیەیدا پەرسـتگا بە ڕۆژێك دەسـتپێدەکرد ئەمیش دەچووە سـەر پاوەنێکی بەرینی زەوی و لەوێشـەوە دەگەیشتە لەبەر پیـرۆزی پەرسـتگا دانیشـتوانی دۆڵی دووڕووبـار (میزۆپۆتامیـا) بەتایبەتی پاشـاو فەرمانـڕەواکان جەختیـان لەسـەر بنیاتنان و خزمەتکردنـی کردبۆوە، پەرسـتگا لەسـەر شـوێنێکی بەرز یان سـەکۆیەك دروسـتدەکرا تاوەکـو گەورەیـی و شـکۆمەندی دەربکەوێ و لەگـەڵ پایـەی خواوەندەکانـدا بگونجـێ، دیوارەکانیشـیان بـە نەخش و نیـگاری جوان دەڕازانـدەوەو ڕەنگیـان دەکرد، بـەڵام زیاتر ڕەنگـی ژووری(پەیکـەر)ی خواوەنـد، ئـەم ژوورە پیرۆزترین شـوێنی پەرسـتگا بوو، و لەم ژوورەدا دەلاقـەی پەیکـەر هەبـوو لەبەردەم دەلاقەکەشـدا سـەکۆی قوربانیکردنی تیابوو.

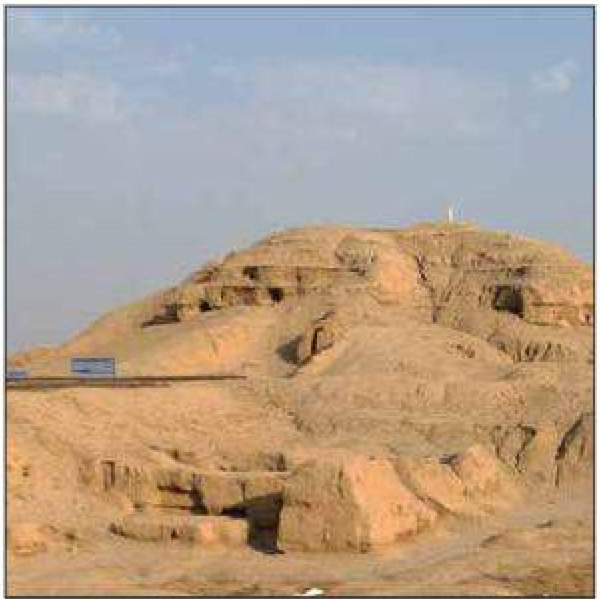

ئانو زەققورەی پەرستگەی سپی

زەققورە:

لە زمانی ئەکەدی وشەی (زەققورە) مانای بەرزی بنیات دەنرێت (باڵەخانەی بەرز) دەبەخشێ. بریتی بوو لە قولەیەکی زۆر بڵند، لە سێ تا حەوت چین پێکهاتبوو. لە چینێکەوە بۆ چینی سەرەوە، رووبەری سەروتر تەسکتر دەبێت بنکەی زەققورە چوارگۆشە یان لاکێشە دەبوو، بەگشتی زەققورە بە پێپلیکانەی دەرەکی دەورە دەدرا. زەققورە گرنگترین بەشی پەرستگەکانی شار بوو. سەکۆکەکانی (زەققورە) لە خشتی وشکراو بە تیشکی خۆر بنیات دەنرا، لەدەرەوە بە بەرگ لە کەرپووچی سورکراو بەرگردەکرا. ناوی ئەو پاشایەی بناتی ناوە لەسەر دەنووسرا. قەبارەی زەققورە لە شارێکەوە بۆ شارێکی تر جیاواز بوو بە پێی گرنگی شارو پەرستگەکە کە زەققورەی لێبووە. لەبەناوبانگترین زەققورەکان وەکو (زەققورەی بابل) و (زەققورەی ئوور) و (زەققورەی عەقەرقوف) مێژوونووسی یۆنانی (هیرۆدۆتس) ئاماژەی بە زەققورەی بابل کردووە و بە قوللەی بابل ناوی بردوە و دەڵێ لە حەوت نهۆم پێکهاتووە.

نهۆمی حەوتەم ژوورێکی بچووك بوو، بۆ پشوودانی خواوەند تەرخان کرابوو. زەققورەی (شاری ئوور) کە شا(ئوورنەمو) بنیاتی نابوو، تاکو ئێستا پاشماوەی زەققورەی (ئوور) لەسەر پێ ماوە، رووبەری بنکەکەی دەگاتە ٢٧٠٠م٢ شوێنەوارناسان بەرزیەکەی بە ١٢م مەزندە دەکەن. لە سێ نهۆم پێکهاتبوو، ئەم زەققورەیە بە جوانی و رێکی و پتەوی بناغەی ناوبانگە. ئەندازیارانی ئەم زەققورەیە بە شێوەیەکی ئەندازەیی گونجاو هەموو پێوەرەکانیان رێکخستبوو. بۆ گەیشتن بە زەققورەکە چەند پەیژەیەکی دەرەکی تەنیشتەکان دروست کرابوون، شوورەیەکیش دەوری دابوو.

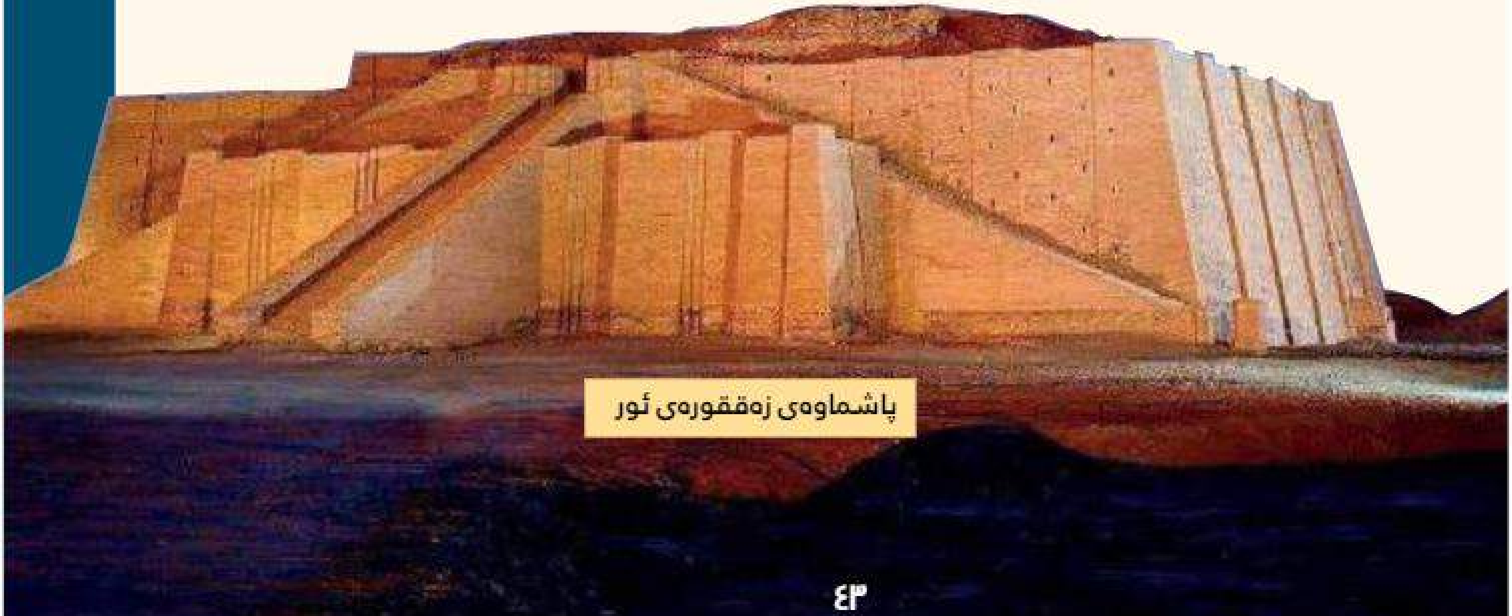

پاشماوەی زەققورەی ئور

کاشـــیەکان لـــە (عەقرقـــوف) زەققورەیـــان بنیاتناوە، ئاســـەواری تا ئێســـتا ماوە، لەحەوت نهۆم پێکهاتبوو.. ســـۆمەریەکان لە شـــارەکانی (وەرکا و ئەریـــدۆ و نوفـــەر) زەققورەیـــان بنیاتناوە. شـــای ئاشـــووری ســـەرجۆنی دووەم لە شـــاری (دورشروکین) زەققـــورەی بنیاتناوە. (چەنـــد دەریاچەیەکـــی لە نزیك بنیـــا دەنرا).

زەیوان (کاهین):

ئەوانـــەن کـــە خزمەتـــی خواوەندەکانیـــان دەکـــرد، چاودێـــری پەرســـتگەکانیان دەکـــرد ئاهەنگـــە ئایینیـــەکان بەڕێوەدەبـــرد.

لەســـەرەتادا لـــە وڵاتـــی ســـۆمەر هـــەردوو دەســـەڵاتی دونیایـــی و ئایینـــی بەدەســـت کاهینـــەکان بـــوو، بـــەڵام دواتـــر ئـــەم دوو دەســـەڵاتە لێك جیابوونـــەوەو کاهینەکان تەنها دەســـەڵاتی ئایینیـــان بوو.

زەیوانەکان (کاهینەکان) خوێندن و نووســـینیان زانیوە، بۆیە مامۆستاو نووســـەر و دادوەرەکان هەر لـــەوان بوون. زەیـــوان (کاهیـــن) پایەی ئایینـــی و کۆمەڵایەتـــی بەڕێـــز و شـــکۆداری هەبـــوو. بەهـــۆی زۆربوونـــی ئەرکەکانـــی زەیوانـــەکان (کاهینەکان) جۆرە پســـپۆڕیەك لە کارەکانیان پەیـــدا بوو..

بۆیـــە یەکێکیـــان سەرپەرشـــتی کاروبـــاری قوربانیکردنـــی دەکرد ئەوی تر نەخۆشـــەکانی چارەســـەردەکرد، و ســـێیەمیان سەرپەرشـــتی ئاهەنگـــی ســـتران و سروودەکانـــی دەکرد.

گرنگتریـــن جۆری (پیـــاوی ئایینـــی – زەیوان (کاهیـــن)) ئەمانـــە بوون

أ-ئاشیپو:

بەرپەرســـی چارەســـەری نەخۆشـــی و ڕاونانی گیانـــە شـــەڕانگێزەکان بوو.

ب- مشمشۆ:

بـــەکاری بەخـــت خوێندنـــەوەو فاڵچێتـــی هەڵدەســـتێ، هەروەها سەرپەرشـــتی و خاوێن کردنـــەوەی پەرســـتگابوو بە ئـــاوو ڕۆن.

ج- نـــارو:

سەپەرشتی ڕێکخســـتن و خوێندنەوەی سروودە ئایینیەکان دەکات.

د- گالـــو:

ئامێرەکانی مۆســـیقا ئامادەدەکات و مۆسیقای ئایینی دەژەنێت.

هـ- شیشکلو:

سەرپەرشـــتی هەمـــوو سرووتە ئایینیـــەکان و ئاهەنگەکانـــی ســـەری ســـاڵ و نوێکردنەوەی پەیمانی بـــۆ پاشـــای دەکرد.

هەروەهـــا ئافرەتـــە زەیوانـــەکان (کاهینەکان) ڕۆڵـــی گرنگیـــان لەبەڕێوەبردنـــی کاروبـــاری پەرســـتگەکان و خزمەتکردنـــی خواوەندەکان و پەیڕەوکردنـــی سرووتـــە ئایینیەکانـــدا هەبوو.

ئاهەنگی سەری ساڵ (ئەکیتۆ): (Akitu)
(جەژنی سەری ساڵی بابلی و ئاشوری ٦٧٧٢ - ٢٢ . ٢٠j)

ئـەم ئاهەنگـە بـە بیروبـاوەڕە ئاییینەکانـی دانیشـتوانی دۆڵـی دوو ڕووبـارەوە بەنـدە. لەسـەرەتادا لەسـەردەمی سـۆمەریەکانەوە دەستی پێکرد. دواتـر لـە بابـل و ئاشـووریش بڵاوبـووەوە و لـە یەکـی نیسـانی هەمـوو سـاڵێك بابلـی و ئاشـورییەکان لـە (بابـل و نەینـەوا) لـە شـارە گـەورەکان ئاهەنگیـان دەگێـڕا.

ئێستاش (ئاشـوورییەکان) لە کوردستان و عێراق لـەم ڕۆژەدا ئاهەنـگ دەگێـڕن، و لەلایـەن (پەرلەمـان و حکومەتی هەریمی کوردسـتان) وەك جەژنێکـی نەتەوەیـی ناسـێنراوە، یەکی نیسـان کراوە بە پشـووی فەرمی.

بـەڵام زیاتـر لای بابلییـەکان بـاو بـووە ئـەم ئاهەنگـە هێمایـەك بووە بۆ سـەرەتای نوێبوونەوەی ژیان لەگەشـەکردن و سەوزبوونی زەوی ودارو درەخـت و ڕووەك و ئـاژەڵ و پەلەوەرو مێـروو، هەروەهـا هێمایەکیش بووە بـۆ گـوڵ و جوانی.

ئاهەنگێـڕان لـە سـەرەتای مانگی نیسـان دەسـتی پێدەکـردو(١٢) ڕۆژی دەخایەند، پێنج ڕۆژی یەکەمـی تەرخان دەکرا بـۆ پاکبوونەوە لە تـاوان و نوێکردنـەوەی پەیمان بۆ پاشـاو هێشـتنەوەی پاشـا لەسـەر حوکم بۆ ساڵێکی تر.لـە شـاری بابـل شـەقامی تایبـەت بە تێپەڕبوونـی کاروانی ئاهەنگەکـە هەبوو ناوی (شـەقامی کـەژاوە)ی لێنرابوو.

سێیەم: نووسین و فێربوون:

سۆمەرییەکان وێنەو هێمایان بەکارهێناوە. بۆ گوزارشت لە شتەکان بە زمانی خۆیان ئەم وێنەو هێمایانە لەسەر تاتە قوڕ بە پێنووسێکی لە قامیش دروستکراوی نووک سێ گۆشەیی دەنووسران. تاتە قوڕەکان لە کاتی بەکارهێنان تەڕبوون دواتر دوای وشکبونەوەیان، وێنەو هێماکان لە وێنەی (بزمار) دەردەکەوتن، بۆیە پێی دەوترا (نووسینی بزماری)(Cuneiform)، نووسینی بزماری بە سێ قۆناغدا تێپەڕیووە ئەوانیش:

قۆناغی وێنەیی:

مرۆڤ وێنەیەکی بچووکی ئەو شتانەی دروست دەکرد کە گوزارشتی لە هەست و دیتنەکەی دەکات. بۆ نمونە: ئەگەرهێمای بۆ چیا بکردایە ئەوا وێنەی چیای دەکێشا کە پێی دەگوترا

(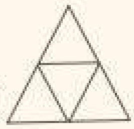 KUR)

ئەگەر ئاماژەی بە ماسی بکردایە وێنەکەی دەکێشا، بەم جۆرە نووسین لەم قوناغەدا بە پلەی یەکەم گوزارشتی لە شتە مادیەکان دەکرد، بۆ ئەم مەبەستە پێنووسی نووک تیژی بەکاردەهێنا تەنها لە (وەرکا) پێنج هەزار تاتە قوڕ دۆزراوەنەتەوە.

قۆناغی هێما بەکارهێنان (Ideographic):

وێنەکان هەموو شتەکانیان دەرنەدەخست.. بەتایبەتی هزرو کردەوەکان. بۆیە مرۆڤ نیشانەو هێمای بەکارهێنا بۆ دەرخستنی هزرو کارەکانی، بۆیە لە نووسیندا ناو و کارو سیفەتەکانیش هاتنە تۆمارکردن.

بۆیە وێنەکێشانی (ئەستێرە - هەسارە) تەنها ئاماژە بەخودی هەسارەکە نەبوو، بەڵکو ئاماژە بوو بە بڵندی، بە خواوەند، بەشتە بروسکەدارەکان وێنەکێشانی (پێ) ئاماژەبوو بۆ وەستان و ڕۆیشتن و هەڵگرتن و ڕاکردن.

قۆناغی دەنگی (برگەیی): (Phonetic)

لەم قۆناغەدا نیشانەی وێنەیی و هێمایی بەهۆی بەهای وەکو (دەنگ) بەکارهاتووە. بەبێ گوێدان بەمانای وێنەیی و هێمایەکەی. نووسین وەکو پیتە (ئەبجەدیەکان)ی لێهات، لەگەڵ بوونی جیاوازی ئەویش ئەوەیە کە پێی (ئەبجەدییەکان) دەنگی تاك بەرجەستە دەکات وەکو پیتی (م) یان (د) یان (ر)، هەرچی برگەی دەنگییە ئەوە دەنگی کپ دەنوێنێت لەگەڵ پیتێکی بزوێن پێش یان وەکو (ما، مو، ئم) یان لە دوو پیتی کپ پێك دێت لە

ناوەندیـــان پیتـــی بزوێن هەبوو وەکـــو (نین – خاتـــون Nin)، کوڕ – چیا - Kur). نیشـــانە وێنەیـــی و هێمایـــەکان ڕەنگدانـــەوەی زمانی نووســـینەکە نەبـــوون، چونکـــە دەکـــرێ ببێتە گوزارشـــتکردن لە شـــتەکان لەهەر زمانێکدا.
لە قۆناغـــی دەنگدا، دەرکەوت ســـۆمەریەکان، وێنـــە و نیشـــانەیان لەگـــەڵ بڕگـــەی بەهـــا دەنگییـــەکان بەکارهێناوە بۆ گوزارشـــتکردن لە زمانەکەیان . بۆیە زمانەکەی خۆیان لە شـــێوەی بڕگـــەدا نووســـیوە، چونکە زمانی ســـۆمەری لە زمانـــە لکێنراوەکانە (اللغـــات اللصیقیە).
دوو بڕگـــە یـــان زیاتـــر پێکـــەوە دەلکێنرا بۆ ئـــەوەی مانایەکـــی نوێ ببەخشـــێت.
بۆ نمونە وشـــەی ئەن = گەورە، وشـــەی ئەنلیل = با
(واتـــای گـــەورەی لا یـــان خواوەنـــدی بـــا دەبەخشـــێت ؟)
هەروەها وشـــەی ئی = کۆشـــك، وشەی گال= مەزن
(واتای کۆشکی مەزن دەبەخشێت)

بەم شـــێوەیە وشـــەی ئـــەن = گەورە، وشـــەی کی = زەوی
(واتای گـــەورەی زەوی یـــان خواوەندی زەوی دەبەخشیت)
نووسین لەســـەردەمی ئەکەدییەکان و بابلییەکان و ئاشوورییەکان گەشەســـەندنی بەخۆوە بینی.. ئـــەوان خەتـــی بزماریـــان لە ســـۆمەریەکان وەرگـــرت، نیشـــانەکانیان کورتکـــردەوە، زمانی خۆیـــان پـــێ تۆمارکـــرد، ژمارەی نیشـــانەکان (١٨٠٠) نیشـــانەبوو، ئاشـــوورییەکان کورتیـــان کردەوە بۆ (٢٠٠) نیشـــانە.

بەهـــۆی بەکارهێنانی نووســـینی ســـۆمەری لە لایـــەن نەتەوەکانـــی ترەوە، ئاســـەواری زمانی ســـۆمەری لە زمانی ئەو نەتەوانە بەدیارکەوت.

قوتابخانەکان:

لە دۆڵـــی دووڕووبار(میزۆپۆتامیـــا) هیچ جۆرە قوتابخانەیەك بـــە چەمکی هاوچـــەرخ نەبوو، بـــەڵام جێگەی فێرکردنی خوێندن و نووســـین و ژمێریاری هەبووە.
لە پەرســـتگەکان، بەشـــێکی بیناکە بۆ فێرکردن تەرخان کرابوو (زەیوانەکان) یەکەمین مامۆســـتا بـــوون، یەکەمیـــن فێرخوازانیـــش منداڵانـــی زەیوانەکان بوون، پاشـــان شـــوێنێکی تایبەتی کۆشـــکەکانیان بـــۆ فێرکردنـــی منداڵەکانیان تەرخـــان دەکرد.
قوتابخانە لە زمانی ســـۆمەریدا نـــاوی (ماڵی تاتـــەکان – E.DUB.BA) لێـــنراوە، چونکـــە فێربـــوون بـــە ئامادەکردنی تاتـــە قوڕینەکان دەســـتی پێکرد کـــە پێـــی دەوتـــرا (تاتەکانی قوتابخانـــە) لەبەر ئـــەوەی قوتابخانە لەهەمان کاتـــدا پەرتووکخانـــەش بـــوو، بۆیـــە زاراوەی (E.DUB.BA) بـــۆ کتێبخانـــەش بەکارهاتووە.
فێربوون لە تەمەنی ٧ ســـاڵی دەستی پێدەکرد، ســـەرەتا قوتابـــی فێری (خوێندن و نووســـین) دەبـــوو، دواتـــر بـــەرەو قۆناغێکـــی بەرزتـــر دەچوو، فەلەکناســـی و پزیشـــکی و ماتماتیکی دەخوێند.
قوتابخانە لـــە زمانی ئەکەدی نـــاوی (خانووی مەمـــو واتا خانەی دانایـــی Betmamu) لێنرا.
مامۆســـتای بەڕێوەبەر، پێیـــان دەوت، (باوکی قوتابخانە)، مامۆســـتای وانـــەکان بە برا گەورە

ناسراوە، گرنگترین ئەرکەکانی نووسینی تاتە قوڕەکان بوو بۆ خوێندکاران و داواشی لێ دەکردن بینووسنەوە، هەروەها نووسینی خوێندکارانی دەپشکنی و گوێی لێ دەگرتن. دواتریش پسپۆری لە قوتابخانە پەیدابوو، مامۆستای نیگارکێشان لە مامۆستای زمان جیاکرایەوەو مامۆستایەکی تریش بەدواداچوونی هاتنی قوتابیانی دەکردو لە ڕێک وپێکی و مامەڵەی باش و ئامادەبونیانی دەپرسیەوە.

کتێبخانە:

پاشاو زەیوانەکان (پیاوە ئایینیەکان) بایەخیان بە کۆکردنەوەی دەقە بزماریەکان داوە بەتایبەتی دەقە ئاینی و ئەدەبیەکانیان ڕێکیان خستووەو لەشوێنی تایبەتیان دانابوو.. بەم شێوەیە (کتێبخانە) پەیدا بوو. کتێبخانەی پاشایانە لە (نوفەر) و (وەرکا) و (کیش) و (بابل) و نەمرود (کەلخو) دۆزرایەوە.

پاشای ئاشووری (ئاشوربانیبال) (٦٦٨ - ٦٢٦ پ.ز) تاتە قوڕەکانی لە هەموو شارەکانی میزۆپۆتامیا کۆکردۆتەوە، کتێبخانەیەکی لە کۆشکەکەی داناوەو زیاتر لە بیست هەزار تابلۆی بزماری تێدابوو، کەسێك هەبوو بۆ ڕێکخستنی تاتە قوڕەکان ناوی (ئەمینداری تاتەکان(کتێبخانە) ی لێنراوە، تاتە قوڕەکان لەناو زەنبیلی قامیش یان سەندوقی تەختە یان گۆزەی سوورکراوە دەپارێزرا. بە تەنیشتیەوە تابلۆیەکی بچووك (ناسنامە) بۆ ناساندنی تاتەکان و ناوەڕۆکەکانیان هەڵدەواسرا.

پەیکەری ئاشور پانیپال
لە سان فرانسیسکۆ

دەقە بزمارییەکان:

لــە میزۆپۆتامیــا، نزیکەی دوو ملیــۆن دەقی بزمــاری دۆزراونەتــەوە. دەقـــەکان چەندین لایەنـــی ئابووری و ئایینی و ئەدەبی و یاســـایی و کارگێــڕی و ژمێریـــاری و گەردووناســـی و دەقی خاڵ و بەخت ناســین و هەسارەناســـی و پەنــدو دەقی تریـــان گرتووەتە خــۆ. لەوانە:

أ- ئـەدەب (وێـژە):

دەقـــە ئەدەبیـــەکان بـــە بـــەراورد لەگـــەڵ دەقەکانـــی تـــر کەمـــترن. دەقـــە ئەدەبیەکان داســـتان و ئەفســـانەیان تێدایە.. ئەم دەقانەش درێژ بـــوون، زیاتـــر لەســـەر تابلۆیەکی قوڕ نـــووسراون. بەناوبانگترین دەقـــە ئەدەبیەکان وەکو داســـتانی (خولقێنەری بابلـــی - الخلیقه البابلیـــه) کە باس لـــە جیهانـــی خواوەندەکان و دامەزراندنـــی گـــەردوون و خەڵقی ئینســـان دەکات، بە شـــێوازی شیعر لەســـەر حەوت قوڕ نووسراوە، لە کتێبخانـــەی (نەینەوا) دۆزرایەوە. هەروەها وەك (داســـتانی گلگامـــش) کە باس لە مـــرۆڤ دەکات، ســـیفەتی لەتوانـــا بەدەری مرۆڤ دەخاتە پاڵی، بەشـــێوازی شـــیعر لەسەر ١٢ تابلۆی قـــوڕ نووسراوە.

ئەم داســـتانە باســـی (گلگامش) پاشای وەرکا و هاوڕێکەی (ئەنکیـــدۆ)و پاڵەوانەتییان دەکات.. باس لـــە نەخۆشـــکەوتن و مردنـــی (ئەنکیدۆ) و نیگەران بوونـــی گلگامش بـــەم ڕووداوەوە و هەوڵەکانی بۆ ڕزگارکردنـــی لە (مردن) دەکات، بەڵام بێ هـــوودە بوو.

لەم داســـتانەدا ســـۆزی مرۆڤایەتی لەنموونەی دۆســـتایەتی و وەفـــاداری دەردەخات و نەمری مرۆڤ لـــە بەرخـــودان و خزمەتکردنی میللەتدا دەنوێنێـــت. واتـــا نەمـــری مـــرۆڤ لـــە کارە خزمەتگوزاریەکانیدا.

جگە لـــە دەقەکانی ســـەرەوە، دەقـــی ئەدەبی لەشـــێوەی ئەدەبی دانایی و پەند و ئامۆژگاری بەرچاودەکەوێـــت، لەو دەقانە:

((میللەتـــی بێ پاشـــا وەکو مێگەلی بێ شـــوان وایە))

((گوێڕایەڵـــی دایکتبە هەروەکـــو چۆن فەرمانی خودا بەجـــێ دەهێنێت)).

چەندین دەقی تر هەیە، کـــە دادوەری خواوەند پیشـــان دەدات وەکو چیرۆکی (ئەیوبی بابلی).

ب- یاسـاکان:

بۆ ڕێکخستنی ژیانی کۆمەڵگە و ، چارەسـەکردنی گرفتەکانـــی هاووڵاتـــی و دەســـت نیشـــانکردنی ئـــەرك و مافەکانـــی و نەهێشـــتنی دەســـتدرێژی، پاشـــاو حوکمڕانـــەکان لـــە دۆڵـــی دووڕووبـــار ڕاهاتبـــوون چاکســـازی و یاســـا دارێـــژن.

پێشـــەکی یاســـاکان ئامـــاژە بە شـــکۆمەندی خواوەنـــدەکان دەکات، پاشـــا کـــە یاســـا دادەڕێژێت، ئـــارەزووی خواوەنـــدەکان بەجێ دەهێنێت، بەمەبەســـتی بڵاوکردنەوەی دادوەری و خۆشـــگوزەرانی بۆ دانیشـــتوان.

هەرچـــی کۆتایـــی یاســـاکانە، ئەوە باســـی لە دەســـکەوتەکانی پاشـــایان دانەری یاســـاکان دەکـــرد لەگەڵ بانگـــەواز کردن بۆ پاراســـتن و لانەبردنی یاســـاکە، هەروەها هەڕەشەشـــی لەو کەســـانە دەکرد کەدەستکاری یاســـاکان دەکەن بەوەی کـــە خواوەنـــدەکان بەڵایان بەســـەردا دەبارێنێ.

میری بنەماڵەی (لەگشی)ســـۆمەری ئورونمیکینا (ئورکاجینـــا) یەکەمیـــن جاڕنامەی چاکســـازی

کۆمەڵایەتـــی لە دەوروبەری ســاڵی ٢٤٠٠ پ.ز دەرکرد. بەمەبەســتی نەهێشــتنی دەستدرێژی بۆ ســـەر بێ دەســـەڵات و هەژارەکان، هەروەها باجـــی کەمکـــردەوە و مافەکانـــی بـــۆ مافە خاوەنەکانـــی گەڕانـــدەوەو ئـــازادی پێدان.
لەکاتی پشکنین و گەڕان بەدوای شوێنەوارەکان چەند یاسایەک کەوتۆتە بەردەست توێژەرەوەکان ئەوانیش:

١- یاسای ئورنەمو ٢١١٣ – ٢٠٩٦ پ.ز:

کۆنترین یاسایەکە تاکو ئێستا دۆزراوەتەوە. ئەم یاسایە کە به زمانی سۆمەری تۆمارکراوە، (٣١)بەندی یاسایی تێدایە. لەگەڵ کۆتاییەک، هەندێك لە بەندەکان ناخوێندرێنەوە، چونکە ڕزیون، ئەم یاسایە بنەمای بژاردنی بۆ سزادان بەکارهێناوە، ئەمەش بەڵگەی شارستانییەتی کۆمەڵگەی سۆمەرییە و لە بەندی ١٥ دا هاتووە: ((ئەگەر پیاوێك پێی کەسێکی تری بڕی ئەوە لەسەریەتی(١٠ شیقلی زیو) بداتە زیان لێکەوتووەکە)).

پێشەکی یاسای لبت عشتار

یاسای ئورنەمو

٢- یاسای (لبت عەشتار): ١٩٣٤ – ١٩٢٤ پ.ز:

پێنجەمیـــن پاشـــای بنەماڵـــەی (ئیســـن)ە . یاسـاکەی بـە زمانـی سۆمەری دانـاوە. مەزنـدە دەکرێـت ئـەم یاسـەیە ١٠٠ بەنـدی گرتبێتەخـۆ، بـەڵام تەنهـا (٣٧) بەنـدی گەیشـتوەتە دەسـتی توێـژەرەوەکان.
بەندەکانـــی لـــە بەندەکانی یاســـای (ئورنەمو) دەچێت، چونکە ســـەرەتای (بژاردن) لێرەشـــدا هە یە .

٣- یاسای ئەشنۆنە:

دەگەڕێتەوە بۆپاشانشینی ئەشنۆنە لە ناوچەی (دیالە). دانەیەکی ئەم یاسایە لە گردی (حەرمەل) لە نزیکی (بەغداد جدیدە) دۆزرایەوە.پێشەکیەکەی بە زمانی سۆمەری نووسراوە، هەرچی ٦٠ بەندی یاساکەیە، ئەوە بەزمانی ئەکەدی نووسراوە. کاریگەری شارستانییەتی سۆمەری زۆر بەڕوونی لەم یاسایەدا دیارە. دیسان سەرەتای (قەرەبوو - التعویض) لێرەشدا هاتووە.

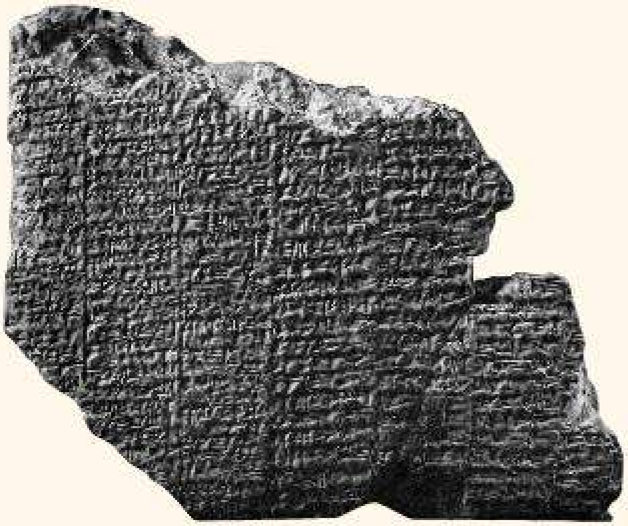

یاسای ئەشنۆنە

٤- یاسای حامورابی: ١٧٩٢ - ١٧٥٠ پ.ز

ڕێکترین و پێشکەوتووترین یاسای دۆزراوەی ئەم سەردەمانەیە. ئەم یاسایە لەسەر میلێك لە بەردی (دیورایت)ی ڕەش، تۆمارکراوە. لەشاری (سوسە) پایتەختی وڵاتی (ئیلام) (دەڤەری ئەهواز) لە ١٩٠١ ز دۆزراوەتەوە. وادیارە ئیلامییەکان پاش پەلاماردانی (بابل) وەکو تاڵانی لەگەڵ خۆیان بردویانەتە ئەوێ.

بەرزی میلەکە (٢٢٥سم)، تیرەکەی ٦٠ سم دەبێت لە سەرووی میلەکە، وێنەی (خواوەندی خۆر) کێشراوە لەسەر کورسی خۆی دانیشتووە، حامورابی بەرامبەری کڕنۆش دەبات. ئەم میلە ٤٤ بڕگەی نووسینی بە زمانی ئەکەدی تێدایە.پێشەکی بە شێوازێکی ئەدەبی شیعر ئامێز نووسراوە. کۆتاییەکەی بە شێوازێکی نزیکتر لە زمانی یاسا نووسراوەتەوە. بەندەکان کە ژمارەیان ٢٨٢ بەندە، زۆربەی پرسە کۆمەڵایەتی و ئابووری و سەربازیەکانی چارەسەرکردووە.

میلەکەی حامورابی

دەكرێت یاسای حامورابی بەم شێوەیە پۆلین بكرێت:

بەشی یەكەم: دادوەری (بەندی ١ - ٥)

بەشی دووەم: ماڵ و دارایی (بەندی ٦ - ١٢٦)

بەشی سێیەم: باری كەسی (بەندی ١٢٧ - ٢١٤)

بەشی چوارەم: كرێ (بەندی ٢١٥ - ٢٧٧)

بەشی پێنجەم: كۆیلە (بەندی ٢٧٧ - ٢٨٢)

وێـڕای زۆری بەندەكانـــی ئەم یاســایە، بەڵام هەمــوو بابــەت و كێشــەكانی چارەســەر نەكــردووە وەكــو كوشــتنی بە ئەنقەســت و ڕفاندنــی هاووڵاتیان و خیانەت لە نیشــتمان، پێدەچێــت ئەمانەی بۆ نەریت و یاســای باوی ئەو كاتــە جێهێشــتبێ. لەم یاســایەدا بنەمای (ســزادان) بــە ڕوونی دیــارە بــە پێچەوانەی بنەمــای (بــۆ بــژاردن)ەوە هــۆی ئەمــەش دەگەڕێتــەوە بــۆ باڵادەســتی (ئەمــوری) یە كۆچەرییەكان بەســەر میزۆپۆتامیــا و كۆتایی هاتنــی دەســەڵاتی ســۆمەریەكان بۆیــە بە زەبــری هێــز یاساكانیشــیان چەســپاندووە، هەروەها لەبــەر زۆری ژمارەی دانیشــتوان و بــڵاوی پێشــێلكردنی مافی كەســانی تر ڕێو شوێنی ســەركوتكارانەیان گرتۆتە بەر هەروەك چۆن لە یاساكەشــدا ڕەنگــی داوەتەوە، ئەمەش نموونەیەكی ئەم یاســایەیەو بەندی (٦) دەڵێت: ((ئەگەر كەســێك شــتێكی لــە خواوەندیان لە كۆشــك دزی، ئەو كەسە لە ســێدارە دەدرێت، هەروەهــا ئەو كەســەش كــە شــتەكەی پێ دەگیرێــت، لە ســێدارە دەدرێت)).

چوارەم: ژیانی کۆمەڵایەتی:

گەڕان بە دوای ژیانی کۆمەڵایەتی کارێکی بەپێزە ، بۆزانینی پەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکانی خەڵك و گرفتەکانیان و ئاستی ژیانی ڕۆژانەو گوزەرانیان و ئاستی رۆشنبیریان، و ئاشنابوون لەگەڵ داب و نەریتیان و دیاریکردنی چینەکۆمەلایەتییەکان و زمان و جۆری خانووبەرەکانیان.

أ- چینە کۆمەڵایەتییەکان:

کۆمەڵگـــەی دۆڵـــی دووڕووبـــار لـــە دوو چینـــی ســـەرەکی پێکهاتبـــوو، (ئـــازادەکان) و (کۆیلـــەکان)، بەگوێـــرەی یاســـاو نەریتەکانی ئەو ســـەردەمە، ئەندامانی چینـــی (ئازادەکان) هەمـــوو وەکو یەك نەبـــوون ،چونکـــە ئازادی هەندێکیـــان ســـنووردار بوو، چینی گشـــتی کە زۆرینەی دانیشـــتوانیان پێك دەهێنا، زۆربەیان هەژاربـــوون، ئازادیـــان لـــە ئـــازادی چینی حوکمرانـــی دەوڵەمەندەکان کەمـــتر بوو.. ئەو توێـــژە بەپێی یاســـای حامورابی لـــە کۆمەڵگە پێیـــان دەوترا (هەژارەکان - موشـــکینم) چینی دەســـت ڕۆیشـــتووەکانیش پێیان دەوترا (چینی یەکـــەم - ئاویلـــم). لـــە ڕووی پراکتیکیـــەوە (واقیعـــەوە) کۆمەڵگە لەم توێژانـــە پێکهاتبوو:

١-بنەماڵەی حوکمڕان (بنەماڵەی پاشا):
پاشـــاو منداڵەکانـــی وژنەکانـــی دەگرتـــەوە. پایەیەکـــی ئایینی وکۆمەلایەتـــی بڵندی هەبوو، لە کۆشـــکی ڕازاوە و مـــەزن دەژیان، کە هەموو هۆکارەکانی خۆشـــگوزەرانی تێدابوو. ژمارەیەکی زۆر لە بەردەســـت و کۆیلە خزمەتیـــان دەکرد.

٢- چینی دەسەڵاتدار(حوکمڕان):
میرو بەگزادەکانی بنەماڵەی پاشاو خانەدانەکان دەگرێتەوە. لەگەڵ خاوەنی زەویەفراوانەکان و سەرکردەکانی سوپاو فەرماندەکانی هەرێمەکان وپیاوە ئایینیەکان (زەیوانەکان)و گەورەبازرگانان.

٣- دادوەرو پزیشکان:
نوسەر و مامۆستا و خاوەن پیشەی دەگرتەوە لە خۆشگوزەرانی و ئاستی بەرزی ژیاندابوون.

٤-چینی گشتی:
بازرگانە بچووکەکان و خاوەن پیشەکان و کارمەندانی کێڵگەو ڕەزەکان دەگرێتەوە. ئەم خەڵکانە لە خانووی بچووکدا دەژیان و بە کاری ڕۆژانە بژێویان دابین دەکرد. زۆرجار ئەم جۆرە کەسانە دەکەوتنە ژێر ڕکێفی قەرزاریەوە بەتایبەتی لەکاتی قەیرانە ئابوورییەکان، ناچاردەبوون کوڕان و کچانیان بفرۆشن یان ئازادییان لەدەست بدەن و دەبوونە کۆیلە.

٥- کۆیلەکان:
پیـــاوان و ژنـــان دەگرێتـــەوە، ئەوانـــەی کـــە لـــە شـــەڕەکاندا بەدیـــل دەگیـــران یـــان ئـــازادی خۆیـــان بەهـــۆی هـــەژاری لەدەســـت دەدا. هەروەهـــا منداڵـــە نـــاڕەواکان (الغیـــر الشرعییـــن) دەبوونـــە کۆیلـــە، منداڵـــە کۆیلـــەکان ســـەرچاوەیەکی تـــری چینـــی کۆیلـــە بـــوون. کۆیلـــە بە موڵکـــی خاوەنەکـــەی دادەنرا، نیشـــانەی کۆیلەیی لە دەســـت یان لە لەشـــی دەدرا، ئاغاکەی

بۆی هەبوو بیفرۆشێ یان بە خەڵات بیدات بەم و ئەم، وێرای ئەوەش کۆیلە هەندێك مافی هەبوو وەکو ژنهێنان و خاوەنداری.. یاساکان سزای ئەو کەسانەیان دەدا کە دەستدرێژیان بەسەر کۆیلەکان دەکرد.

ب- خێزان:

خێزان لەسەر بنەمای داب و نەریت و یاساکانی باوی ئەو سەردەمە دادەمەزرا.هەنگاوی یەکەم بە هەڵبژاردنی هاوسەر لە لایەن کوڕەوە دەستی پێدەکرد، کە لە ڕێگەی هاوڕێ و کەسانی تر بۆ ئەم مەبەستە دەیانکردە نێوەند یان لە ڕێگەی باوك و دایکەوە. پاشتر داوادەکرا، پاش ڕەزامەندی کەسوکاری کچ، دیاری پێشکەش بە بووك دەکرا، ئاهەنگیان دەگێڕا وەکو ڕشتنی گوڵاو ڕۆنی زەیت بەسەر بوکدا، جاری وابوو بەهۆی ناکۆکی نێوان کەسوکاری بوك و زاوا، مارەیەکە هەڵدەوەشێنرایەوە. ژنهێنان لە تەمەنێکی منداڵیدا دەستی پێدەکرد.. پاش کۆتایی هاتنی داواکاری، ئاهەنگەکانی مارەبڕین دەستی پێدەکرد و ژن هێنانەکە مۆرکی یاسایی دەگرتەخۆ.

پیاو بە گەورەی خێزان دادەنرا و پێویست خێزانەکەی بژێنێ و خاوەنی دەسەڵاتی یەکەمی هەبوو لەناو خێزاندا، فرەژنی باوبوو، واتا پیاو زیاتر لە ژنێکی دەهێنا، لە یاسای حامورابی هاتووە، پیاو تەنها لە حاڵەتی نەزۆکی ژنەکەی یان نەخۆشییەکی بەردەوام بۆی هەبوو ژنی دووەم بهێنێت.

ژن بۆی هەبوو داوای جیابوونەوە (تەڵاق) لە مێردەکەی بکات ئەگەر پیاوەکە کارێکی خراپی ئەنجام بدایە بۆ ناوزڕاندنی خۆی یا ژنەکەی.

پەیکەرێك کە ژیانی کۆمەڵایەتی تێدا پۆلێن کراوە

پێنجەم: ژیانی ئابووری

أ - کشتوکاڵ و ئاودێری:

- کشتوکاڵ:

لە دۆڵی دووڕووبار زەوی و بەپیت زۆربوو بەتایبەتی دەشتە بەپیتەکانی باشوور. گرفتی سەرەکی کە دووچاری هاووڵاتیان دەبوو، کەمی ڕێژەی باران بوو، بەڕاددەیەك کە بەشی ئاودێری بەرووبوومی کشتوکاڵیً نەدەکرد. بۆیە هەڵکەندنی جۆگە و ڕاکێشانی ئاو لە دیجلەو فوڕات دەبێتە سەرچاوەی ئاودێری.

باری ئاووهەوا بۆ چاندنی چەندین جۆری بەروبووم و درەخت گونجاو بوو، بۆیە کشتوکاڵ هەر لە سەردەمی زووە بووە بڕبڕی ژیانی ئابووری. شوانکاری بە کشتوکاڵەوە بەسترابوو. دانیشتوان (مەڕو بزن و ڕەشەوڵاخ) بەخێوەکەن. کەڵکیان لە ڕەشەوڵاخ وەرگرت بۆ کێڵانی کێڵگەکان و ڕاکێشتنی گالیسکەکان. گرنگترین بەروبوومیان (گەنم و جۆ و نیسك و گەنمەشامی و پاقلە) بوو. هەروەها (کونجی و هەرزنیان) چاندوە، جگە لە (داری خۆخ و هەنار و هەنجیرو دارخورما، لۆکەو رووەکی جوانکاریان) چاندووە.

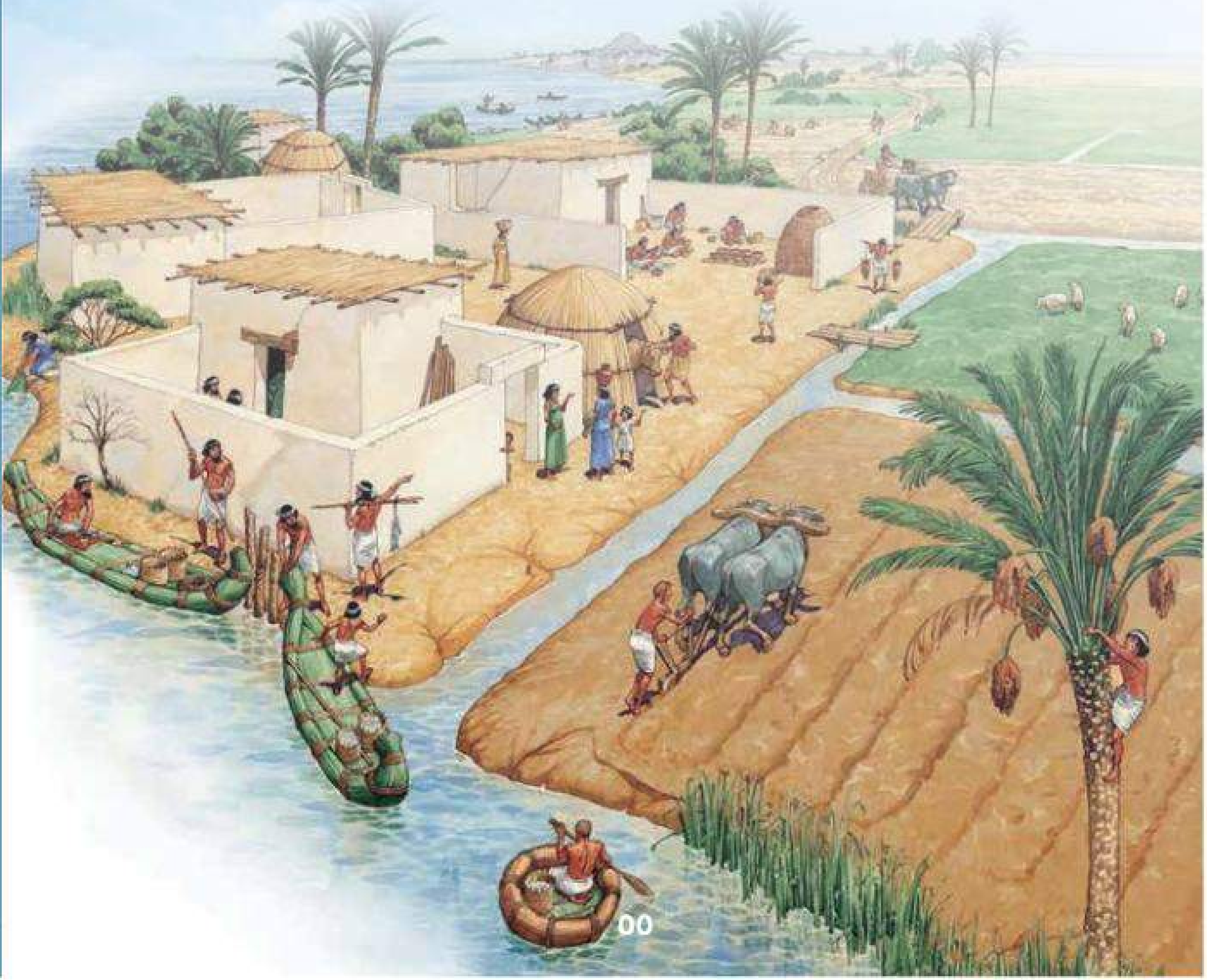

- ئاودێری:

دانیشتوانی دۆڵی دوو ڕووبار سیستەمێکی کاریگەریان بۆ ئاودێری بنیاتنا. لە چوارچێوەی دروستکردنی تۆڕێکی ڕێکخراو لە جۆگەو بەربەست و بەنداو. بەربەستەکانیان بەهێزتر کرد بە مەبەستی کەمکردنەوەی مەترسی لافاو و گەیاندنی ئاو بۆ جۆگە سەرەکیەکانی ئاودێری (وەك پرۆژەی بەنداوی سەنحاریب لەنزیك هەولێر و زاخۆ). بەرزبوونی ئاو لە هەندێك شوێندا دەبێتە مایەی پەیدابوونی زەوی بەراو لەو دەڤەرانە. پاشاو فەرمانڕەواکان بایەخیان بە بنیاتنانی بەربەست و بەنداو داوە، لە بەندەکانی یاسای ئەو سەرمەدا ئاماژە بەم بابەتانە دەکات، وەکو باسکردنی کێشەکانی ئاودێری و چۆنیەتی چارەسەرکردنیان.

- خاوەنداری زەوییە کشتوکاڵییەکان:

زۆربەی زەوی کشتوکاڵییەکان موڵکی پەرستگە بوون، لە سەردەمی سۆمەریەکان. پەرستگە ئەم زەویانەی داوەتە خەڵکانی تر بەرامبەر هەندێك خزمەتگوزاری کە پێشکەشی پەرستگەیان دەکرد. یان دەدرا بە جوتیارەکان بەرامبەر ڕێژەیەکی دیاریکراو لە بەرهەمەکانیان، یان راستەخۆ لەلایەن کارگێڕی پەرستگاکانەوە بەرهەم دەهێنرا.

- گرفتەکانی کشتوکاڵکردن:

کشتوکاڵ لە وڵاتی دوو ڕووبار، دووچاری هەندێك گرفت بوو، لەوانەش بەرزبوونی ڕێژەی خوێ لە زەویەکان، بەهۆی نەزانینی چۆنیەتی دەرکردنی زێدەئاوەکان و سەختی ڕێگرتن لە لافاوەکان.

هەندێك ساڵ کشتوکاڵ دووچاری کەم ئاوی دەبوو بەهۆی نزمبوونی ئاستی ئاوی ڕووبارەکان. هەندێك دەرد و نەخۆشی دەبنە مایەی کەمی بەرهەمداری، وەکو (سن و کیسەڵە) و نەخۆشی رووەکی، یان لە کاتی پێگەیشتنی بەروبوومدا دووچاری پەلامارو هێرشکردنەسەریان دەبوونەوە.

هەروەها ساکاری کەرەستەکانی کشتوکاڵ وەکو (داس و گاسن).. لە هۆکارەکانی گرفت دروستکردن بوون لەم بوارەدا، ئەمەش پێویستی بە هەوڵ وکاتی زیاتر هەبوو، بۆ ئەوەی جوتیار زۆربەی ڕۆژانی ساڵ پەیوەست بێ بە بەکێڵگەکەیەوە.

ب – بازرگانی:

پێشکەوتنی کشتوکاڵ هۆکارێکی سەرەکی سەرهەڵدانی بازرگانی بوو کاتێک زێدە بەرهەم پەیدابوو، مرۆڤ هەوڵیداوە ئەم زێدەیە بفرۆشێت یان بە بەرهەمێکیتر ئاڵوگۆڕی بکات وەك کەرەستە کشتوکاڵییەکان، ئەمەش یارمەتی ئەوەی دا کە هەندێك پسپۆڕیەتی لە پیشەسازی کەرەستە کشتوکاڵییەکان و کەلوپەلی ناوماڵ پەیدابکەن کە بووە مایەی دابەشبوونی کارو گەشەسەندنی پرۆسەی ئاڵوگۆڕی، خۆی لە خۆیدا ئەمەش سەرەتای پەیدابوونی بازرگانی بوو.بازرگانیش دوو جۆربوو:

- بازرگانی ناوخۆ:

مەبەست لەو ئاڵوگۆڕە بازرگانییە بوو کە لەنێوان دانیشتوانی دۆڵی دوو ڕووبار ئەنجامدەدرا.

- بازرگانی دەرەکی:

مانای گواستنەوەی شمەك و کارگوزاری بۆ دەرەوەی سنووری دۆڵی ڕووبار ، وەك بۆ وڵاتی شام و ئێران و ئەنادۆڵ و (ئاسیای بچووك). بازرگانی دەرەکی کاریگەری زۆری هەبوو لەسەر زیادبوونی چالاکی ئابووری. هەروەها یارمەتی گواستنەوەی دیاردە شارستانیەکانی لە دۆڵی دوو ڕووبارەوە بۆ وڵاتانی دراوسێی داوە. دانیشتوانی (دۆڵی دووڕووبار)، پەیوەندی بازرگانیان بە سوریاو ئێران و ئاسیای بچووك و ناوچەی کەنداو هەبووە. لەو دەڤەرانەوە تەختە و کانزاو بەردی بەنرخیان هێناوە، دانەوێڵە و خوری و ئامێری کشتوکاڵیان بۆ ڕەوانە کردووە. (دراو – پارە) نەدۆزرابووەوە، بۆیە (جۆ) بۆتە هۆکاری ئاڵوگۆڕ، پاشان (زیو) بۆ ئەم مەبەستە بەکارهاتووە. بەهۆی بازرگانیەوە زاراوەی (شیقڵ) کە یەکەیەکی کێشانەی زیوو بوو وکێش و کێشانە و قەبان و تەرازوو پەیدا بوو. زاراوەی (کوڕ)ی ئەکەدیان بۆ یەکەی (کێشان) بەکارهێناوە. پاشاو حاکمەکان ڕۆڵی گرنگیان لە چەسپاندنی کێش و تەرازووەکان هەبوو.

هەرچی نرخەکانە، چەسپاو نەبوون، بەڵکو بەگوێرەی بارودۆخی بازاڕ دەگۆڕا، بەپێ ی یاسای خواست و خستنەڕوو لەکاتی قەیرانە ئابووریەکان نرخەکان بەرز دەبووەوە و خواست لەسەر شمەك لەکاتەکانی شەڕو وشکەسالی زیاد دەبوو

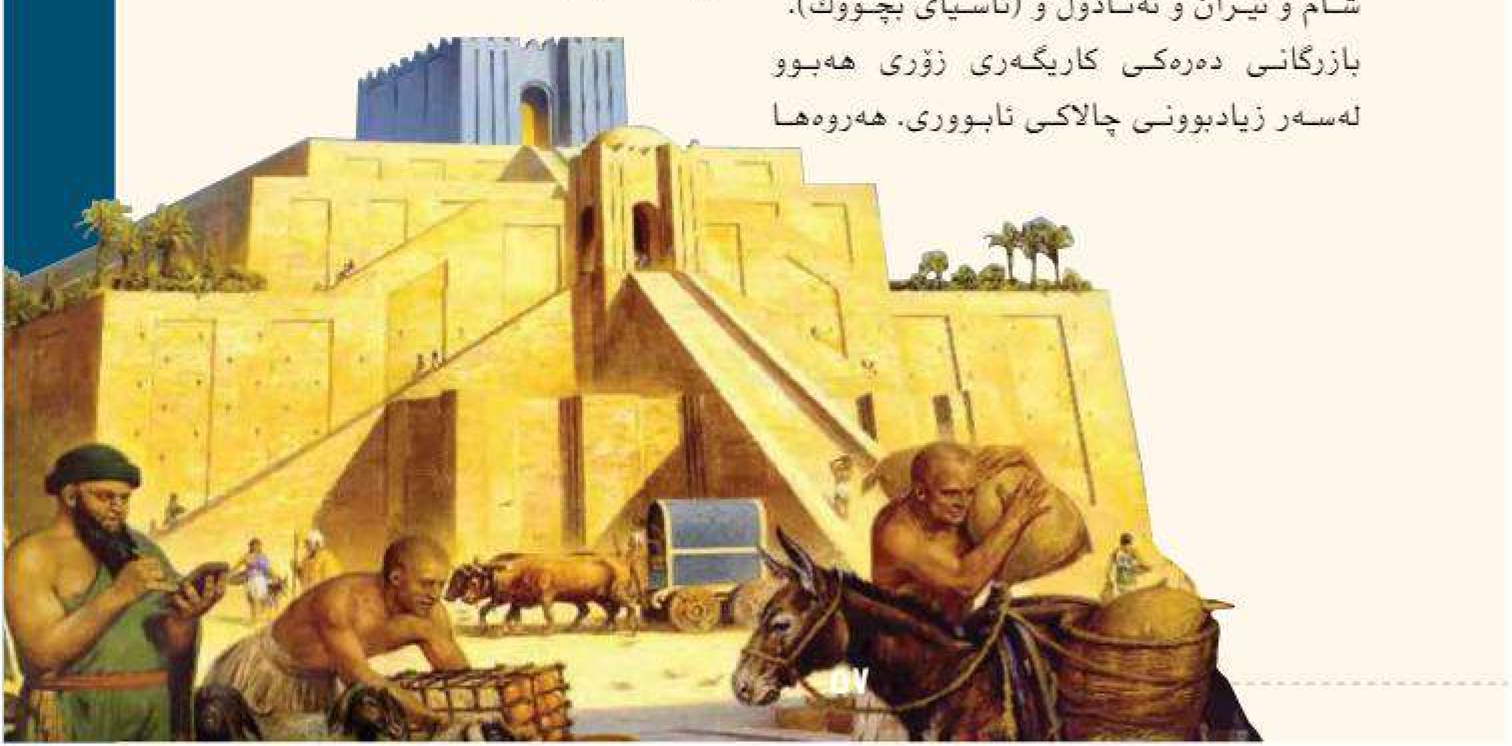

شەشەم: زانست و زانیاریەکان:

دانیشتوانی (دۆڵی دووڕووبار)، یەکەمین بنەماکانی زانیستیان داناوە. ململانێی مرۆڤ لەگەڵ سروشت زۆر سەخت بوو، بەڵام مرۆڤ لەم ململانێیە، بەهێز و سەرکەوتوو دەرکەوت. چەندین زانستیان دۆزیەوە و کاریان پێ کرد لەوانەش:

أ: بیرکاری:

بیرکاری بە زانیاریەکی ئەزموونی و پراکتیزەکاری دادەنرێت، (ژمێریاری و جەبر و ئەندازە)ی گرتۆتە خۆ. ئەم زانستە بەلای دانیشتوانی دۆڵی دوو ڕووبار نەشو نمای کرد، چونکە پێویستیان پێ بوو بۆ بنیاتنانی زەقورە و بەربەست، هەوڵیان داوە (ئەندازەو جەبر) پێکەوە بەکاربێنن بۆ دامەزراندنی ئەم پرۆژانە. ژمارەیان زانیوەو لە ژمێرراو جیایان کردووە، بەم شێوەیە زانستی ژمێریاری پەیدابوو. جیاوازی لە نێوان ژمارە (یەك) و ژمارە (١٠) دە لە گەورەیی قەبارەی ژمارە (١٠) دەردەکەوێت، (سۆمەریەکان) سیستەمی سەدیان نەزانیوە.

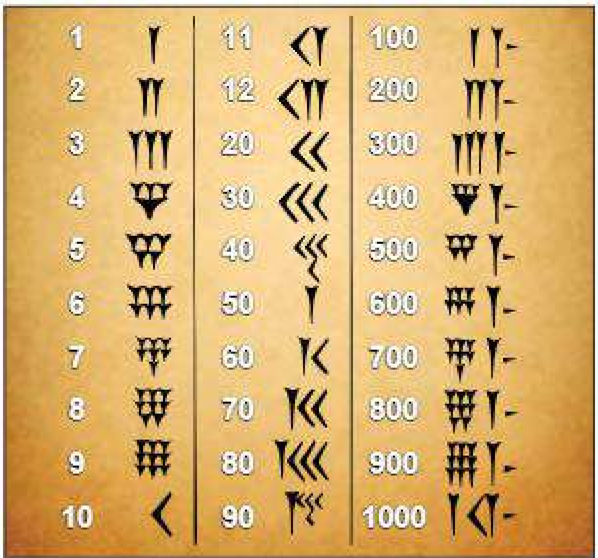

سیستەمی ژمارەکان

ب: گەردووناسی(فەلەك):Astroromy

ئەمەش زانستی چاودێریکردنی هەسارەکانە، چۆنیەتی جوڵە و سووڕانەوەیان کە پەیوەندی پتەوی بە بیرکاریەوە هەیە.

دانیشتوانی (دۆڵی دووڕووبار) بایەخیان بە (زانستی فەلەك) داوە بۆ زانینی وەرزەکان و کات لە میانەی چاودێری جولەی هەسارە و ئەستێرەکان، چەسپاندی کاتی دەرکەوتنی و کاتی بزربوونیان. سۆمەرییەکان ناویان بۆ زۆربەی هەسارەکان داناوە، بورجەکانیان ناسیوە. لەسەردەمی کاشییەکان ئەم زانستە پەرەی سەند، بابلییەکان لەدیاردە فەلەکییەکانیان کۆڵیوەتەوە، هەموو بابەتە ژمێریارییەکانیان لەسەر بنەمای ماتماتیك داناوە. هەردوو دیاردەی (خۆرگیران و مانگ گیران) یان زانیوە، ڕۆژانی ساڵ و درێژی شەو و رۆژ و خشتەی فەلەکیان ڕێکخستوە. سەربانی (زەقورەیان) بۆ مەبەستی چاودێری هەسارەکان بەکارهێناوە. تۆمارە بزمارییەکان ئاماژە بەوە دەکەن کە لە وەرکا و بابل و سپار و ئەربائیلۆ(هەولێر) بنکەی چاودێری هەبووە. دانیشتوانی دۆڵی دووڕووبار دەسکەوتی گەورەیان لەو بوارەدا بەدەست هێناوە. (خۆر) یان بە ناوەندی گەردوون ناسیوە، ئاسمانیان بەسەر ١٢ بورجدا دابەش کردووە، هەر بورجێکیان بۆ یەك مانگ داناوە و زۆر بەوردی جوڵەی مانگیان دیاریکردووەو (وەرگەڕانی بە هار) یان زانیوە.

ج: پزیشکی :

پیشەی پزیشکی بە کاهینەکان (زەیوانەکان) گرێدرابوو. هەندێك باوەڕیان وابووکە هۆی نەخۆشی تووڕەبوونی خواوەندە لە مرۆڤ ، بۆیە خواوەند دێو و درنج (الأرواح الشريرة) دەنێرێتە

جەستەی مرۆڤ و نەخۆشی دەکات، چونکە سەرپێچی فەرمانەکانی خواوەندیان کردووە .
هەندێ جاریش نەخۆشییان خستۆتە پاڵ (سیحری ڕەش) ەوە، بۆیە یاساکان بە توندی سزای ئەو کەسانەیان داوە کە ئەم جۆرە سیحرەیان ئەنجامداوە. هەندێك باوەڕیان وابوو کە ژینگە ڕۆڵی لە نەخۆشی بوون هەیە، (پەتا) و ئەگەری بڵاوبوونەوەی نەخۆشی لە یەکێکەوە بۆ یەکێکی تر یان زانیوە، هەندێك جار پەنایان بۆ کاهینەکان بردووە بۆ چارەسەری نەخۆشییەکانیان . هەتا (کاهین) گیانە شەڕخوازەکان لە جەستەی مرۆڤ دەربکەن، ئەو کاهینە کە ئەو کارەی ئەنجام دەدا پێیان دەووت ئاشیپو (asipo)، بەمەبەستی ڕاونانی گیانی شەڕخوازی دێوودرنج (دوعا) و(نوشتە) ی بۆ نەخۆشەکان دەنووسی ولە ملیان دەکرد و قوربانی و خەڵاتیش بۆ چاککردنی نەخۆشەکان پێشکەش کردووە. (زەیوان)ێکی(کاهین) تر هەبووە دەیزانی کەی مرۆڤ نەخۆش دەکەوێت پێیان دەوت (جادوگەر بارۆ- baru) لەسیحرەکانی ڕۆنی زەیت و ئاوو دووکەڵی بەکاردەهێنا یان بە پشکنینی (جەرگ) و چاودێری هەسارەکان چارەسەری نەخۆشی دەکرد .
دواتر (پزیشکی زانستی) بەمانای هاوچەرخ دەرکەوت ، واتا پشکنینی (نەخۆشی) و چاودێری حاڵەتەکەی بۆ زانینی نەخۆشییەکەی و دەست نیشانکردنی ئەو نەخۆشییەو دیاریکردنی دەرمان و چارەسەری گونجاو . ئەو کەسە کە بەم ئەرکە هەڵدەستا لەبە زمانی سۆمەری پێیان دەوت ئازو- A-ZU واتا (پزیشك) لە قوتابخانەی تایبەتی دەیخوێند، وەکو قوتابخانەکانی (نوفەر و ئیسن و پورسپا و وەرکا) .. و لەکاتی ئەنجامدانی کارەکانی جلوبەرگی تایبەتیان لەبەردەکرد.
یاسای (حامورابی) زیاتر لە بەندێك لە بەندەکانی ئاماژەی بە(پزیشك) کردووە . بۆ نموونە ئەگەر هاتوو نەشتەرگەریەکی سەرنەکەوتووی بەکارهێنا چۆن سزا دەدرێت . نەخۆشخانە نەبوو، بەڵام پزیشك سەری لە نەخۆشەکان دەدا لە ماڵی خۆیان لێیانی دەپرسی، دەرمانی بۆ دەست نیشان دەکرد. لە خوێ و هەندێ بەرهەمی ئاژەڵی و کانزاکان سوودیان وەرگرتووە بۆ چارەسەری نەخۆشی . هەندێك ڕێگەی کیمیاییان بۆ پێکهێنانی دەرمانەکان زانیوە . وەکو گەرمکردن و دڵۆپاندن و پاڵاوتن، پزیشکەکان خۆیان دەرمانیان ئامادە دەکرد .

د-کیمیا:

دانیشتوانی دۆڵی دوو ڕووبار (میزۆپۆتامیا) هەر لە زووەوە بەتوانا بوون لە بواری کیمیادا، پیشەسازی وگڵکاری و دروستکردنی قاپ و کاسە و ڕەنگ کردنی کردەیەکی کیمیایی بوو، هەروەها دروستکردنی کانزاکان و تێکەڵکردنی مس لەگەڵ تەنەکە بۆ دروست کردنی پارچەی (برۆنز) ، لە بواری زێڕ دروست کردن و پاککردنەوەی لەخڵتە بە کردە کیمیاییەکان دادەنرا.
دانیشتوانی ئەم ناوچەیە (دۆڵی دووڕووبار) لە زۆر بواردا داهێنەر بوون بە تایبەتی لە بواری خشڵ و ملوانکەی زێڕین، هەروەها پیشەسازی شووشەیان هەبوو، جگە لە بواری پێست و ڕەنگ کردنی جل وبەرگ و دروست کردنی سابون و ڕۆنە ڕووەکییەکان.

حەوتەم: هونەر و بیناسازی :

سەرەتای بەرهەمەکانی بواری کارە هونەری و دەستییەکان لەلای خەڵکی (دۆڵی دووڕووبار) بە پیشەسازی دەفرو گڵکارو پێویستییەکانی ناو ماڵ دەستی پێکرد، ئەمەش بە شێوازی جۆراوجۆر دروستیان دەکرد و پاشان ڕەنگیان دەکرد و دەیانڕازاندنەوە، مرۆڤ لە سەردەمی (حەلەف) دا زۆر کەل وپەلی دەفر و کاسەی گڵکاری دروست کردووە کە بە وردەکاری و بەکارهێنانی ڕەنگی جۆراوجۆر و جوانی لەخۆ گرتبوو زۆر شێوەی ڕووەك و ئاژەڵ و شێوە ئەندازەییەکان لەسەر ئەم کەل وپەلانە دەنەخشێندرا.

أ- مۆرە لوولەییەکان:

ئەم جۆرە مۆرانە لەسەردەمی شارستانییەتی (حەلەف) سەریان هەڵداو پێشکەوتنیان بە خۆوە بینی بە شێوەیەك بەکارهێنانی وەك نوسین گونجاوتربوو لەساڵانی (٢٥٠٠-٢٨٠٠ پ.ز) دوای ئەوەی شێوەی لوولەیی وەرگرت و ئەم جۆرە مۆرانە لە شوێنەواری (وەرکا) دۆزراوەتەوە.

مۆری لوولەیی لە بەردێکی لوولەیی (شێوەبازنەیی)پێکهاتووە، نیوەتیرەی لە سانتیمەترێك یان زیاتر بوو و درێژی (٢-٨سم)دەبوو، کە لە بەردی بەنرخ و کانزاو فەخفوری دروست دەکرا و لە ناوەڕستیدا کونێکی تێدایە و بە دەزوویەك لەمل دەکران، تاوەکو ون نەبێت، زۆرکەسیش مۆری تایبەت بەخۆیان هەبوو ناوی خۆیان لەسەری دا هەڵدەکەنران و بەشێوەیەکی پێچەوانە تاوەکو لەسەر پارچە قوڕینەکان بە جوانی دیار بێت، زۆرجار لەسەر ئەم مۆرانە نەخش و نیگار و شێوەی دیمەنە سروشتییەکان و وێنەی ئاژەڵی ئەفسانەیی و وێنەی جوان و ململانێی پاڵەوانان لەسەر ئەم جۆرانە دەنەخشێنرا، بووە بوارێکی چڕ و پڕی نەخشکردن لە سەریدا، بۆیە دەکرێ پشت بەم مۆرانە ببەسترێ بۆ توێژینەوە لە جیاوازییەکانی و خاسیەتەکانی هونەر لە سەردەمێکەوە بۆ سەردەمێکی دیکە، هەندێك لەو مۆرانە دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی نیمچە دەوڵەتە سۆمەرییەکانی شار. هەروەها سەردەمی ئەکەدی مۆری خۆی هەیە، هەروەها مۆری سەردەمی ئاشورییەکان، مۆری لوولەییەکان بە ڕواڵەتێکی گرنگ و هەرە دیاری شارستانی (دۆڵی دووڕووبار) دادەنرێت، بۆ ماوەیەکی دوور و درێژ بەکاردەهات هەرچەندە لەگەڵ گۆڕانکاری پێشکەوتنە شارستانییەکان مۆری لوولەییەکان گۆڕانیان بەسەردا هات

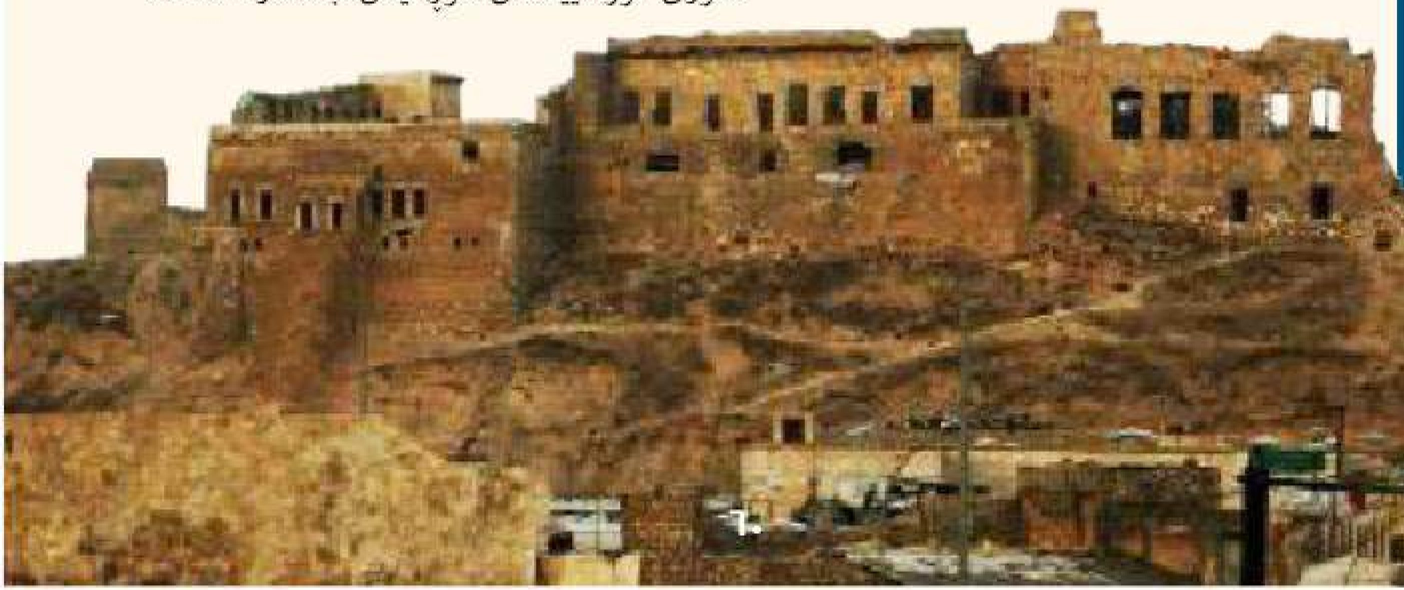

لەڕووی قەبارەی مۆرەکە و نەخش و بابەتە هونەریەکانی سەری، لەڕووی شارستانیەوە کۆمەڵگای ڕۆژهەڵاتی کۆن ئەم جۆرە مۆرانەیان لە دانیشتوانی کۆنی دووڕووبار وەرگرتوە .

ب- پەیکەرتاشی:

دانیشتوانی کۆنی (میزۆپۆتامیا) لە بواری پەیکەرتاشی بەهرەدار و باڵادەست بوون، زۆر نموونە و ئاسەواری ئەم شارستانییەتە جێماوە، ئەو پەیکەرانەی لەسەر بەرد و تاتە بەردو کێڵ (میل) هەڵکۆڵدراون ژمارەیان لە پەیکەرە تاشراوەکان کە بۆ کەسایەتی و خواوەندەکان دروستکراون زیاترە. لەوانە سەری کچێکی سۆمەری شوێنەواری لە دێرینی (وەرکا) دۆزراوەتەوە لە (مەرمەڕ) دروست کراوە، هەروەها چەندین پەیکەری کەسایەتی دیکە کە لە گڵکار (فەخفوری) دروست کراوە لەناوچەی (دیالە) دۆزراوەتەوە، لەشاری (نەینەوا) پەیکەرێك دۆزراوەتەوە کە لە (برۆنز) دروست کراوە وێنەی (پاشا سەرجۆنی ئەکەدییە).

پاشای سۆمەرییەکان (کۆدیا) چەندین پەیکەری جێهێشتووەکە لە بەردی (دیواریت) ی ڕەش دروست کراوە و زۆر نووسراوی لەسەر ڕوویدا هەیە، کە پاشای سۆمەری وا دەردەکەوێت بە شێوەیەکی بچووك و سەرو ڕیشی تراشاوە، ئەمەش وەکو ڕێزێك بۆ پەیکەری خواوەند کە هەردەم پەیکەری شێوە گەورە بوون، لەگەڵ گەورەکردنەوەی هەردوو چاو و هەردوو گوێ. پاشای ئەکەدی (نەرام سین) چەندین پەیکەری جێ هێشتووە یەکێ لەوانە پەیکەری ناوچەی (دەربەندی گاور) کە نزیك (قەرەداغ) لە باشووری کوردستان دا، کە تیایدا پاشای ئەکەدی وا دەردەکەوێت کە بەسەر شاخ دا هەڵدەگەڕێت و تاجی قۆچداری لەسەرە، ئەمەش هاوشێوەی میلی سەرکەوتنە کە شا (نەرام سین) دەردەخات کە سەرکەوتبوو بەسەر (لۆلۆییەکان). لەساڵی (١٩٧٥ز) دا پەیکەرێکی برۆنزی دۆزرایەوە لە گوندی (باستکێ)کە لە نێوان شاری(سێمێل و

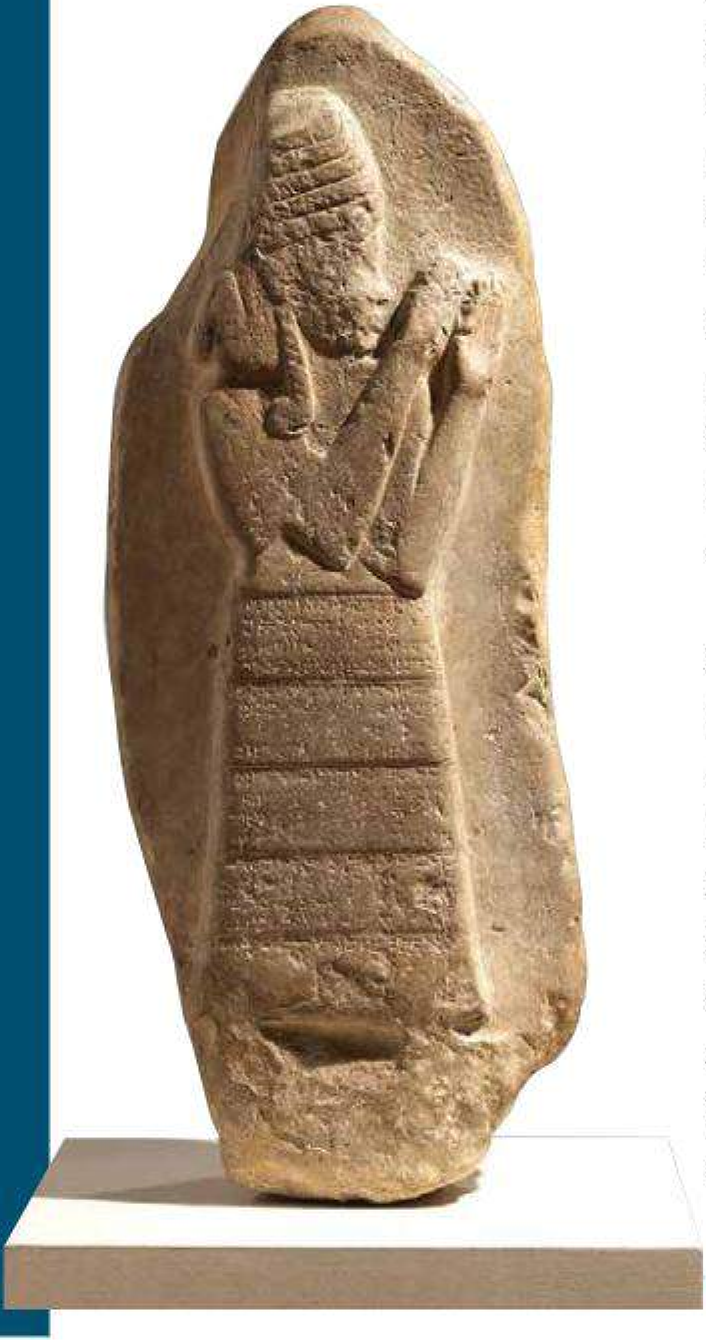

زاخۆ) کە پەیکەری (نەرام سین)ی تەکەدی بوو.هونەری پەیکەر تاشی لە لای ئاشورییەکان زۆر گەشەی سەندبوو، ئەمەش بەزۆری لە پەیکەری خواوەندەکان و پاشاکانیان خۆی دەنواند، هەروەها پاشا ئاشوورییەکان تابلۆی دیواربەندیان لە کۆشکەکانیان هەڵدەواسی، لەسەری دا وێنەی جەنگ و جەژن و شێریان نەخشاند بوو، هەروەها (میلی ڕەش)ی پاشا(شەلمەنەسری سێیەم) وێنەیەکی ئەم جۆرە پەیکەرە دیارانەیە کە تیایدا پاشا دەرکەوتووە و وەستاوە و پێشوازی لە هاتنی میللەتە ژێردەستەکان دەکات، پاشای ئاشووری (سەنحاریب) زۆر هەلکەندراوی دیاری لەسەر بەردەکانی زێی(کۆمل) لە نزیك دەربەندی (باڤیان) لە نزیك گوندی (خەنەس) داتاشیوە کەتیایدا پاشا وەستاوە لە بەرامبەر خواوەندی ئاشوورییەکان دا، ئەم دیمەنە لە چوار (کەژاوەی نەخشێنراو) دەردەکەوێت لەسەر بەردی (ئەشکەوتی هەڵامەتا) لەسەر چیایەك لە باشووری شاری دهۆك. ئەو کاتە هونەری پەیکەرتاشی ئاشووری گەیشتە لوتکە، کاتێك کە پەیکەری زۆر گەورەیان دروست کرد و تیایدا (فریشتەی پاسەوان- الملاك الحارس) وەك (گا) دەردەکەوێت و باڵی هەیە، پەیکەرەکە لە قەبارەی گایەو بەڵام سەری مرۆڤی پێوەیە و دوو باڵی هەیە و پێنج قاچیشی هەیە،پەیکەری گای باڵدار لەسەر دەروازەی کۆشکی پاشاکان دانرابوون، تاوەکو گەورەیی و شان و شکۆ بدات بەو کۆشکانە و هێمای بەهێزی دەوڵەتیش نیشان دەدات.

ج- بیناسازی:

وەکو لەوە پێشتر باسمان کرد کە دانیشتوانی (دۆڵی دووڕووبار) لە بیناتنانی (پەرستگا و زەقورە) بەناوبانگ بوون، و بۆبیناکردنی (قوڕ و بەرد و خشتی سوورکراوەیان) بەکارهێناوە و بە نەخش و نیگاری سەر دیوار و کەمەرە و وێنەکێشانی ڕەنگا و ڕەنگ دەیانڕازاندەوە، پاشماوەی پەرستگا و کۆشکەکان لە لای دانیشتوانی دۆڵی دووڕووبار بەڵگەی گەشەسەندنی هونەری (بیناسازییە) لەو سەردەمە. خەڵکی سادە و ئاسایی خانووەکانیان لە قوڕ دروست دەکرد زیاتر لە ژووری بچووك پێکدەهات، هەروەها (کا و دار و قوڕ)بەکار دەهات بۆ ئەوەی سەرەکەی پێ بگرن، خانووەکە سەرەتا وەك شێوەی (کەپری لاکێشەیی) بوو، پاشان شێوازی بانی ڕاست بەکارهات و چەند پایەیەك دادەنران بۆ وەشانی دیوارەکان، دەرگای خانووەکان لە دار دروست دەکران و پەنجەرەی بچووکی هەبوو بۆ هاتنە ژوورەوەی ڕووناکی، بیناسازییەکان ڕۆژهەڵاتی بوون بە شێوەیەك ژوورەکان و کۆگاکان لەتەك یەك بوون لەناوەندیشیاندا گۆڕەپانێك هەبوو، هەروەها خەڵکی ئەوکات ڕەچاوی ئاوو هەوایان کردووە لە دروستکردنی ئەم خانوانەدا، تاوەکو لە سەرمای زستان و گەرمای هاوین بیانپارێزێت.

بنیاتنانی کۆشکەکان:

میرو پاشاکان کۆشکەکانیان دروست بۆ ئەوەی ببێتە نێوەندی ڕامیاری و کارگێڕی، بۆیە قەبارەی ئەو کۆشکانە زۆر گەورە بوون و چەندین ژووری زۆری هەبوو کەبە گۆڕەپان دەور درابوون. چەندین کۆشك و تەلاری پاشا و میرەکان دۆزراوەتەوە کە دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی سۆمەرییەکان لەوانە لە شوێنەوارەکانی (ئەریدۆ)و(کیش) و(ماری).

وەك کۆشکی (نەرام سین) لە تل براك لەسەر ڕووباری (خابوور)لە سوریا کە کۆشکی پاشایەتی بوو ئاماژە بەمەودای فراوانی دەسەڵاتی ئەکەدی و باڵادەستی بەسەر ناوچەی (ڕۆژهەڵاتی نزیك)دەکرد. کۆشکەکەی لەوێ دا دروست کرد بۆ کۆکردنەوەی باج، هەروەها(ئەکەدییەکان) لەشاری (ئاشوور)کۆشکێکی دیکەیان بنیات نا.

لەشاری (ئور) کۆشکێکی پاشایەتی دۆزرایەوە کە پاشا (ئورنەمۆ) بونیادی نابوو.درێژی(هۆڵی پاشایەتی) ئەم کۆشکە نزیکەی (٤X٢٤ م) دەبوو، هەروەها هۆڵی پاشا (زمری لم) لە شاری (ماری) نموونەی ئەو کۆشك و تەلارە گەورە و فراوانانەیە. لێکۆڵەوەران ژمارەی ژوورەکانی ئەم کۆشکەیان بە (٣٠٠) ژوور مەزەندە کردووە، هەروەها هۆڵی پاشایەتی چەندین ژووری دیکەی لێ پێك دەهات و ژوورێکی تایبەتی تیایە بۆ وانە وتنەوە، هەوەها بەشێك لە کۆشکەکە چەندین(کۆگاو ژێر زەمینی) تێدایە. کۆشکەکە لەسەر ڕووبەرێکی فراوان دروست کراوە و شورایەکی گەورە دەوری داوە و تەنها دەرگایەکی هەیە.

پەیکەرتاش و هونەرمەندان زۆر بەهرەو توانای خۆیان خستبووە گەڕ کە چەندان نەخش و نیگار و ڕازاندنەوە و شێوە و ئامرازی هونەری جۆراو جۆری تێدابوو. بنیاتنان و دروستکردنی کۆشك و تەلار لای ئاشوورییەکان پێشکەوتنی گەورەی

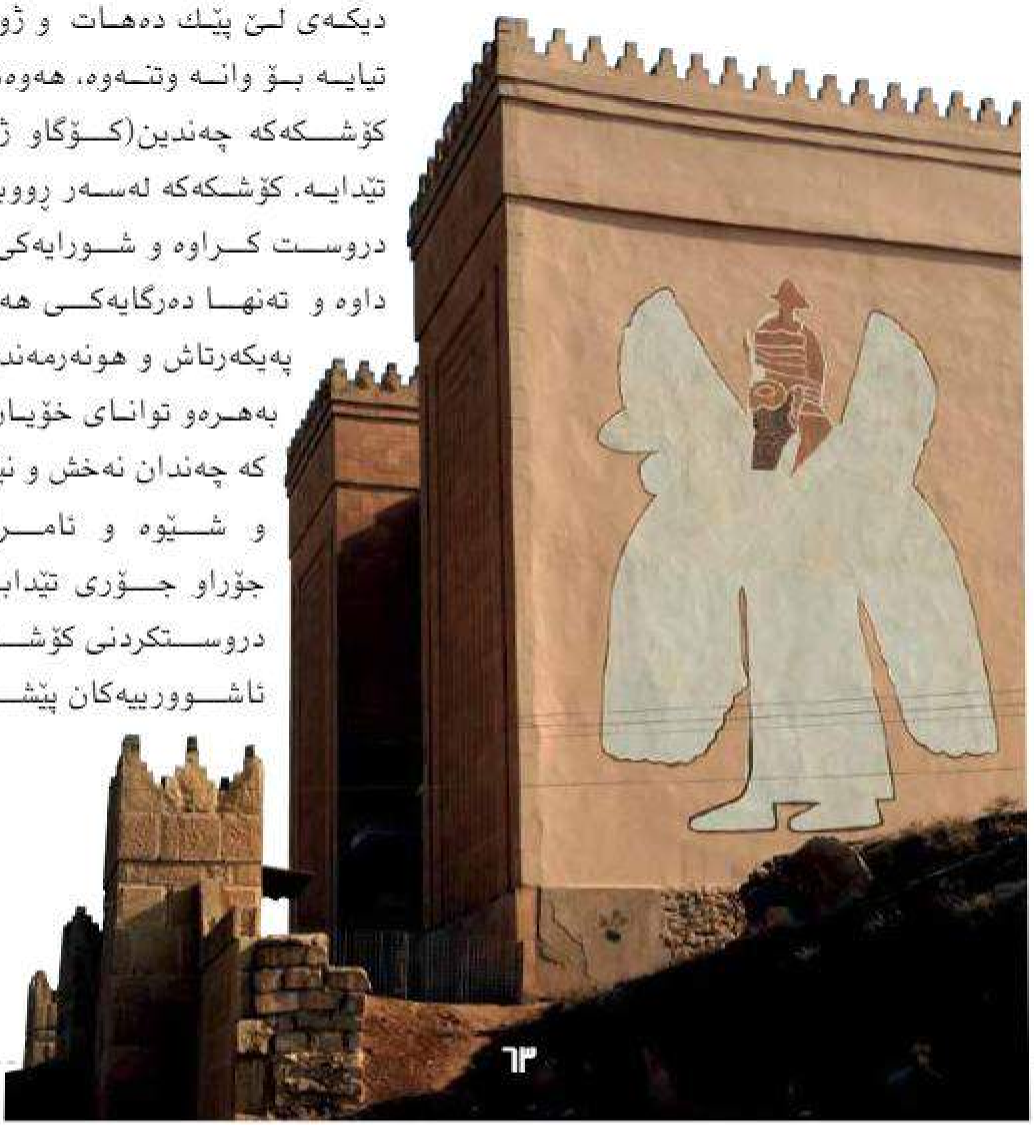

بەخۆیەوە بینی و بەردیان لە بنیاتنانی ئـەم کۆشـکانە بـەکار هێنـا. لـە شـاری (ئاشـوور) کۆشـکێکی پاشـایەتی دۆزرایـەوە کـە دەگەڕێتـەوە بـۆ پاشـا(ئەدەد نـەراری یەکـەم) و، کـە لـە دوو بـەش پێکهاتبـوو یەکێکیـان شـوێنی حەوانـەوەی بنەماڵـەی فەرمانـڕەوا بـوو، ئـەوی دیکەیـان بەشـی بەڕێوەبردنـی کاروبـاری دەوڵـەت بـوو، هەروەهـا کۆشـکی پاشـا (ئاشـوور نـاسر بالـی دووەم) کـە لـە شـاری (نەمرود)دروسـت کـراوە نموونەیەکـی دیکـەی کۆشـکی پاشـایەتییە، کـە بیناسـازان و شـارەزا و بەهـرەداران لـە بـواری بیناسـازی لـە ناوچـەی دەریاچـەی (وان) هێنرابـوون. هەروەهـا چەندیـن کۆشـکی دیکـەی پاشایەتی بنیـات نـراوە لەوانـە کۆشـکی پاشـا (سـەرجۆنی دووەم) لە(دورشروکیـن)و ئـەو کۆشـکانەی هەریـەک لـە (سـەنحاریب)و (ئەسـەرحەدون) و(ئاشـوور بانیبـال) لـە شـاری (نەینـەوا). ئـەو کارە بیناسـازیانەی پاشـای بابلـی (نەبوخـز نەسـەر) پـێ ی هەڵسـاوە ئامـاژەن بـۆ پلـەی پێشـکەوتن و گەشەسـەندنی هونـەری بیناسـازی لای دانیشتوانی (دۆڵـی دوو ڕووبـار) ئـەو شـوێنەوارەی لـە شـاری بابلـی کـۆن لـە پاشـماوەی کۆشـك و پەرسـتگا دەسـکەوتی ئـەم پاشـایەیە کە(باخچـە هەڵـواسراوەکان) ی دروسـت کـردووە، دروسـتکردن و بنیاتنانـی (دیـوارو شوراو قـەڵاو دەرگاکان و قەڵغانەکانـی بەرگـری و جەنـگ) نموونەیەکـی دیکـەی ئەنـدازەو هونـەری بیناسـازی بـوو لـە (دۆڵـی دوو ڕووبـار).

پرسیارەکان

پ١/ چۆن سیستەمی حوکمڕانی لە باشووری میزۆپۆتامیا دروست بوو؟

پ٢/ هۆیەکانی سەرهەڵدانی سیستەمی (ڕژێمی) (پاشای جێگیر) چی بوو؟

پ٣/ قۆناغەکانی گەشەسەندنی نووسینی بزماری ڕوون بکەوە .

پ٤/ بەراورد بکە لە نێوان یاسا سۆمەرییەکان و یاسا سامییەکان .

پ٥/ پەیوەندی لە نێوان ئایین و سروشت و جەژنەکان چی بوو.

پ٦/ ڕاپۆرتێك لەسەر شاری بابل بنووسە .

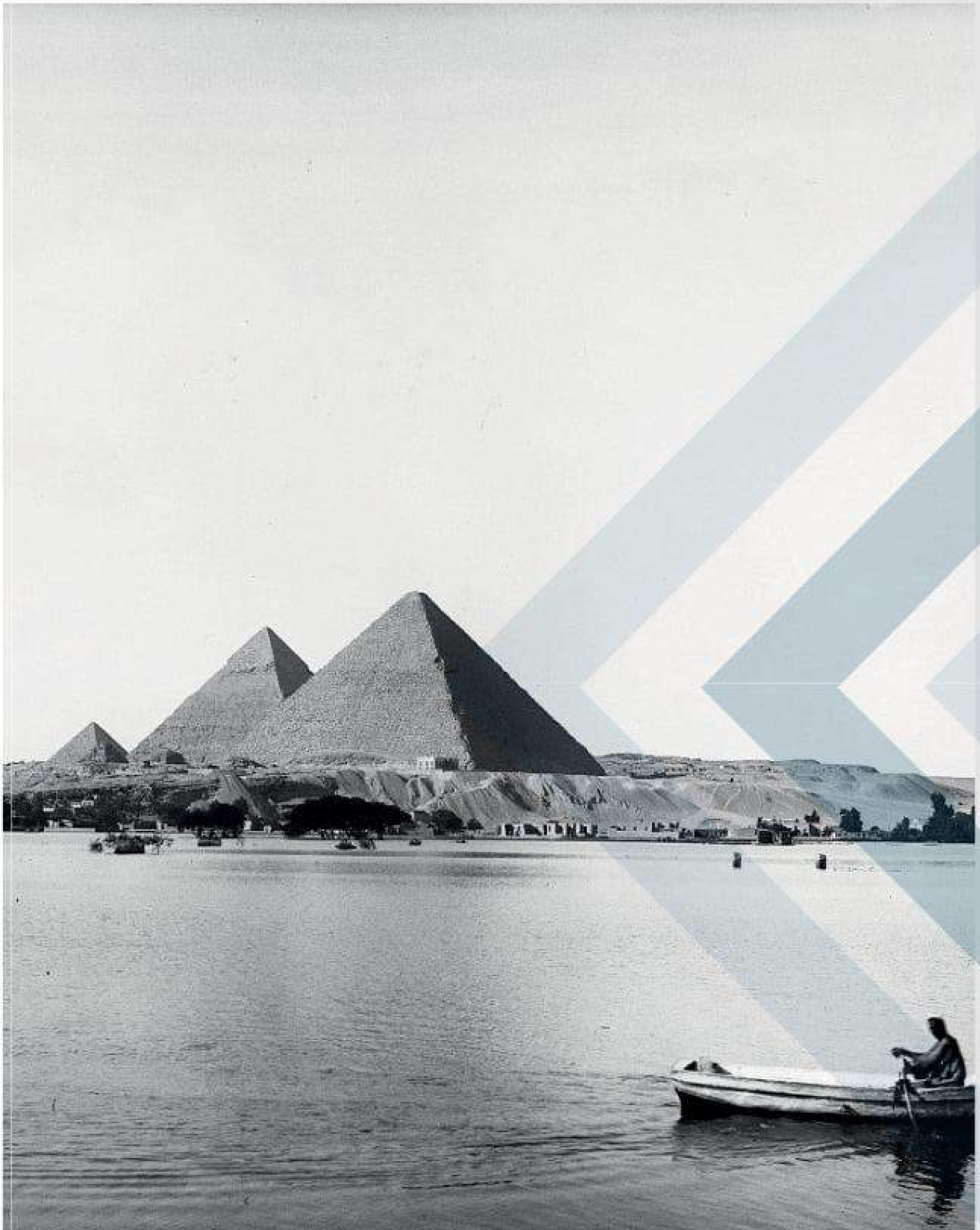

بەشی سێیەم
شارستانییەتی دۆڵی نیل

شارستانیەت لە دۆڵی نیل (میسری کۆن) دەگەڕێتەوە بۆ نزیکەی (هەزارەی پێنجەمی پێش زایین) کە مرۆڤ کشتوکاڵی کردووە لە کەنارەکانی ڕووباری نیل ، بەڵام گەشەسەندن و بوژانەوەی شارستانییەتی میسری کۆن گەیشتە لوتکەی پێشکەوتن لە سەردەمی (فیرعەونەکان) لە نزیکەی (٣١٥٠ پێش زایین) بە تایبەتی لە بواری (هونەری بیناسازی) کە تائێستاش پاشماوە و شوێنەوارەکان ماون.

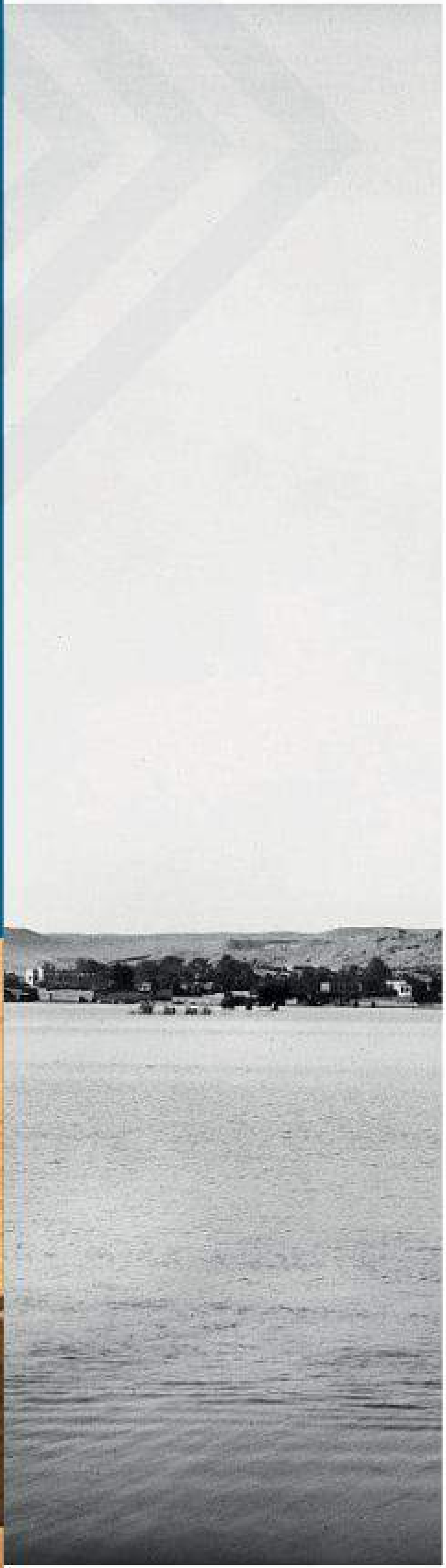

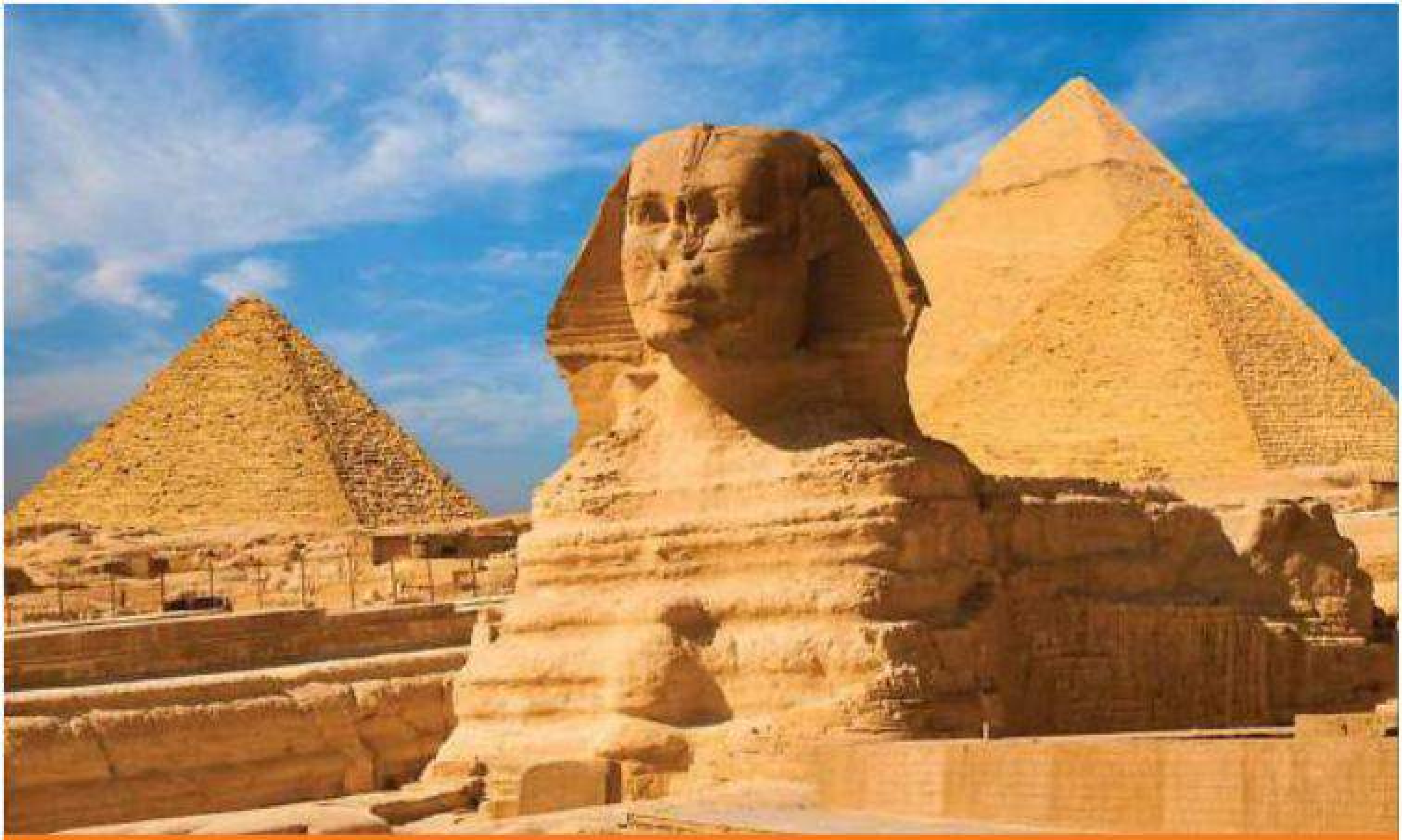

شارستانییەتی دۆڵی نیل

بارودۆخی ژینگە لەبار بوو بۆ نیشتەجێبوونی مرۆڤ لە دۆڵی نیل و بونیادنانی شارستانیەك کە پشتی بە کشتوکاڵ بەستووە، ئەمەش بەهۆی بەپیتی خاکی دۆڵ و زۆری ئاوی ڕووباری نیلەوە، شارستانییەتی میسری کۆن لە کەشێکی ئارام دامەزراوە، چونکە میسر بە بیابان و دەریا دەور دراوە و دوور بووە لە دەست بەسەراگرتنی داگیرکەران، هەروەها ڕوودانی لافاوی ڕووباری نیل بەشێوەیەکی ڕێك و پێك و زانینی کاتی ڕوودانی لەلایەن خەڵکەوە وای کردووە دڵنیایی زیاتری پێ ببەخشێ، جگە لەوەی ژینگەی سروشتی میسر دوور بووە لە کارەساتی چاوەڕوان نەکراو بۆیەش دانیشتوان بە هێمنی و بڕوابەخۆبوونەوە کاریان کردووە، بە پێچەوانەی دانیشتوانی دۆڵی ڕافیدەین(دۆڵی دووڕووبار) کە لە ژینگەیەکی سروشتی و کۆمەڵایەتی ناجێگیر ژیاون پڕبووە لە کارەساتی چاوەڕوان نەکراو، ئەمانەش هەموو وایانکردووە میسرییە کۆنەکان باوەڕیان بەخودا و پاشاکانیان بەهێزبووبێت، ئەم بڕوابوونە ڕەنگدانەوەی هەبووە لەسەر گرنگیدان بە ژیانی پاش مردن و دروستکردنی گۆڕ، هەربۆیە شارستانێتی کۆنی میسر بە شارستانییەتی مردووان ناوبراوە، بەڵام دانیشتوانی دۆڵی دوو ڕووبار(میزۆپۆتامیا) باوەڕیان بە خواوەندو پاشاکانیان لاواز بووە، چونکە نەیانتوانیوە خەڵکی لە کارەساتەکانی سروشتی یاخود داگیرکردن بپارێزن، بۆیە بایەخیان بە ژیانی دوای مردن کزبووە و گرنگیان بە ژیانی دونیا داوە، بەهۆی لێکچوونی زۆربەی دیاردە

شارستانییەکانی (دۆڵی دوو ڕووبار و دۆڵی نیل)، بۆیە باس لەو دیاردانە دەکەین کە میسرییەکان تێدا بە ناوبانگن لەگەڵ بەراورد کردنێك لە نێوان هەردوو شارستانێتیەکە.

یەکەم: سیستەمی حوکمرانی :

میسر بۆماوەیەکی دوورو درێژ دابەشکرابوو بەسەر چەند ولایەتێك یاخود (دەوڵەتی شار) کە بووە هۆی دابەشکردنی دانیشتوانی (صعید) و (دانیشتوانی دەلتا)، لە سەرەتای هەزارەی سێیەمی پ.ز (مینا پاشا) توانی میسر یەکبخات، ئەو کەسانەی کە لە پاشا نزیك بوون بانگەشەی ئەوەیان دەکرد ((یەکگرتنی میسر کارێکە لە توانای مرۆڤ بەدەرە، ئەوەی بەم کارە هەڵبستێ ئەوە خواوەندە)) بیرۆکەی بەخواوەند بوونی پاشا بانگەشەی بۆکرا و لەنێوان خەڵکیدا بڵاوبۆوە، ئەم بیروڕایە بۆ ئەو پاشایانەی کە دوای مینا پاشاش حوکمیان کرد مایەوە و پارێزگاریان لێکرد، وای لێهات پاشای میسر لە تێڕوانینی ڕەسمی خوا بێت، جێبەجێ کردنی فرمانی و وتەکانی بەیاسا دادەنرا و پێویستی بە دەرکردنی یاسا نەدەکرد، بۆیە یاسای نووسراو لە میسر سەری هەڵنەداو پاشا بەگوێرەی نەریتی باو حوکمی دەگێڕاو دەسەڵاتی ئایینی و دونیایی بەدەست پاشاوە بوو، نیشانەکان وا پیشان دەدەن کە پاشاکانی میسر بەتایبەت دوای مردنیان پەرستراون، بەهۆی گرنگی پلەو پایەی پاشا گۆڕی مەزنیان بۆ ناشتنی هەڵکەندەوە دواتر پەرەی پێدراوە و بۆتە هەرەمەکان(الاهرام)، ئەوانەی کە یارمەتی دەری پاشا بوونە لە بەڕێوەبردنی وڵاتدا ژمارەیەك میرو فەرمانبەرو نووسەری پایتەخت بوون هەڵساون بە بەڕێوەبردنی ناوچەکانیان لە پایتەخت و بایەخیان داوە بە کۆکردنەوەی باج و ناردنی بۆ پایتەخت.

خەڵکی نەوێراوە سەیری پاشا بکا، هەروەها بەشێوەیەکی ڕاستەوخۆ گفتوگۆیان لەگەڵدا نەکردووە، بەهۆی بەپیرۆز سەیرکردنیان و پێیان گووتوە ((ڕێزدارمان و سەروەرمان و خاوەن شکۆ)) و لەسەردەمی پاشانشینی هاوچەرخدا نازناوی فیرعەون سەریهەڵدا کە مانای (ماڵی گەورە) یاخود(کۆشکی گەورە) ئەو نازناوە بە پاشای میسر گوتراوە و پێی ناسراوە.
نابێ دژ بە پاشا بوەستن یاخود شۆڕشی لەسەر بکەن ، چونکە بە بۆچوونی فەرمی (ڕەسمی) پاشا لەهەڵە بەدەرە، چونکە خواوەندە، سەرەڕای ئەوەی کە فیرعەون خواوەندە و دەسەڵاتی بێ سنوور بووە، کەچی ئاگاداری هەڵسوکەوتەکانی بووە و هەوڵی داوە دادپەروەری جێبەجێ بکات خراپەی بۆ خەڵك نەبێ یاخود ئازاریان نەدات، دەبوایە بەشێوەیەکی جوان و بە ئەدەبەوە هەڵسوکەوت بکات هەروەك خواوەند، لەسەرەڕۆیی مرۆڤ بەدوور بێت، ئەم جۆرە سیستەمە وایکردووە سەربەستی سنوورداربێت و ڕەفتارو مامەڵەی لەگەڵ خەڵکیدا باش بێت.

مینا پاشا

دووەم: بیروباوەڕە ئاینییەکان:

میسرییـــەکان ئــەو هێزانەیـــان پەرســـتووە کــەوا کاریگــەری هەبــووە لەســەر ژیانیــان ، (خــۆر) گرنگییەکــی مەزنــی هەبــووە، چونکــە کاریگەرییەکــەی لەســەر چالاکــی میسرییــەکان و کــرداری گەشــەکردن و چانــدن هەبــووە، وای لێهاتــووە خۆرهەڵاتــن یاخــود ئاوابوونــی دیاردەیــەک بێــت ببێتــە پێویستییەکی مرۆڤــی میــسری زیاتــر لــە هــەر مرۆڤێکــی دیکــە، ئەویــش بەهــۆی بێگــەردی ئاســمانەکەی لــە زۆربــەی ڕۆژانــی ســاڵدا.

لــە دەڵتــا خواوەنــدی خــۆر بــە خواوەنــدی (ڕەع) ناوبــراوە لــە (تیبــە) بەخواوەنــدی (ئامون)نــاسراوە.

فیرعەونــی میــسر (ئەخناتــون) بیرۆکــەی یەکتاپەرســتی (التوحیــد) هێناگــۆڕێ بــۆ ئــەوەی خەڵــک یــەک خــودا بپەرســتن کــە پێــی دەگوتــرا (ئاتون)واتــە (جەســتەی ڕۆژ)وادیــارە بیرۆکــەی یەکتاپەرســتی لــە میتانییــەکان وەرگرتــووە لەژێــر کاریگــەری خێزانەکــەی تیــدو خیبــا (نفرتیتــی).

میسرییــەکان ڕووبــاری نیلیان بەپیــرۆز دانــاوە و بەخوایــان دانــاوە و هــۆی ڕێــک و پێکــی ڕووبــاری (نیــل) یــان بەســتۆتەوە بــە ئەفســانەی خواوەنــد (ئۆزیــرس) و هاوســەرەکەی (ئیزیــس)، ئەویــش کاتێــک خواوەنــد (ســث) هەڵدەســتێ بــە کوشــتنی (ئۆزیــرس) ی بــرای، (ئیزیــس) ی هاوســەریشی بــۆی گریــاوە و فرمێســکەکانی کەوتۆتــە نــاو ڕووبــار و بۆتــە هــۆی لافــاو، پاشــان خواوەنــد (حــۆرس) کــوڕی (ئۆزیــرس) هەڵســاوە بــە کوشــتنی (ســث) ی مامــی هــەر بۆیــە (ئیزیــس) ی دایکــی (حــۆرس) وازی لــە گریــان هێنــاوە و

پەیکەری خواوەندی ڕەع

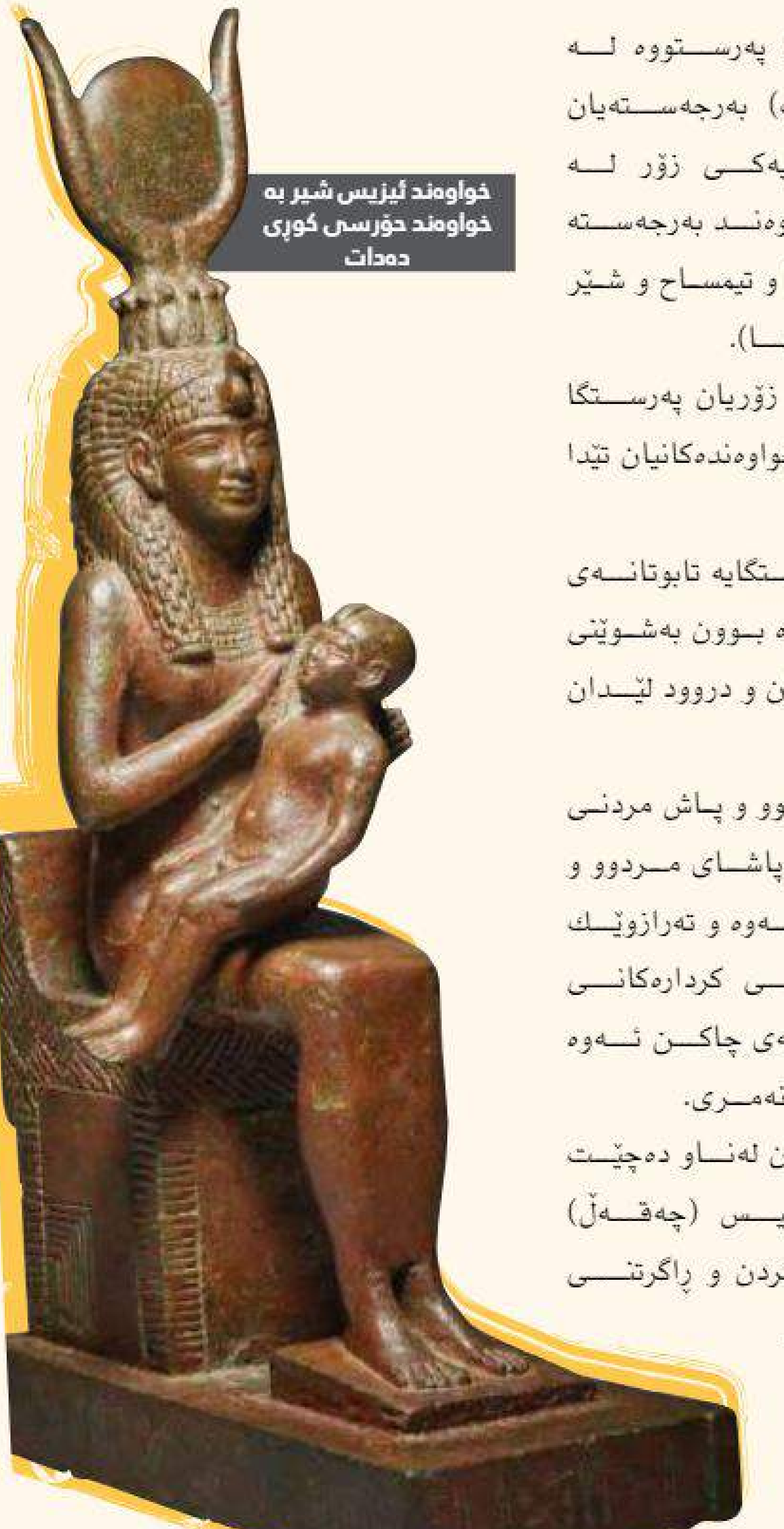

خواوەند ئیزیس شیر بە خواوەند حۆرسی کوڕی دەدات

ئەمەیان بەستۆتەوە بە کۆتایی هاتنی وەرزی لافاو.

میسرییەکان (زەوی) یان پەرستووە لە شێوەی خواوەند (گب) بەرجەستەیان کردوە، هەروەها ژمارەیەکی زۆر لە ئاژەڵیان لە شێوەی خواوەند بەرجەستە کردووە، بۆ نموونە (مانگا و تیمساح و شێر و چەقەڵ و ئەسپی دەریا).

میسرییە کۆنەکان ژمارەیەکی زۆریان پەرستگا بوونیادناوە و پەیکەری خواوەندەکانیان تێدا داناوە.

ئەهرامەکان و ئەو پەرستگایە تابوتانەی کە پەیوەست بوون پێیەوە بوون بەشوێنی پەرستنی پاشا مردووەکان و دروود لێدان لەسەر گیانیان.

(ئوزیریس) خوای مردن بوو و پاش مردنی مرۆڤ، ئوزیریس دەبێتە پاشای مردوو و فەرمان دەدات بە لێپێچینەوە و تەرازوێک دادەنرێ بۆ پێوانەکردنی کردارەکانی مردووەکە و ئەو کەسانەی چاکن ئەوە گیانیان دەچێتە جیهانی نەمری.

بەڵام گوناهباران گیانیان لەناو دەچێت و نامێنێ. خوای ئەنوبیس (چەقەڵ) لێپرسراوی ڕۆژی حسابکردن و ڕاگرتنی تەرازووی مردووەکانە.

سێیەم: نووسین

میسرییەکان لە سەرەتاکانی هەزارەی سێیەمی پ.ز ڕوویان کردۆتە نووسین وهێمای نووسینیان بەکارهێناوە کە بریتی بووە لە وێنەی بچووکراوەی ڕووەکەکان و باڵندە ناسراوەکان لەگەڵ هێمای دیکە، بۆیە عەرەبەکان ناویان لێناوە زمانی چۆلەکە و نەیانتوانیوە بیخوێننەوە، توێژەرەوان نووسینی میسرییەکانیان ناوناوە نووسینی (هیرۆغلیفی) یان (خەتی پیرۆز)، میسرییەکان لەسەر گەڵای ڕووەکی (زەل، یاخود بەردیە) بابەتەکانیان نووسیوە، ئەویش دوای ئامادەکردنی کە دەتوانری لوول بدرێ و لەنێو دەفر و دیوار هەڵبگیرێ، بێگومان ئەو نووسینە بە شێوەیەکی ستوونی دەنووسران، بەجۆرێك ڕێنوسەکانی لەیەك ئاستدا بوون و لەڕاستەوە بۆ چەپ دەخوێنرانەوە، لەکاتێکدا نووسینی بزماری بەشێوەیەکی ئاسۆیی دەنووسرا و لە چەپەوە بۆ ڕاست.

زەیوانەکان (کاهینەکان) خەتی (هیرۆگلێفی) یان پەرەپێداو ناویاننا خەتی (هیراتیقی) کەچی میللەت بەگشتی خەتێکی سادە و ساکاری بەکاردەهێنا پێی دەگوترا خەتی (دیموتیقی)، هەندێك لەو بەردیانەی کە بە خەتی هیرۆگلیفی لەسەری نووسراوە وەکو خۆی ماوەتەوە لەوانەش (بەردیەی تۆرین) کە ناوی ژمارەیەکی زۆر لە پاشاکانی میسری لەسەر تۆمارکراوە، زانای فەرەنسی (فرانسوا شامبلیون) توانی ساڵی ١٨٣٢ ز هێمانی خەتی (هیرۆگلیفی) لێك بداتەوە و بیان خوێنێتەوە. جێگەی ئاماژە پێدانە کەدانیشتوانی وڵاتی شام سوودیان لە نووسینی هیرۆگلیفی وەرگرتووە و پیتی هیجائیان لێ پێکهێناوە و فینیقییەکان لە ڕێگەی بازرگانییەوە بۆ وڵاتی ئەغریق (یۆنانیکۆن) گواستەوە و لە ڕێگەی ئەوانیشەوە لە ئەوروپا بڵاوبۆوە و ئارامییەکان بۆ ڕۆژهەڵاتیان گواستۆتەوە.

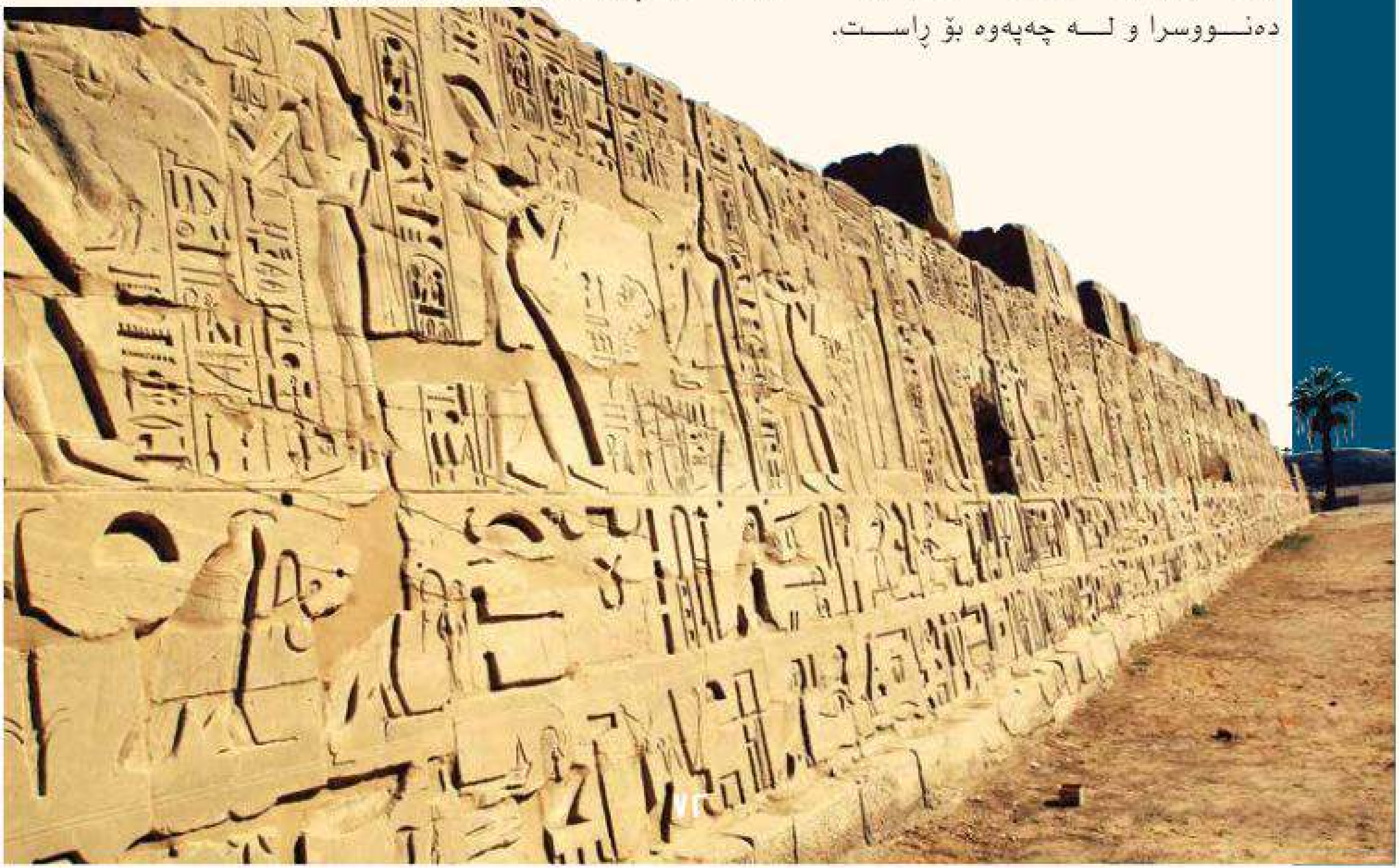

چوارەم: پزیشکی:

میسرییەکان لەبواری پزیشـکی دا لە پێشەوەی دانیشـتوانی دۆڵی دووڕووبار بـوون، ئەمەش بـۆ ئەوە دەگەڕێتـەوە کە ئەوان هەڵسـاون بە توێکاری (تشریح) تەرمی مـردوو و دەرهێنانی (ڕیخۆڵەکانـی هەناو) و پاراسـتنی لاشـەکە، ئەمەش یارمەتـی ئەوەی داون کە شـارەزایی ئەندامەکانی لەشـی مـرۆڤ و فەرمانەکانیان بـبن و ئـەو نەخۆشیانەشـی کـە تووشـیان دەبێت، نەخۆشـییەکانی گـەدە و فەرمانی دڵ و دەمارەکانیـان زانیوە و بۆیـان دەرکەوتووە کـە دڵ هێزی بزوێنـەرە لە لەشـدا، هەروەها فەرمانی مێشـك (مـخ) و کاریگەری مێشـك لەسـەر دەمارەکانی لەش و پەیوەندی مێشـك پێیەوە و کاریگەری بەسـەر فەرمانی ئەندامانی دیکەی لەشـەوە زانیوە.

بەردیـەی ئەیـبرس دۆزرایـەوە و ئێسـتا لە (زانکـۆی لایبزك) پارێـزراوە و لـە کۆمەڵی ڕێنمایی پزیشـکی پێك هاتووە، کـە تێیدا باس لە (حەب) و بڕەکەی و چۆنیەتـی بەکارهێنانی کراوە، هەروەهـا (کۆمەڵەی مێژوویی نیۆیۆرك) بەردیەکـی میـسری پاراسـتووە کە بـاس لە بابەتی نەشـتەرگەریی دەکات لەوانەش بابەتی لە گەچگرتنی شـکان دەکات.

دەستنووسێکی کۆن تایبت بە بواری پزیشکی (ئەیبرس)

پێنجەم: مۆمیاکردن:

میسرییـەکان مۆمیاکردنیـان داهێنـاوە، مۆمیاکـردن بریتییـە لـە مۆمیاکردنـی ئەو بەشـەی کە لە جەسـتەی مـردوو ماوەتەوە، گەر کەسـی مـردوو دەوڵەمەند بووبـێ ئەوا پیاوانـی ئایینـی لـە زەیوانەکان(کاهینەکان) لەگـەڵ پزیشـکەکان هەڵسـاون مۆمیاکردنی جەسـتەکەی و شـێوازی سـەرکەووتویان لەم کارەدا بەکارهێنـاوە.

مۆمیاکـردن بـۆ ماوەیەکـی درێژخایـەن دەمایـەوە کـە هـەزاران سـاڵی دەخایەند، سـاڵی١٩٢٢ گۆڕی فیرعەونـی میسر(توت عنخ ئامـون) دۆزرایەوە کـە تابوتەکـەی لە ژێر دروسـتکرابوو، لە ناوەوەی لاشەی مۆمیاکراوی تێـدا بـوو، لـەم کاتـەدا ئـەم دۆزینەوەیە دەنگۆیەکی شـوێنەواری سەرنجڕاکێشـەری لێ کەوتەوە.

لەوانەیـە قوتابی بپرسـێ مۆمیاکـردن چییە؟ چـۆن میسرییەکان فێـری مۆمیاکردنی تەرمی مردوو بوون؟ مەبەسـت لـە مۆمیاکردن چییە؟ مۆمیاکـردن مانـای پارێزگاریکردنی لەشـی مردووە لـە لەناوچوون، بە لەشـی مۆمیاکراو دەگوتـرێ (مۆمیا) لـە زمانی کـوردی مانای (مـۆم) دەگەیەنێت، چونکە مۆمیـان بەکارهێنا بـۆ پڕکردنـەوەی کونەکانـی لـەش پـاش دەرهێنانـی هەناوی.

مۆمیاکردنـی لاشـەی پاشـا یاخود شـاژن بەگوێرەی ئـەو هەنگاوانەی خـوارەوە دەکرا:-

١-تەرمەکـە بـە کەشـتی دەگوازرایـەوە بـۆ پەرسـتگای دۆڵـی نزیـك لـەو هەرەمەی کە ئامـادە کرابـوو بۆ ناشـتنی.

ب-شووشتنی تەرمەکە و پاککردنەوەی ماوەیەکی کەمی دەخایاند.

ج-مۆمیاکردنی تەرمەکە کە پێویستی بە ماوەیەکی درێژ هەبوو کە دەگەیشتە (٧٢) ڕۆژ دەست دەکرا بە توێکاری تەرمەکە و دەرهێنانی (ڕیخۆڵەکان) و لەڕێگەی بۆڕی تایبەتەوە (مێشک)یان دەردەهێنا و ئینجا تەرمەکە بەماددەی سۆدا(الصودا) مامەڵەی لەگەڵدا دەکراو دەخرایە نێو خوێی نیترۆن.

د-لاشەکە لە ئاوێتەی خوێیەکە دەردەهێنرا و کونەکان بە بەکارهێنانی قیر یاخود مۆم دەگیران.

هـ-دەمی دەکرایەوە، ئەمەش بۆنەیەکی ئایینی بوو مەبەستی ئەوەبوو کە مردوو بتوانێ جارێکی دیکە قسە بکا و چێژ لەو قوربانیانە وەربگرێ کە بۆی دەکرێ.

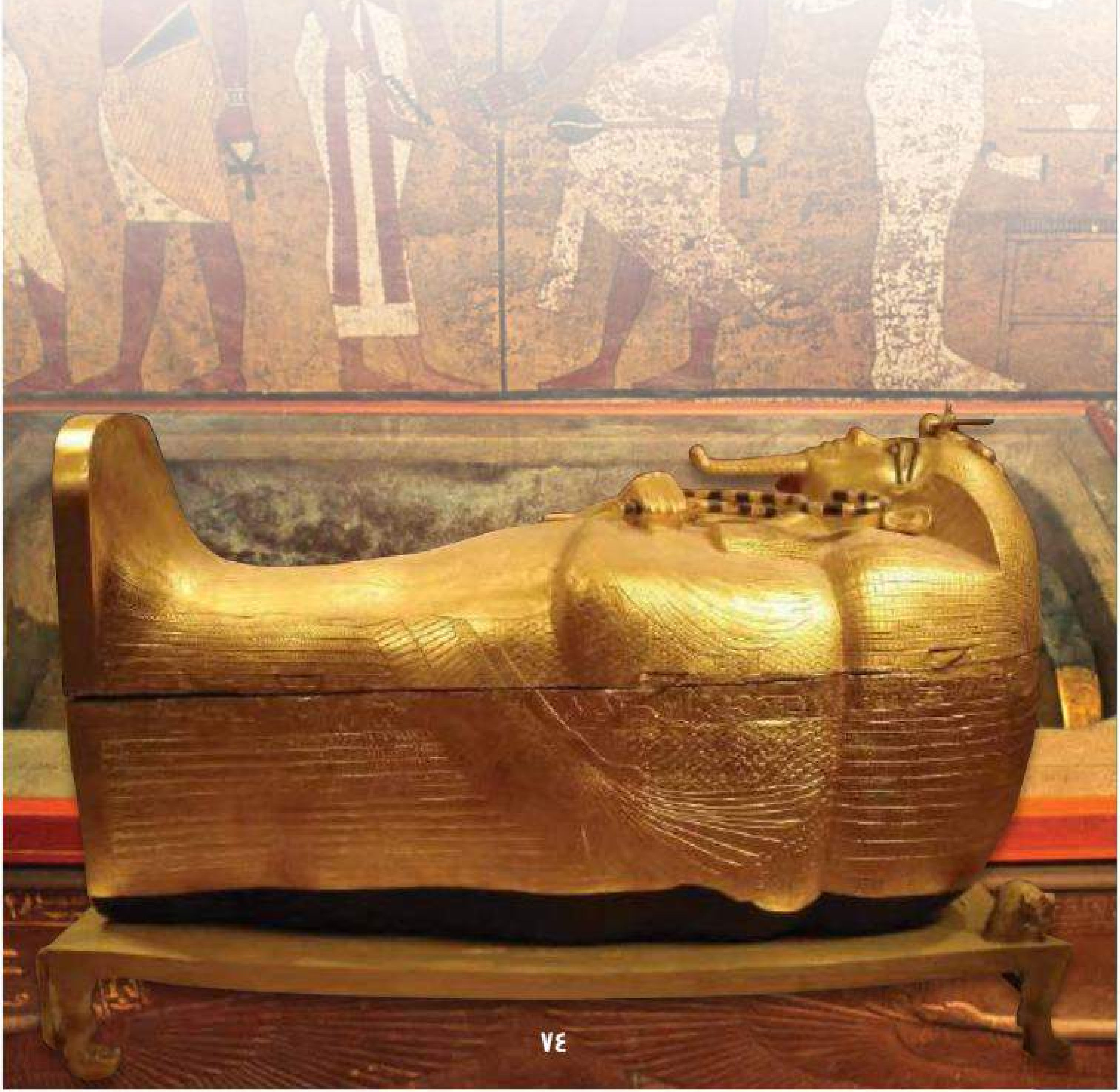

شەشەم: خانووبەرە:

میسر بە دەوڵەمەندترین وڵات دادەنرێت لە جیهان بەهۆی شوێنەوارییەکانیەوە، ژینگە وشکەکەی و بەکارهێنانی بەرد یارمەتیدەر بوون لەسەر مانەوەی ئەو شوێنەوارانە، بیناسازی میسری بەچاکی لە بونیادی (پەرستگە و ئەهرامەکان) دەردەکەون، ئەو کەسەی سەردانی ناوچەی (الدیر البحری و ئەقصر) دەکات لە (صعید)ی میسری ئەو شوێنەوارە بەرزانە دەبینێ، (الدیر البحری) لەنزیك ئەو پەرستگایە بونیادنراوە کە شاژنی میسری (حتشبسوت) بنیاتی ناوە، گەشتیار دەتوانێ پاشماوەی ستوون (پایە)و هەیوان و هۆڵەکانی ئەم پەرستگایە ببینێو لە نزیك ئەویشەوە پەیکەری خواوەندە مەزنەکان هەیە و لەوانە پەیکەری (ڕەمسیسی دووەم)کە بەشداری کردووە لە دووبارە بنیات نانەوەی (الدیر البحری).

پەرستگەی کەرنەك لە تیبە(طیبة) بە گەورەترین پەرستگە دادەنرێ کە دروستکراوە و ژمارەیەك لە پاشاکانی میسر بەشداریان لە دروستکردن و فراوانکردنی کردوە، کۆڵگە(ستوونە) مەزنەکەی پەرستگەکە کە تا ئێستاش ماوەتەوە هێمای مەزنی

ڕەمسیسی دووەم

شارستانییەتی میسر دەردەخات، لەسەر دیوارەکانی پەرستگای (کەرنەك) ئەو کارانەی کە فیرعەونەکانی میسر کردوویانە و ئەو پەیوەندییە سیاسیانەی کە لەگەڵ وڵاتانی دیکە بەستوویانە تێیدا تۆمارکراون، هەروەها پەیماننامەی میسر لەگەڵ حیسییەکان لەسەر دیوارەکە نووسراوەتەوە، پەرستگەکە خۆی لە خۆیدا مۆزەخانەیەکی سروشتییە.

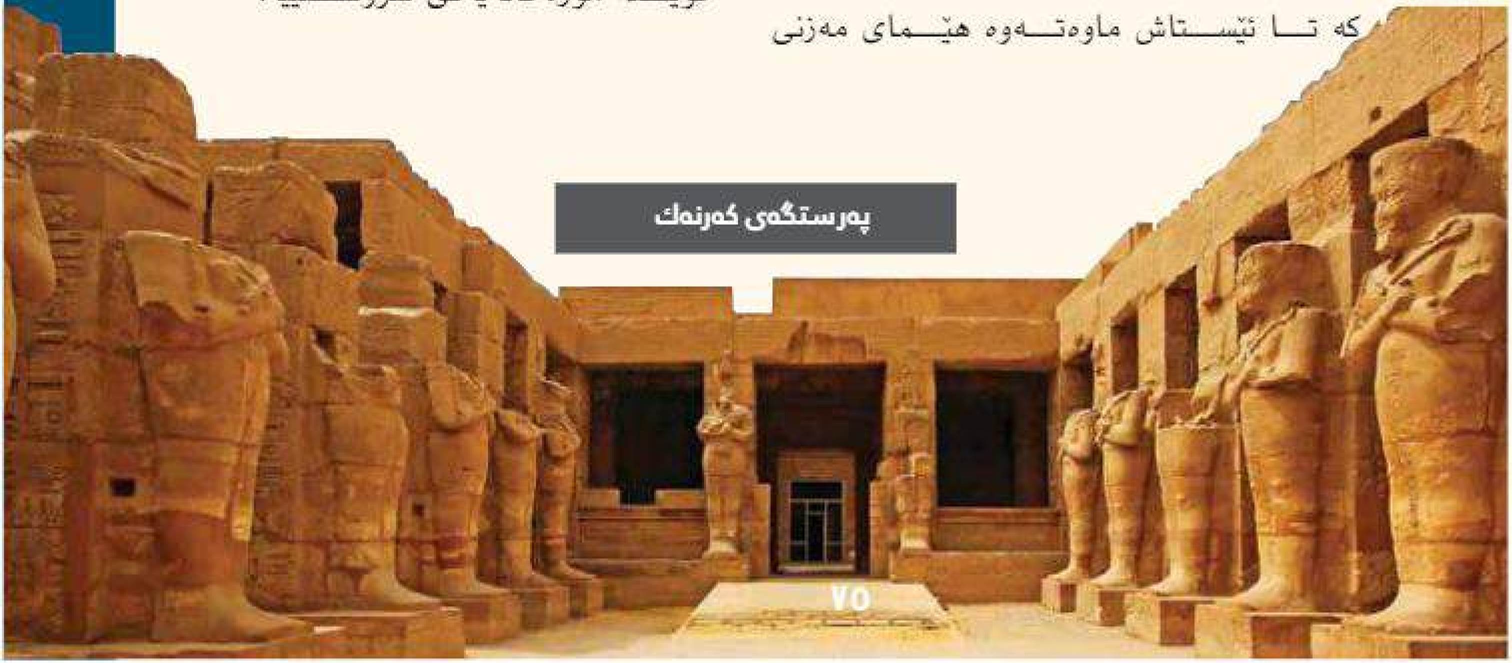

پەرستگەی کەرنەك

هەرەمەکان:

مێژوونووسان ماوەی نێوان (٢٧٨٠-٢٢٧٠) پ.ز لە میسر بە چەرخی (هەرەمەکان) یان ناوناوە، چونکە دروستکردنی هەرەمەکان لەو ماوەیەدا گەیشتۆتە ئەو پەڕی، دوای دروستکردنی سێ هەرەمی گەورە لە جیزە لە ڕۆژئاوای نیل کەهەرەمی (خۆفۆ و هەرەمی خەفرەع و هەرەمی مەنکورەع) بوو.

دروستکردنی هەرەمەکان لە میسر سەرەتا پلە بە پلە سەری هەڵدا، سەرەتا بریتی بوو لە دروستکردنی تاتێك (سەکۆ)یەك بوو لەسەر گۆڕی پاشا و میرە مردووەکان. کە هەندێ کەلوپەل و پێداویستی تایبەت بە پاشا مردووکەی تێدا دادەنرا، پاشا (زۆسەر) کە یەکێکە لە پاشاکانی بنەچەی (بنەماڵەی) سێیەم هەڵسا بە دروستکردنی هەرەمێکی پلەدار کە (ئەمنحوتب) ئەندازیاری تەلارسازی بۆی دروستکرد، ئینجا سەردەمی بنەچەی (بنەماڵەی) چوارەم دروستکردنی ئەهرامەکان پەرەی سەند لە هەرەمی (پلەدارەوە) گۆڕا بۆهەرەمی (ڕاست)

تەلاری هەرەمەکان لەمانە پێك دێن :

١- هەرەم کە لە دەرەوە بە دیوارێك دەور دراوە لە (خشت)دروستکراوە.

٢- پەرستگای تەرمەکە لە پێشەوەی ڕووی ڕۆژهەڵاتی هەرەمەکە.

٣- پەرستگایەك لە پێش دەروازەی باکووری هەرەمەکە.

٤- هەرەمێکی بچووك بە دیوارێکی تایبەت دەوردراوە لە دەرەوەی دیواری دەرەکی هەرەمە سەرەکییەکە.

٥- پەرستگای دۆڵ کە ڕێگەیەکی درێژ بە هەرەمەکەی دەبەستێتەوە.

هەرەم: بینایەکی پتەوو بەهێزی بەردینە بناغەیەکی چوارگۆشەی بناغەی شێوەهەرەمی هەیە، کە لە بەردی گەورە دروستکراوە و لە ناوەوەی هەرەمەکە ڕێڕەوێکی درێژ هەیە کە لە باکوورەوە خوار دەبێتەوە دەست پێدەکات و کۆتاییەکەی بە ژوورێکی بەرامبەری دێت ، پاشان دوو ڕێڕەو بۆ لای ڕاست و چەپ هەیە و ڕێڕەوی دەستەچەپ بە ژووری ناشتن و ژێر زەمینێك کۆتایی دێت کە شوێنێکی تایبەتە بە پەیکەرەکان.

ئەو هەرەمەی کە (پاشا خۆفۆ) لە جیزە دروستی کرد بە گەورەترین و بەرزترین هەرەم دادەنرێ، لە دروستکردنی ئەم هەرەمەدا بەردی گەورەی بەکارهێناوە کە کێشی هەر بەردێك دەگاتە(٢,٥) تەن و ژمارەی بەردەکانی خۆی لە (٢,٣)ملیۆن بەرد دەدا و درێژی لایەکی بناغەی هەرەمەکە نزیکەی (٧٥٥) پێ دەبێت و بەرزیەکەی دەگاتە (٥٠٠) پێ. دەستی هەندێ لە کەسانی خراپەکار گەیشتۆتە هەرەمەکە و هەندێ لە بەردەکانی لوتکە و لایەکانی لابراون.

لە نزیك هەرەمی جیزە پەیکەرێکی گەورەی (پاشا خەفرع) دانراوە کە پێی دەگوترێ (ئەبوهۆل) و بەشی خوارەوەی جەستەی پەیکەرەکە شێرە و بەشی سەرەکەی مرۆڤە،جلوبەرگی پاشایەتی لەبەرکراوە، بەرزی ڕووخساری ئەم پەیکەرە (٦٥)پێ دەبێ و درێژی لەشی دەگاتە (١٨٧)پێ و پانی ڕووخساریشی دەگاتە (١٤) پێ.

دروستکردنی هەرەمەکانی جیزە مانای ئەوەیە کە دەسەڵاتی پاشاکانی میسر گەیشتۆتە ئەوپەڕی بەهێزی کە لە سەردەمی بنەچەی (بنەماڵەی) پێنجەم بەرەولاوازی چوو، پاشاکانی بنەماڵەی پێنجەم و شەشەم و حەوتەم نەیانتوانیوە لە دەسەڵاتدا یەکبگرن و تەنها دروستکردنی هەرەمی بچووك نەبێت کە هیچ جیاوازیەکی لەگەڵ هەرەمەکانی خانەدانەکاندا نەبووە، ئەمەش بەڵگەی نەمان و لاوازی دەسەڵاتی سیاسی پاشا بەدیار دەخات.

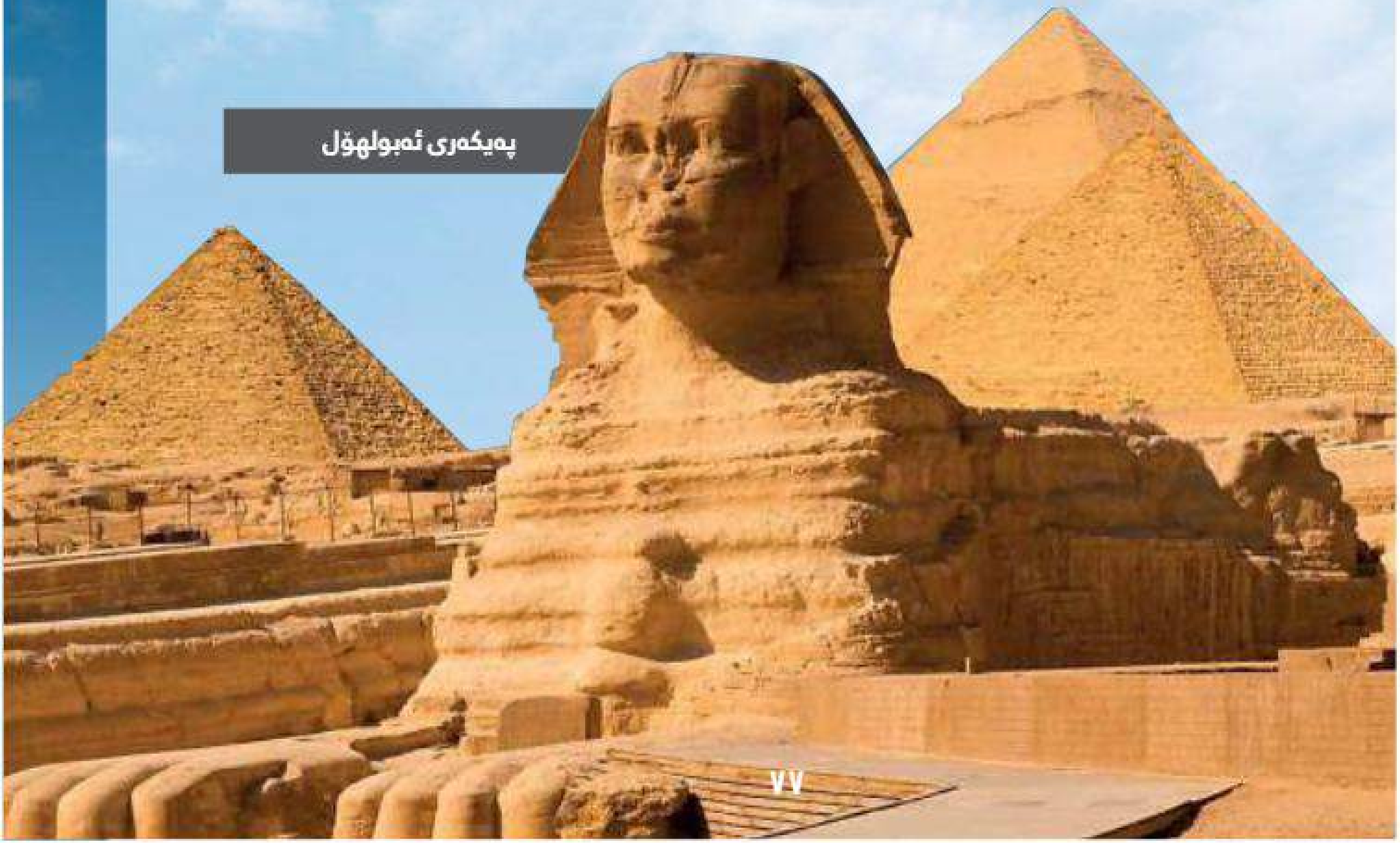

پەیکەری ئەبولهۆل

پرسیارەکان

پ١/ ئایا هەموو میسرییەکان باوەڕیان بە خوایەتی پاشا هەبووە؟ ڕای خۆت بنووسە.

پ٢/ جیاوازی لە نێوان نووسینی هیرۆگلیفی و نووسینی بزماری بکە؟

پ٣/ شارستانییەتی میسری بە شارستانییەتی مردووان ناودەبرێت. ئەمە شی بکەوە.

پ٤/ لە دروستکردنی هەرەمە گەورەکانی جیزە چی تێدەگەین؟

پ٥/ گرنگی پەرستگەی کەرنەک چییە؟

بەشی چوارەم
شارستانییەتی ئەغریقییەکان (یۆنانییەکان)

شارستانییەتی ئەغریقی بە یەکێك لە کۆنترین و مەزنترین شارستانییەتە کۆنەکان دادەنرێت کە لەوڵاتی یۆنان دەرکەوت لە سەدەی هەشتی پێش زایین و دەسەڵاتی گەیشتە ناوچەکانی دەریای ناوەڕاست و شارستانییەتی ئەغریقی کاریگەر بووە بەو شارستانیانەی کە لە نزیك وڵاتی یۆنان سەریانهەڵدا هەروەك (شارستانییەتی ئیجە) بە ناوی (دوورگەکانی دەریای ئیجە) و (شارستانییەتی مایسینا). شارستانییەتی ئەغریقی سەرچاوەی دەرکەوتنی فەلسەفە و زانست و زانیاری بوو لە جیهانی کۆن

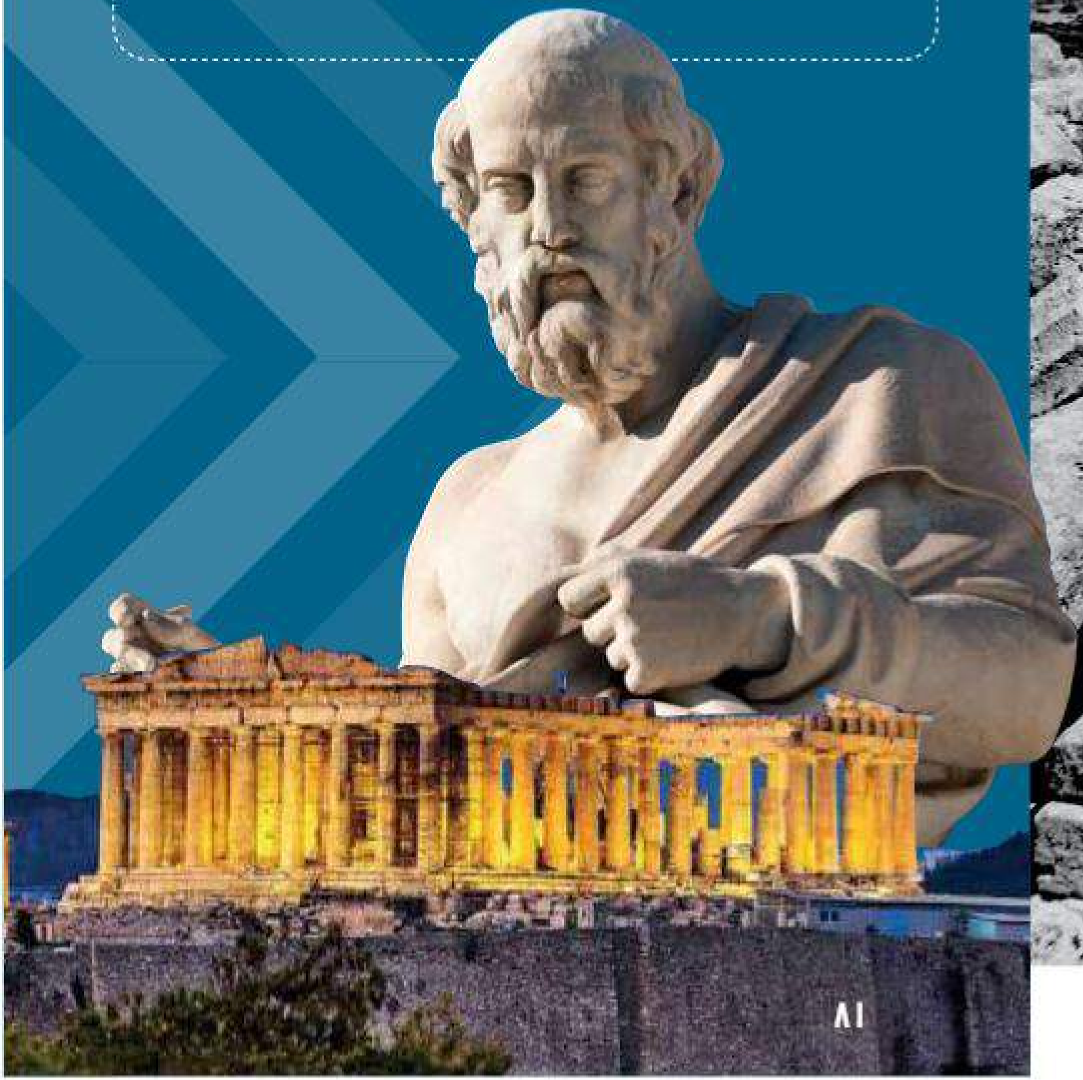

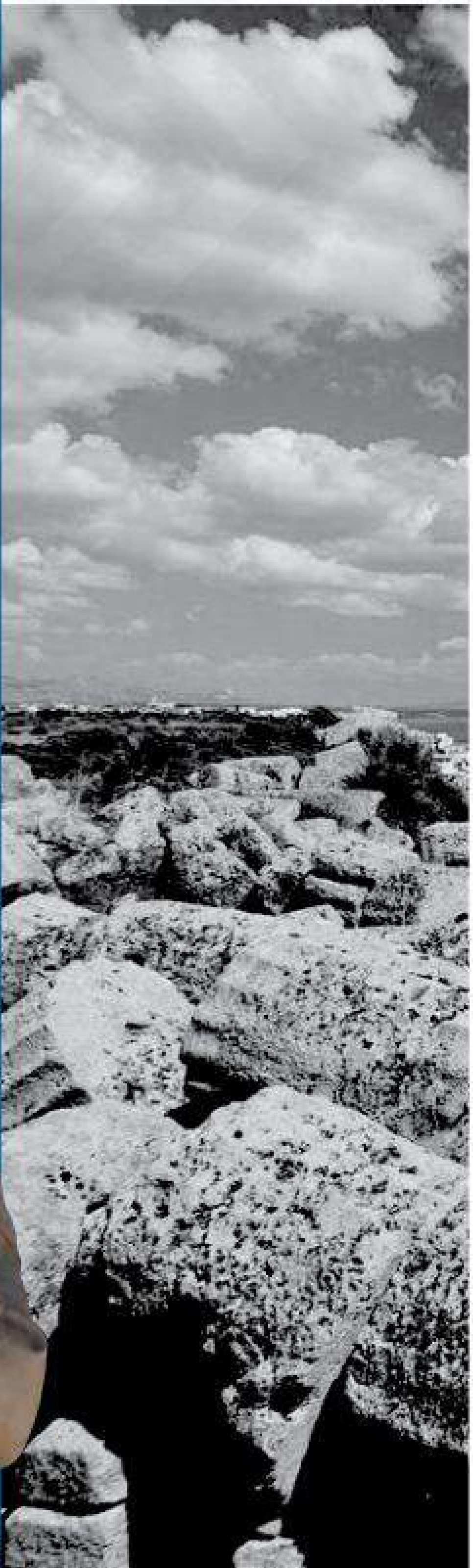

شارستانییەتی ئەغریقییەکان

وڵاتی یۆنان دەکەوێتە باشووری کیشوەری ئەورووپا و بەشی خوارووی نیمچە دوورگەی بەلقان پێکدێنێ و لە باشوورەوە لەناو دەریای ناوەڕاست درێژ دەبێتەوە، چەندین کەنداو ناوبڕی دەکات بۆ ئەوەی ئەرخەبیلێکی (کۆمەڵە دوورگەیەك) جوان پێك بێنێ، هەروەها چیاکانی لە ناوەوەی وڵات درێژبوونەتەوە و دەشتەکان بڵاوبوونەتەوە، ئەم وڵاتە ئاوو هەوای دەریای ناوەڕاستی (مامناوەندی)هەیە و شوێنە جوگرافیەکەی لەنێوان ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوا وایکردوە کە دانیشتوانەکەی بەڕووی شارستانییەتی ڕۆژهەڵاتدا بکرێتەوە و پەیوەندییش بە ڕۆژئاواوە بکەن. هەروەها هەڵکەوتنی سروشتی جوگرافی وڵاتی یۆنان ڕیگەخۆشکەر بووە لە پەیدابوونی وڵاتی شار وەك (ئەسینا و ئەسپارتە و میگارا و تیبە) .

شارستانی ئەغریقی کاریگەر بووە بەو شارستانیانەی کە لە نزیك وڵاتی یۆنان سەریانهەڵدا هەروەك شارستانییەتی ئیجە (بەناوی دوورگەکانی دەریاچەی ئیجە)کەپێشی دەڵێن (شارستانییەتی مەبنەوی) یان کریتی (بەناوی دوورگەی کریت) و شارستانییەتی مایسینا (بەناوی دوورگەی مایسینا) بەهۆی ئەو هەڵکەوتنە سروشتە جوگرافیەکەی لە ڕێگەی دەریای ناوەڕاستەوە لە کەنارەکانی دەریای ئیجە و دەریای مەڕمەڕە و دەریای ڕەش و کەنارەکانی ئیتاڵیاو کەنارەکانی ئەفریقیا بڵاوبوونەتەوە، ژمارەیەك بنکەی بازرگانیان لە دوورگەکانی دەریای ئیجە دامەزراندووە و خەڵکی تێدا نیشتەجێ بووە، و دیاردەی شارستانییەتی خۆیانیان بۆ گواستۆتەوە.

بەناوبانگترین ڕواڵەتە شارستانییەکان:

یەکەم: سیستەمی حوکمڕانی:

أ- سیستەمی ئەولیکاریکی:

واتا (دەسەڵاتی کەمینە) لە شاری (ئەسپارتە) دا جۆرە سیستەمێکی فەرمانڕەوایەتی سەری هەڵدا کە هەردوو دەسەڵاتی ڕەها(بێ سنوور)و دیموکراتی لەخۆگرتبوو، دوو پاشا دەسەڵاتیان بەڕێوەدەبرد، لەگەڵ ئەنجومەنێکی پیاو ماقوڵان (خانەدانەکان) (النبلاء) کە لە (٢٨) ئەندام پێك هاتبوو و کۆمەڵەیەکی گشتی هەبوو کە هەموو خەڵکی ئەسپارتەی لەخۆگرتبوو، ئەوانەی تەمەنیان لە سی ساڵی زیاتر بوو، ئەم کۆمەڵەیە مانگی یەك جار کۆدەبۆوە، بەڵام مافی دانانی یاسا و گفتوگۆکردنی نەبوو، گەل بۆ ماوەی ساڵێك پێنج نوێنەری لێ هەڵدەبژارد تاوەکو چاودێری جێبەجێ کردنی یاسا بکەن.

لەبەر ئەوەی دەسەڵاتی پاشا فراوان بوو مافی ڕاگەیاندنی شەڕ و پەیمانبەستن لەدەست خۆی بوو، بۆیە سیستەم لە (ئەسپارتە) نەگەیشتبووە ئاستی دیموکراتیەت، ئەمەش بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە کە ئابووریەکەی پشتی بە کشتوکاڵ بەستبوو نەوەکو بازرگانی، وای لێهات خاوەنی زەوی دەستێکی باڵای هەبێت لە بەڕێوەبردنی وڵاتدا، بۆیە سیستەمی فەرمانڕەوایەتی لە ئەسپارتە بەدەسەڵاتی کەمینە یاخود ئەو لیکارکی ناونراوە. سروشتی سیستەمی (ئەولیکاریکی) لە پەروەردەی ئەسپارتەدا توندوو تیژ بوون، چونکە ئامانجی بریتی بوو لە ئامادەکردنی پیاوان بۆ ئەوەی ببنە جەنگاوەرێکی توندو تۆڵ و بەجەرگ و چاو نەترس، بۆیە خۆیان لە منداڵی بێ هێز ڕزگار دەکردو پەروەردەکردنی نێرینەکانیان لە تەمەنی حەوت ساڵییەوە دەستی پێدەکردو تاوەکو تەمەنی بیست ساڵی دەخایەند، ئینجا پەیوەندیان دەکرد بە سوپاو مەشقیان لەسەر جۆرەها ناخۆشی دەکرد تا تەمەنیان دەگەیشتە سی ساڵی، لەدوای ئەوە ئەو کەسە دەبووە هاووڵاتی و مافی هاووڵاتی بوونی پێدەدرا، بەڵام تا تەمەنی شەست ساڵی دەکەوتە ژێر سزا.

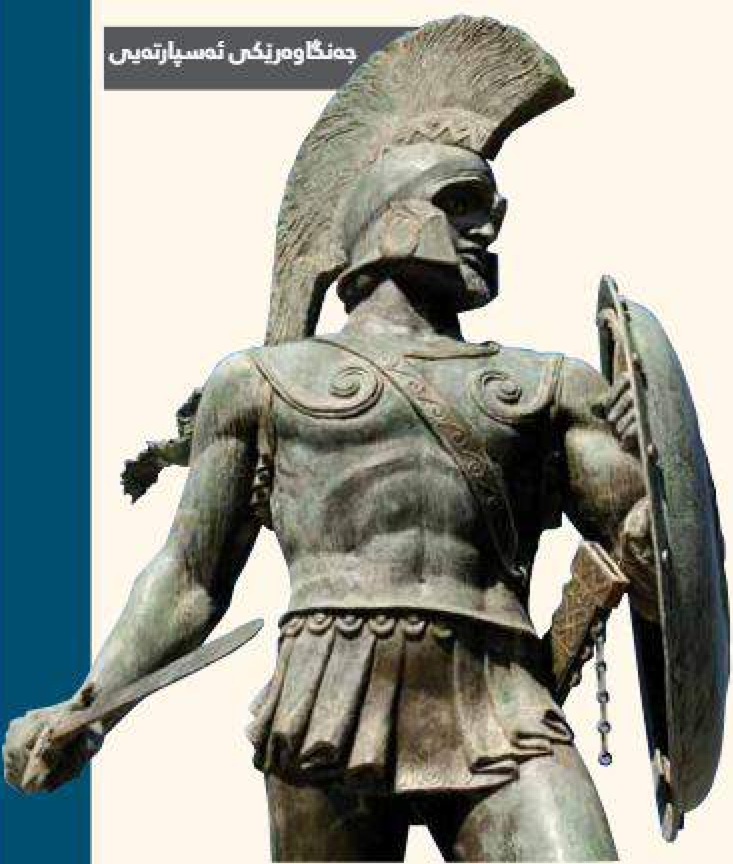

جەنگاوەرێکی ئەسپارتەیی

ب- سیستەمی دیموکراتی:

شاری ئەسینا بە سەرچاوەی دیموکراتیەت دادەنرێت لە مێژووی مرۆڤایەتیدا، بۆ جێبەجێ کردنی سیستەمی دیموکراتی سەرەتا کۆمەڵێ چاکسازی و یاسای تێدا ئەنجامدرا کە تارادەیەکی زۆر دەسەڵاتی پاشای کەمکردەوە.

هەر لە سەدەی هەشتەمی پ.ز ماوەی دەسەڵاتداریەتی پاشا بە دە ساڵ دیاریکراو، ئینجا لەسەدەی حەوتەمی پ.ز (لە دەوروبەری ساڵی ٦٨٠پ.ز) بووە یەك ساڵ و ئەنجومەنێکیش دانرا بۆ دارشتنی یاسا. چاکسازییەکانی (صۆلۆن) یارمەتی پەرەسەندنی دیموکراتی دا کە دەسەڵاتێکی زۆری بە دەوڵەمەندەکان بەخشی، هەروەها دانینابە مافی سیاسی بۆ چینی هەژاران کە بە هەنگاوێکی گەورەی بەرەو پێشەوە چوون دادەنرێت.

بۆیە بە (صۆلۆن) دەگوترێ (باوکی دیموکراتیەت)، بەهۆی شەڕەکان و ئەو گۆڕانە کۆمەڵایەتی و ئابووریانەی لە گەڵیدا ڕوویاندا سیستەمی سیاسیشیان گۆڕانی بەسەر داهات، (کلیسثینس) هەڵسا بە چەند چاکسازیەك بۆ چاککردنی سیستەمی سیاسی لە ئەسینا، یاسای ساڵی (٥٠٧پ.ز) ی دەرکرد، بە گوێرەی ئەم یاسایە نوێیە مافی هاووڵاتیبوون بووە مافێکی بۆماوەیی (وراثی) و کۆمەڵەیەکی نیشتمانی لە (٥٠٠) ئەندام پێك هێناو هاووڵاتیان مافی ئەوەیان هەبوو لە نێوان تەمەنی سی ساڵی تاوەکو شەست ساڵیدا دووجار تێیدا ببنە ئەندام.

کۆمەڵە(پەرلەمان) کە بە (ئەکلیزیا) ناسرا لەسەدەی پێنجەمی پ.ز بۆ دیاریکردنی چارەنووسی سیاسی ئەسینا مافی دەست خستنە ناوەوەی هەبوو، و مافی بەستنی هاوپەیمانیەتی پەیمان بەستن و دامەزراندنی باڵیۆزو دەنگدان لەسەر بودجەی دارایی هەبووە، بەگشتی کۆمەڵە دەستی بەسەر دەسەڵاتی یاسادانان و حکومەت (دەسەڵات جێبەجێکردن)داگرتبوو، هەروەها دەستیان گرتبوو بەسەر دەسەڵاتی دادوەری.

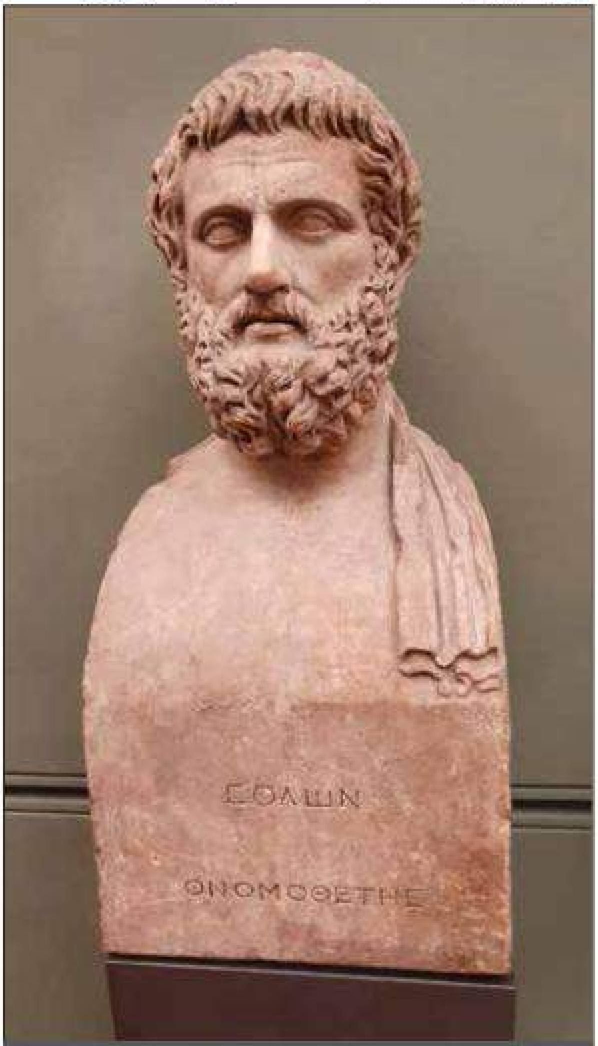

صۆلۆن

دووەم: ئایینەکان:

ئەغریقییەکان هەروەك دانیشتوانی میزۆپۆتامیا (دوو ڕووبار) ژمارەیەکی زۆر خواوەندیان پەرستووە، بە بۆچوونی ئەوان خواوەند (زیۆس) سەرۆکی خواوەند و سەروەری ئادەمیزادە، کە ئەویش خەڵکی چیای (ئۆلمپیوس)ە و هاوسەرەکەشی (هیرا) ئەویش خواوەند بووە سەرپەرشتی ژیانی ئافرەتانی کردووە خووەندی دیکەش هەبووە وەك خواوەند (ئەسینا) کچی زیوس و خواوەند (ئەپۆلۆ) خواوەندی ڕووناکی و لاوان و مۆسیقاو وازهێنان لە گوناح و پاکبوونەوە بوو ناوی بەسترابوو بە ناوی (خۆر) ەوە، خوشکەکەی کە خواوەند دیانا (ئەرتمیس)بەکارەکانی براکەی هەڵدەستا لەهەمان کاتیشدا لێپرسراوی ئافرەتان بوو، و لە خواوەندەکانی تر خواوەند (نبتۆنۆس) خوای دەریاو کانی سەرچاوەکان، و خواوەند (ئەفرۆدیتس) (خواوەندی شەڕو جوانی) و خواوەند (باخۆس) خواوەندی بەرهەم و سەوزایی و خواوەندی شانۆ. ئەغریقییەکان بۆ خواوەندەکانیان پەرستگایان دروست کردووە و قوربانی و دیاریان پێشکەش کردووە و پەرستگاکان زەوی کشتوکاڵی و دەرامەت و بەندەی خۆیان هەبووە، دەوڵەت لەڕێگەی پیاوانی ئایینیەوە (کاهینەکان) کە ڕاسپێردرابوون بە سازدانی بۆنە ئایینیەکان و چاودێریکردنی جەژنەکان، کاروباری پەرستگاکانی بەڕێوەدەبرد.

هیرا

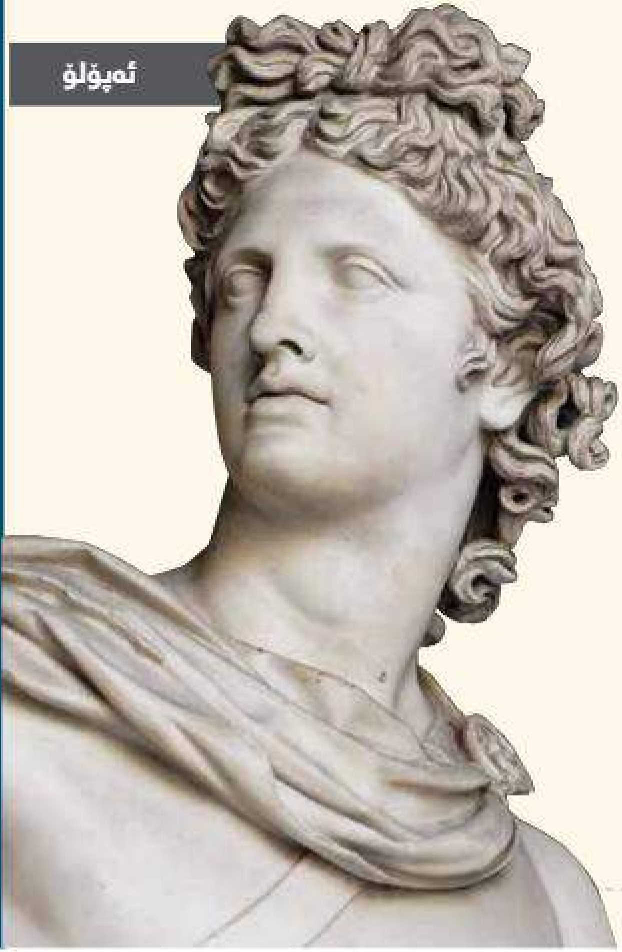
ئەپۆلۆ

سێیەم: یارییەکانی ئۆلۆمپی:

گرنگترین جەژنە لای ئەغریقییەکان کە بە نمونەی ئاهەنگە ئایینی و نەتەوەییەکان دادەنرێت، جەژنی یارییە ئۆلۆمپییەکان بۆ پەرستنی خواوەندی(زیۆس) دانراوە، پاش نەمانی وەرزی هاوین ئاهەنگ بە بۆنەی نەمانی وەرزی هاوینەوە ساز دەکرێ، لەم ماوەیەدا شەڕ راگرتنی پیرۆز لە هەموو وڵاتی یۆنان رادەگەیێنرێ بۆ ئەوەی زۆرانباز و گەشتیاران و میوانان بتوانن ئامادەی ئاهەنگەکە ببن و بە ساغ و سەلامەتیش بگەڕێنەوە وڵاتەکانیان، هەرچەندە جەژنەکە تایبەتە بە یارییەکان کەچی دەرفەتێکە بۆ ئەو کەسانەی بەرهەمی ئەدەبی یاخود زانستییان هەیە لەناو خەڵکیدا بڵاوی بکەنەوە یاخود وتاربێژان گوزارشت لە بیروڕای خۆیان بکەن، هەرچوار ساڵی جارێك ئاهەنگەکە لە شاری (ئەلیس) کە دەکەوێتە سەر چیای (ئۆلمپیۆس) ساز دەکرێ و یەکەمین ئاهەنگی ئۆلۆمپی لە ساڵی ٧٧٦پ.ز بووە، لە سەرەتادا بەرنامەی یارییەکان تەنها یەك رۆژ بوو، کە (دە) دادوەر سەرپەرشتی ئەم یاریانەی دەکرد و بریتی بووە لە بازدانی درێژ و تیر هاویشتن و (قورسایی)، پاشان یارییەکانی زۆرانبازی و مشتەکۆڵە و پێشبرکێی ئەسپ سواری، لە کۆتایی یارییەکان ناوی سەرکەوتوو(براوە) و ناوی شارەکەی راگەیەندراوە و دادوەران سەرکەوتوەکانیان بە چەپڵە و گەڵای زەیتون گوڵباران کردووە کاتێ سەرکەتووەکان گەڕاونەتەوە شارەکەی خۆیان بە گۆرانی و سەما و خەڵاتی مادی پێشوازییان لێکراوە.

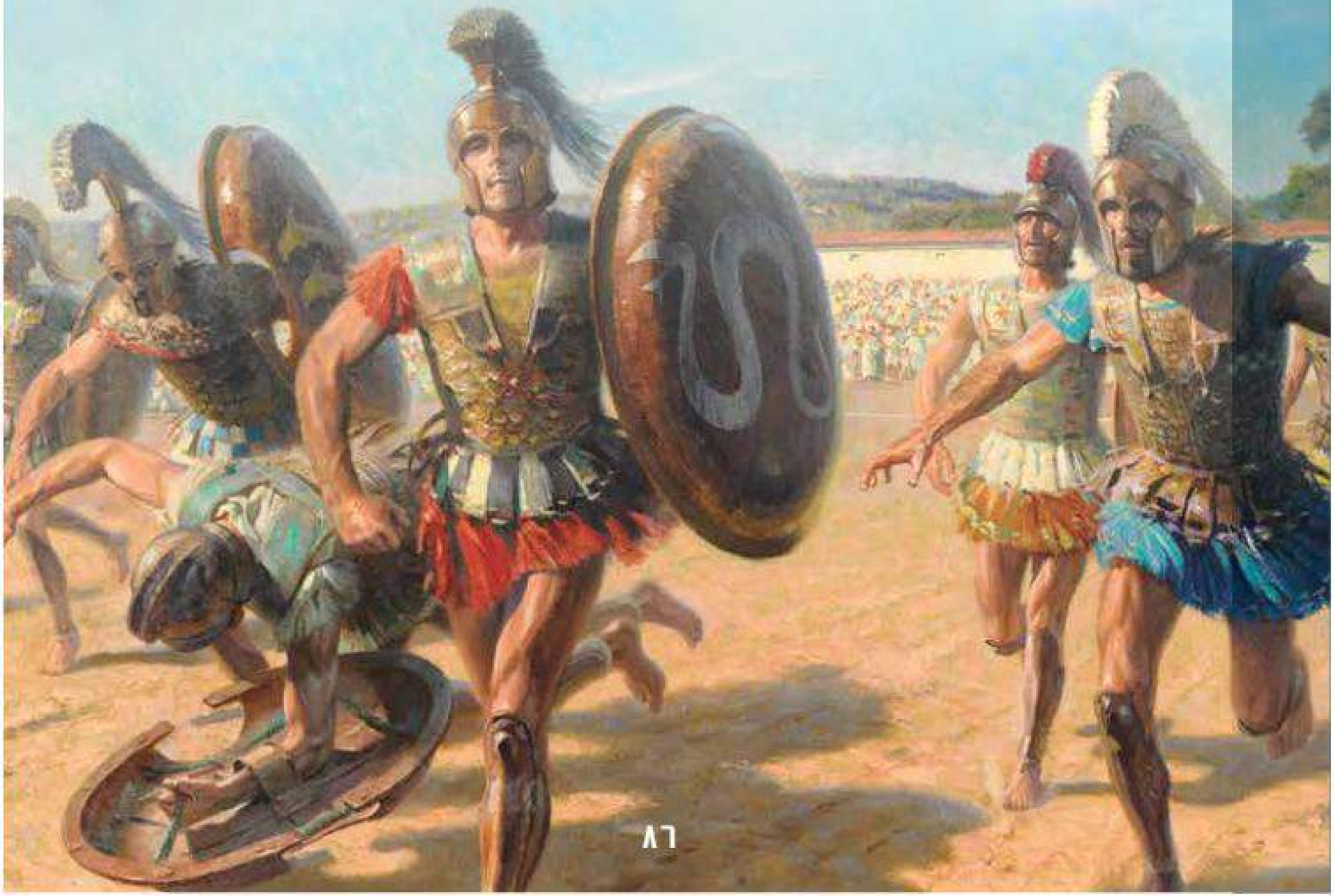

چوارەم: ژیانی هزری (الحیاة الفکریة):

وێژە (الأدب):

١- داستان:

ئەغریقییەکان بەوە وەسف کراون کە خاوەن هەستێکی بەرزی ئەدەبین، چامەی (هۆنراوە) (قصائد) درێژیان بۆ پاڵەوانەکانی ئەغریق هۆنیوەتەوە کە بۆ خواوەندی(ڕادەبەدەر) (خارق) دەگەڕێتەوە، بەمەش داستانی شیعری جوانیان داڕشتووە کە داستان و ئەفسانە بەیەك دەبەستێتەوە، (ئەلیادە و ئۆدیسە) لە گرنگتریانن، ئەلیادە و ئۆدیسە بەرهەمی شاعیری ناسراو بە (هۆمیرۆس) ەکە لە سەدەی نۆهەمی پ.ز ژیاوە، ئەلیادە وێنەیەکی راستەقینەو ئاشکرا لە بارەی ژیانی ئایینی لەلای ئەغریقییەکان بە دیاردەخات تاوەکو بۆتە پەرتووکێکی پیرۆز لەلایان، هەروەها وێنەیەکەش لە بارەی ژیانی کۆمەڵایەتی و ئابووری لە سەدەی (دوانزەی پ.ز) یۆنان پیشان دەدات، ئەمەش بەڵگەیە بۆ ئەوەی کە (هۆمیرۆس) لە چامەی ئەلیادە زانیارییەکانی لە شاعیرانی پێش خۆی هەڵێنجاوە، ئەلیادە ئاماژەی داوە بە یەکگرتنی شارەکانی یۆنانی و داگیرکردنی کەناری رۆژهەڵات لە گەرووی دەردەنێڵ کە پێی دەگوترێ (تەروادە) (Troy)، هەروەها کاتێ باسی شەڕی نێوان پاڵەوانی ئەلیادە (ئەخیلس) و پاڵەوانی تەروادە (هیکتۆر) دەکات لە هەمان کاتدا وەسفی چەکی ئەو رۆژگارەش دەکات.

داستانی (ئۆدیسە)ش بەرهەمی هومیرۆسە، لەم داستانەدا بە شێوەیەکی ئەدەبی و ناسك و دوور لە کوشتار و توند و تیژی باسی (ئۆدیسیۆس) دەکات کە یەکێکە لە پاڵەوانەکانی شەڕی تەروادە و بۆ شاری ئەسینا دەگەڕێتەوە، باس لەو ئاستەنگانە دەکات لە ڕێگەی گەڕاندنەوەیدا لە دەریا تووشی دەبێت وەکو تێکشکاندنی کەشتیەکەی و چۆن (خواوەند زیۆس) هاتووەو یارمەتی داوە و ئەو ناخۆشیانەی ژنەکەی لە دووری ئەو تووشی هاتووە.

٢- ئەدەبی شانۆ:

ئەغریقییەکان لە کاری (دراما) ناوبانگیان دەرکردەو نووسینی دەقی شانۆیی بەبەشێك لە ئاهەنگی ئاینی دادەنرا،شانۆگەرییەکان دوو جۆری هەبوو:

یەکەم تراژیدیا (خەماوی- ناخۆشی):

دەقی شانۆیی لەسەر دەستی یەکێك لە نووسەرەکان ئامادە دەکرا ئینجا لە ئاهەنگێکی گەورە پێشکەش دەکرا، کاتێ ئەکتەرەکان دەورەکەیان دەنواند مۆسیقای لەگەڵ بەکار دەهێنراو سەمای پیرۆزی لەگەڵ دەکرا، نووسەری دراما هەوڵی داوە بیروڕاکانی گەل و ئارەزووەکانی و پێداویستی و هیواکانیان لەسەر رازی ئەکتەرەکان جوڵانەوەیان بەرجەستە بکات، لە بەناوبانگترین نووسەرانی تراژیدیا (ئەیسخلیوس ٥٢٥-٤٥٥) پ.ژ کە لە نووسینی شانۆکانی باسی لە بیرورا ئایینیەکان کردووە، هەروەها سفولکس (٤٩٦ - ٤٠٦ پ. ز) کە لایەنی دەروونی مرۆڤیشی لێك داوەتەوە چەندین خەڵاتی بەدەست هێناوە، ڕۆمانە بەناوبانگەکەی ناوی (ئۆدیب)ە، هەروەها (یوربیدز)ی شاعیر (٤٨٠ – ٤٠٦) پ.ز لە بواری تیراژیدیا ناوبانگی دەرکرد، ئەوەشیان لە ژێر کاریگەری فەلسەفەی یۆنانی جەختی لەسەر زانینی ناخی مرۆڤ کردۆتەوە.

دووەم / کۆمیدیا (پێکەنین – گاڵتەجاری):

بریتیە لە درامایەکی ڕەخنەگرانە وشێوازێکی گاڵتەجاری لەخۆگرتووە، ئامانجی کات بەسەربردن و خۆشییە، نووسەرانی کۆمیدیا ڕەخنەیان لە کەسایەتییەکان و بیروڕای سیاسی و فەلسەفی گرتووە، بەناوبانگترین شاعیری کۆمیدی ئەرستۆفانیس(٤٤٥ – ٣٨٨) پ.ز کە یانزە ڕۆمانی گاڵتەجاری کۆمیدی نووسیوە.

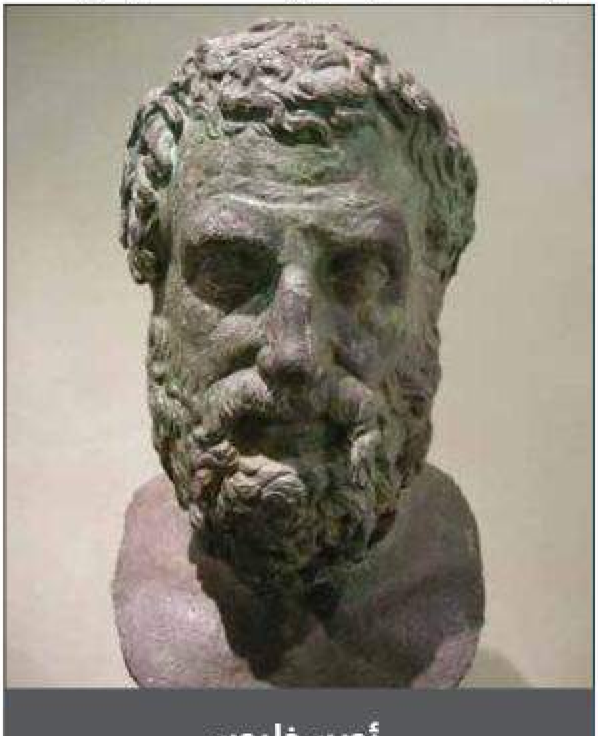

ئەیسخلیوس

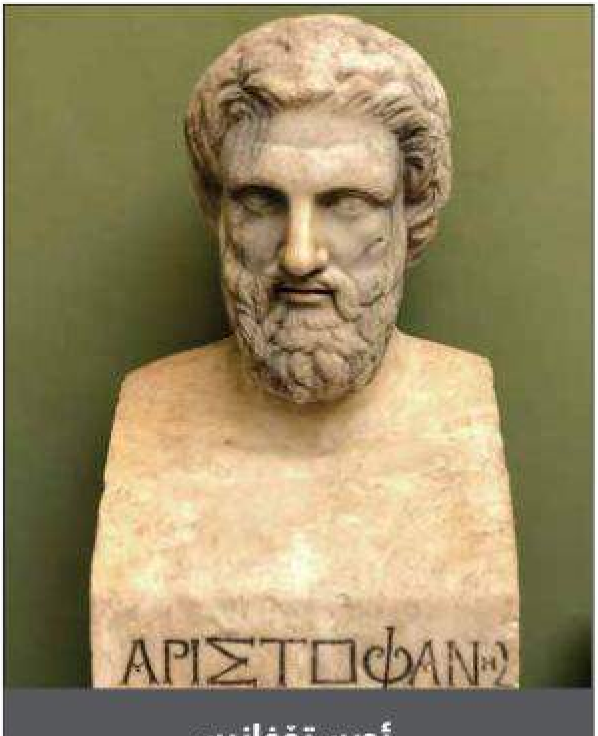

ئەرستۆفانیس

٣- مێژوو:

نووسینەوەی مێژوو بە شێوەیەکی ڕێك و پێك لەلای ئەغریقییەکان لەسەر دەستی هێرۆدۆتس (٤٨٥ – ٤٢٥) پ.ز سەری هەڵدا، بۆیە بە باوکی مێژوو ناسراوە، هێرۆدۆتس لە ڕۆژهەڵاتی نزیك، سەردانی (میسر و ئێران کوردستان و ئاسیای بچووك) و ناوچەکانی دیکەی کردووە، پەرتوکێکی گشتی لەبارەی مێژوو داناوە و بەسەر نۆ بەش دابەشی کردووە، هیرۆدۆتس ناوی لە کارەکەی ناوە هستوریا Historia، بەمانای وشە واتە بەدواداگەڕان (التحری) هێرۆدۆتس لە پەرتوکەکەی ڕاستی و خەیاڵی تێکەڵ بە یەکتری کردووە، هەڵساوە بە گێڕانەوەی هەواڵی سەیر کە لەگەڵ واقیع دا ڕێك ناکەوێ و باشترین کەس بووە لەسەر میدییەکانی نووسیوە.

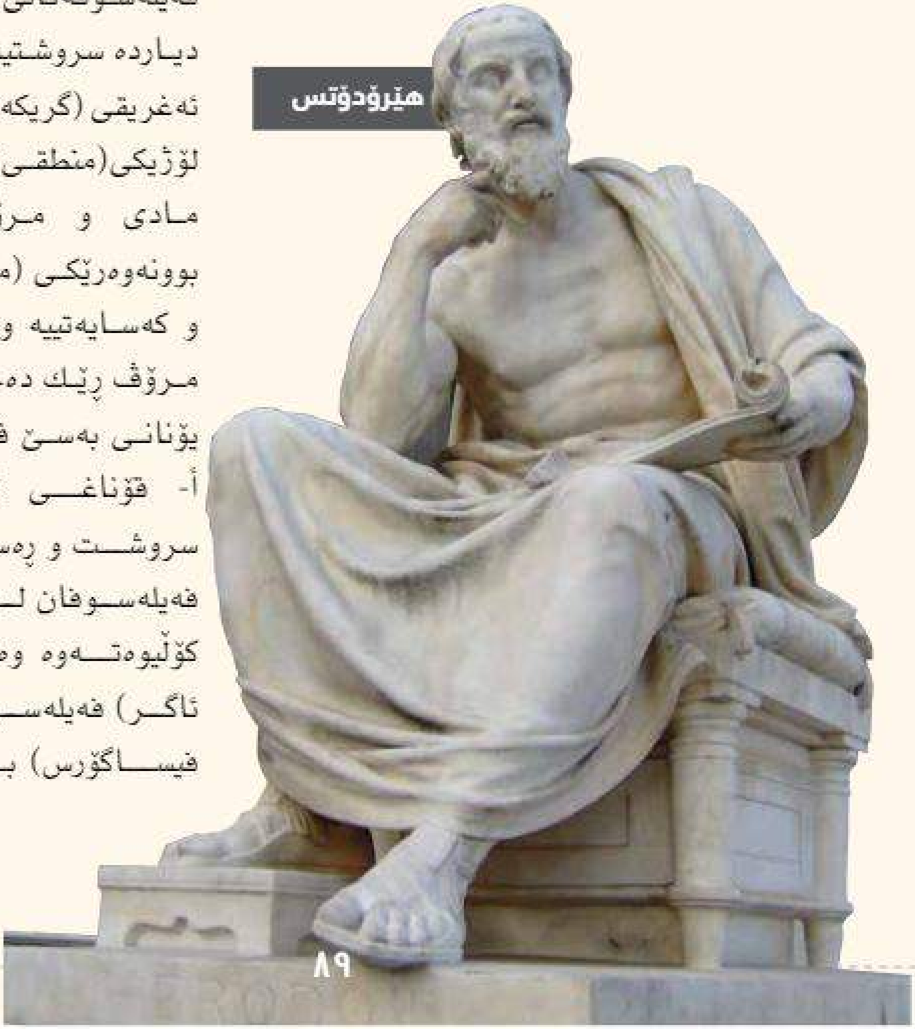
هێرۆدۆتس

(بەرەو باکوور) و چۆنیەتی پاشەکشەکردنی (بەکرێگیراوەکان)ی ئەغریق کردووە لە وڵاتی بابل لە گەڕانەوەیان بۆ وڵاتی خۆیان ڕێگەی دۆڵی ڕووباری دیجلەیان بەکارهێناوە وساڵی ٤٠١ پ.ز ب وڵاتی کاردۆخییەکان (کوردستان) تێپەربوون، نووسینەکانی (زەینەفۆن) وردتر واقیعیترن، چونکە بەشێوەکی سادە و ساکار نووسراوەتەوە و لەگەڵ زۆری دووبارەبوونەوە، لە ڕووی هونەریشەوە لە ئاستێکی نزمتر لە ئەو دەبینرێ.

٤- فەلسەفە:

زانست و فەلسەفە وابەستەن و هەردووکیان زادەی هزرن (الفکر) و لەلای ئەغریقییەکان یەك مانا دەبەخشن، بە واتایەکی دیکە فەیلەسوفەکانی ئەغریقی وەکو زانست لەبارەی دیاردە سروشتیەکانیان کۆڵیوەتەوە، بیرمەندانی ئەغریقی (گریکەکان) هەوڵیانداوە لێکدانەوەیەکی لۆژیکی(منطقی) ببەخشنە گەردوون و جیهانی مادی و مرۆڤ بەوەی دروستکراوە و بوونەوەرێکی (مەخلوق) خاوەن جەستە و بیر و کەسایەتییە و ئەو یاسایانەی کە ڕەفتاری مرۆڤ ڕێك دەخەن شیانکردۆتەوە. فەلسەفەی یۆنانی بەسێ قۆناغدا تێپەڕیوە کە ئەوانیش:

أ- قۆناغی گەڕان (بحث) بەدوای سروشت و ڕەسەن وبنچینەی گەردوون، فەیلەسوفان لەو (ڕەگەز انەی) سروشتیان کۆڵیوەتەوە وەکو (هەوا، ئاو، خاك، ئاگر) فەیلەسوفەکانی ئەو کاتە (تالیس و فیساگۆرس) بووە.

ب- قۆناغـــی گـــەڕان بـــەدوای مـــرۆڤ و ڕەفتارەکانـــی و ڕەوشـــت و سیاســـەت، فەیلەســـوفانی ئـــەم قۆناغە سۆفســـتائییەکان بوون (گەیشـــتنی بە ڕاســـتی لە ڕێگەی گفتوگۆ و دانوســـتانەوە).

ج- قۆناغـــی توێژینـــەوەی زانســـتی ڕێکخراو و دەرکەوتنـــی قوتابخانـــە فەلســـەفییەکان بەناوبانگترینیان فەیلەســـوفەکانی ئەم قۆناغە (ئەفلاتـــون و ئەرســـتۆ) بوون.

سۆکرات (Socrats) (٤٧٠ – ٣٩٩) پ.ز:

خەڵکـی ئەسـینایە و بیـروڕا و بۆچوونەکانـی نەنووسراوەتـەوە، بەڵکولـە ڕێگـەی ئەفلاتوونـی قوتابیەکـەوە بـە ئێمـە گەیشـتوون، سـۆکرات ئامـاژەی بـەوەداوە کـە کاری سـەرەکی فەلسـەفە لێکۆڵینەوەیەتـی لـە بـارەی مـرۆڤ ئەوەی پێیـەوەی پەیوەسـتە و دروشـمی (خـۆت بناسـە)ی بەرزکردۆتـەوە.

سـۆکرات بـڕوای وابـوو مەبەسـت لـە بوونـی ئادەمیـزاد هێنانـەدی بەختیاریـە کـە دەتوانـرێ لـە ڕێگـەی پەیوەسـتبوون بـە چاکەکانـی وەکـو دانایـی و ئازایەتـی و دادپـەروەری و ڕاستگۆیی و دەسـتپاکی و هاوڕێیەتـی دڵسـۆز بـەدی بهێنرێـت، سـۆکرات (جەختـی) لەسـەر هـۆش کردۆتـەوە لـە درک کـردن و هەسـتکردن بـە شـتەکان، پارێـزگارەکان (المحافظـون) سـۆکراتیان بـەوە تاوانبـار کـردوە کـە مێشـکی لاوانـی ئەسـینای تێکـداوە و بڕیـاری کوشـتنیان بەسـەر داوە و هەرچەنـدە دەیتوانـی ڕابـکات، کەچـی وەکـو ڕێزگرتنێـك لـە یاسـای ئەسـیناخۆی ژەهـر خـوارد کـردووە.

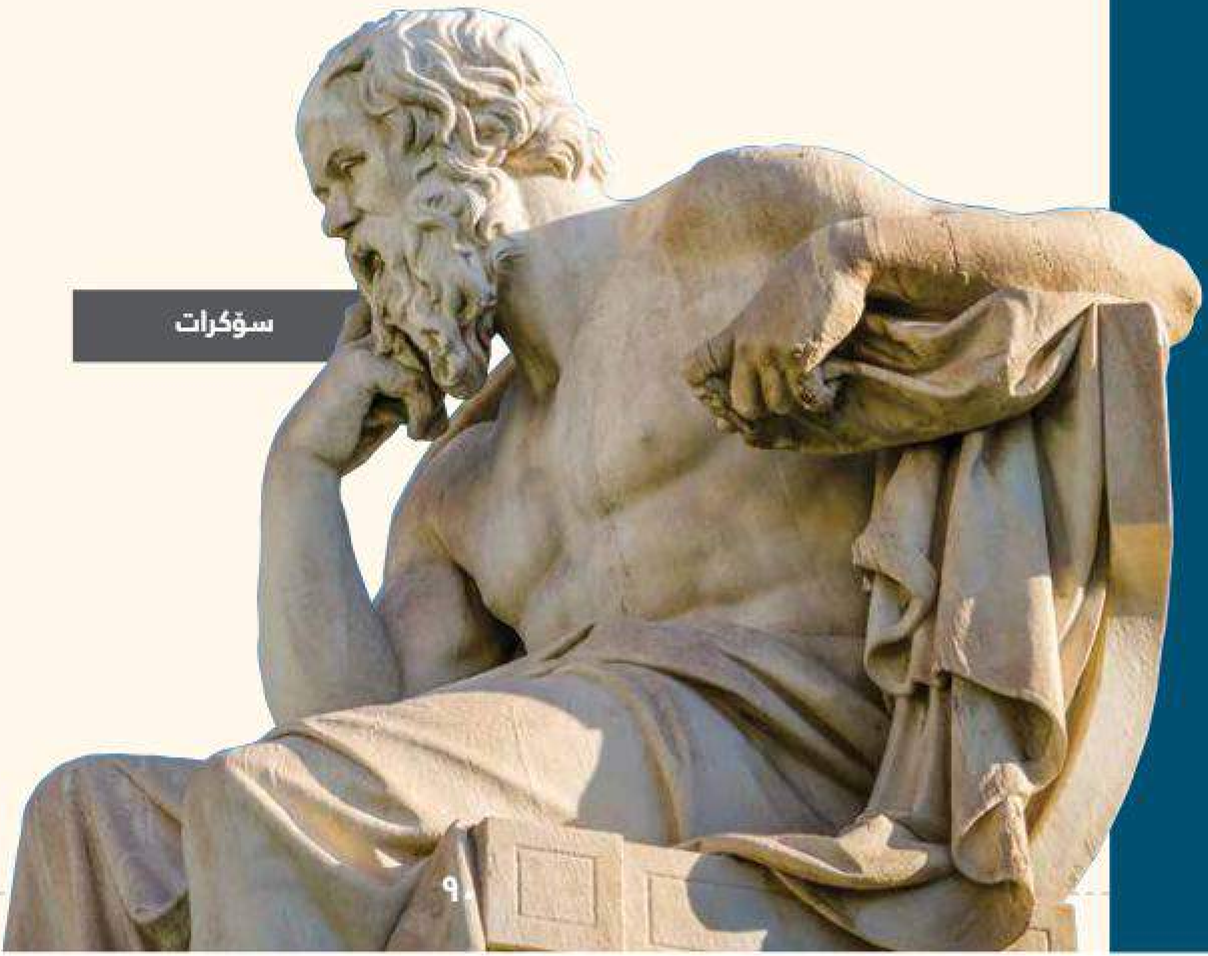
سۆکرات

ئەفلاتوون (Plato ٤٣٧ - ٣٤٧) پ.ز

له ئەسینا ژیاوه و قوتابی سۆكرات بووه و له ئەسینا خوێندنگەیەكی بەناوی (ئەكادیمیا) دامەزراندووه، كه تێیدا وانەی به قوتابیەكان گوتووه، بۆچوونەكانی سۆكراتی نووسیوەتەوه و تەوەرەكانی لەبارەی فەلسەفەی گەردوون و ئەندامەكانی لەشی مرۆڤ و پیریەتی تێدا نووسیوه، هەوڵه فەلسەفییەكانی به دانانی كتێبێك لەمەڕ سیاسەت به ئەنجام گەیشت ناوی نا (كۆمار)، كه بڕوای وایه باشترین سیستەمی دەسەڵاتداریەتی ئەوەیه كه فەیلەسوفەكان دەوڵەت بەڕێوەدەبەن.

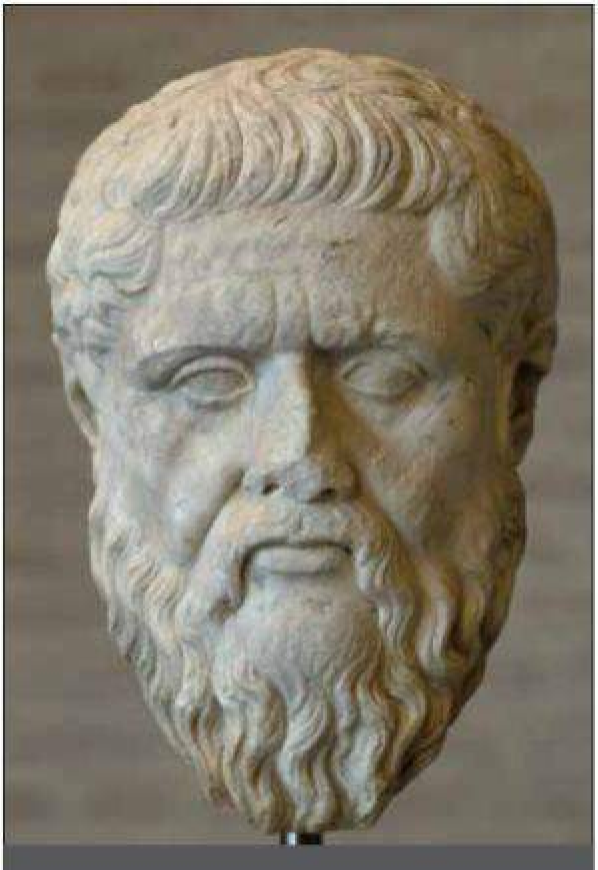

ئەفلاتوون

ئەرستۆ: Arstotie (٣٨٤ -٣٢٢)پ.ز:

له باكووری یۆنان له دایك بووه و لەكاتی لاویدا پەیوەندی به ئەكادیمیای ئەفلاتوون كردوه، لەگەڵ مامۆستاكەی بوو بۆماوەی بیست ساڵ، و پاش ئەوەی له ساڵی ٣٤٢ پ.ز چووته مەكدۆنیا، بۆ ئەوەی سەرپەرشتی پەروەردەكردنی كوڕی فیلیب پاشا ئەسكەندەری مەكدۆنی بكات، ئینجا گەڕاوەتەوه ئەسینا و خوێندنگەیەكی بەناوی (لوسیوم) دامەزراندوه، ئەرستۆ كتێبێكی لەبارەی (سروشت)ەوه نووسیوه و هەروەها كتێبێكی لەبارەی (ڕەوشت)ەوه داناوه كەتێیدا باسی له چاكه كردووه و كتێبێكی داناوه كه تێیدا باس لەبارەی له سیستەمێكی نموونەیی بۆ دەوڵەت كردووه و كتێبێكی دیكەشی بەناوی (جوانی) هەیه و چەندین وتاری لەبارەی ژیانزانی نووسیوه، لەبەر ئەوەی ئەرستۆ بنەماو ڕێسای بۆ چەندین زانست داناوه، بۆیه پێی دەگوترێ مامۆستای یەكەم، جیا له دانراوەكانی پێشووی بنەمای زانستی لۆژیك (علم المنطق) (هونەری بیركردنەوەی ڕاست) و بنەمای شێوازی بیركردنەوەی زانستی دروستی داڕشتووه.

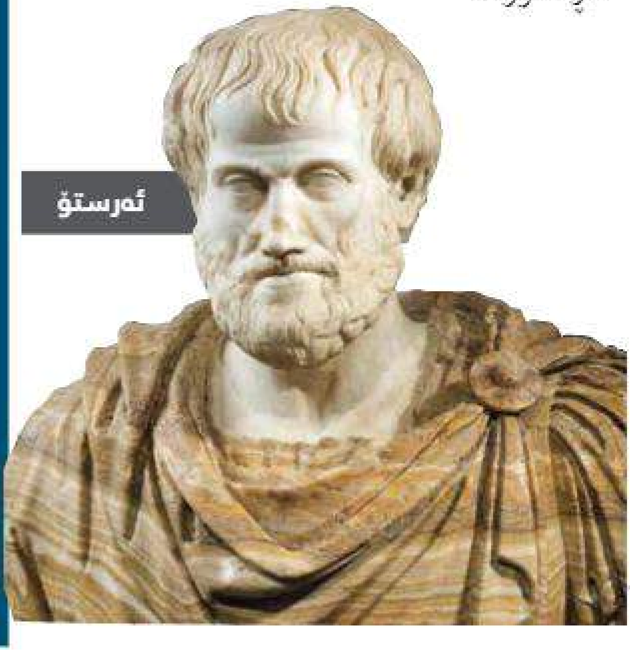

ئەرستۆ

پرسیارەکان

پ١/ کاریگەری جوگرافیای یۆنان لەسەر شارستانیەکەی ڕوون بکەوە.

پ٢/ باسی سەرهەڵدانی ڕژێمی دیموکراتی بکە لە ئەسینا.

پ٣/ چۆن یاریە ئۆڵۆمپییەکان سەریان هەڵدا؟ گرنگییەکەی چییە؟

پ٤/ ئەم دەستەواژەیە لێك بدەوە ((ئەرستۆ بە مامۆستای یەکەم دادەنرێت)).

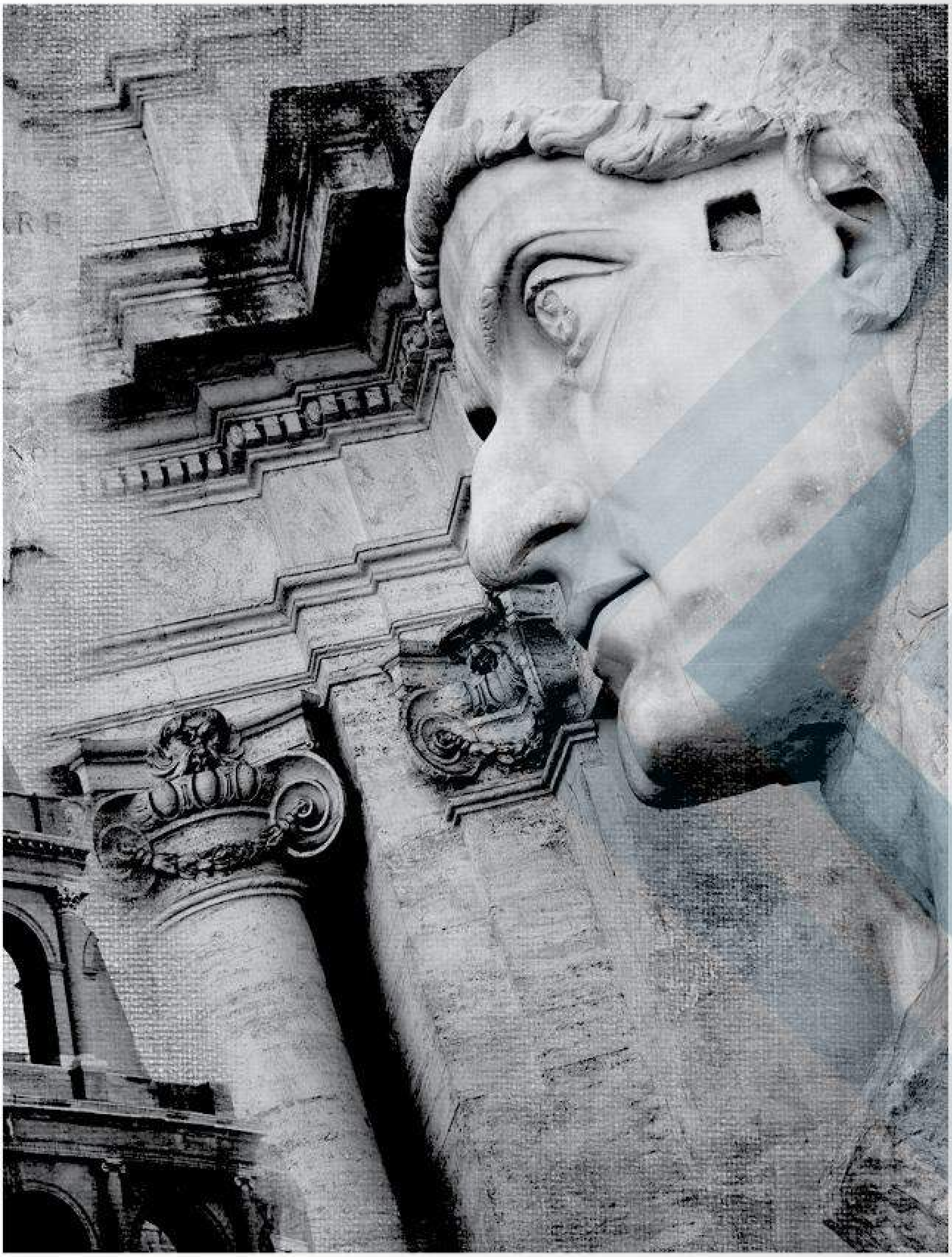

بەشی پێنجەم
شارستانییەتی ڕۆمانی

شارستانییەتی ڕۆمان لە (ڕۆما) دەستی پێکرد کە ئەوکات دێیەکی بچووك بوو لە (ئیتاڵیا) و بووە یەکێك لە گەورەترین و مەزنترین شارستانییەکان و دەسەڵاتێك و سنورێکی فراوانی هەبوو تا گەیشتە (ئینگلترا) و خۆرئاوای ڕووباری (فورات) لە ئاسیا. داهێنانی ڕۆمانەکان زیاتر لە بواری (یاساو کارگێڕی و ڕێکخستنە سەربازییەکان) بوو.

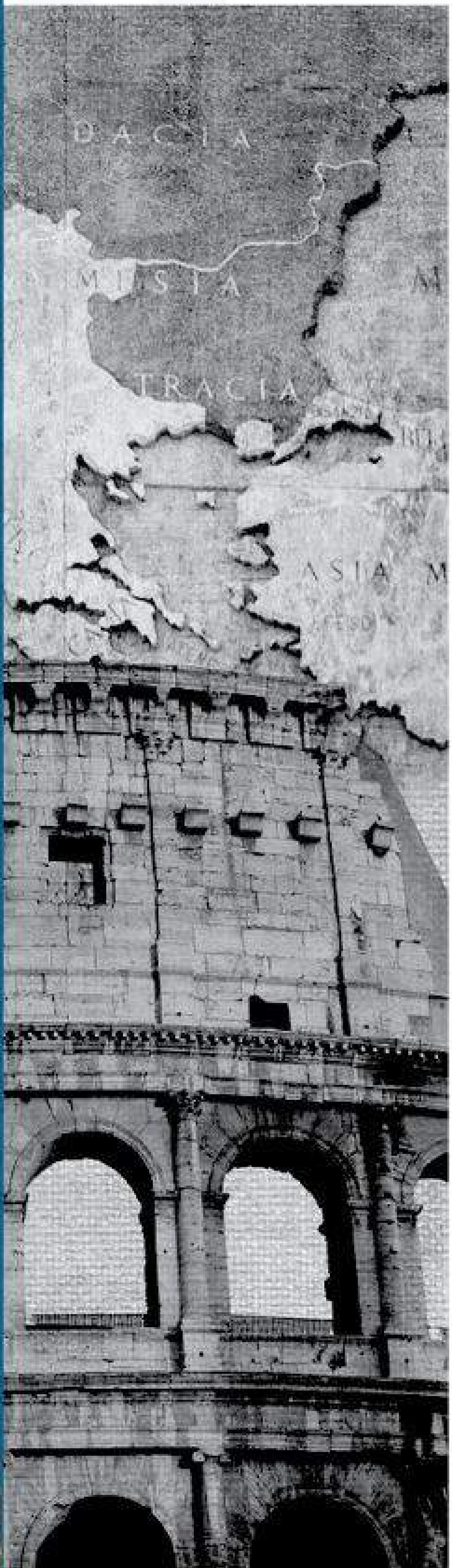

شارستانییەتی ڕۆمانی

ڕۆمانەکان شارستانییەت و شێوازی ژیانی ئەغریقیەکانیان وەرگرتووە، بۆیە توێژەرانی شارستانییەکان بەتایبەتی توێژەرانی ئەدەبیات هەردوو شارستانیەکە بە چەرخی کلاسیکی ناودەبەن، ڕۆمانییەکان گرنگی زۆریان بە فەلسەفە نەداوە، بەڵکو زیاتر بابەخیان بە یاسادانان و یاساکان و شێوازی کارگێڕی و ڕێکخستنە سەربازیەکان و ڕێگەکانی گواستنەوەو بیناسازی داوە.

یەکەم یاسای ڕۆمانی:

یەکێکە لە بەناوبانگترین دەستکەوتە شارستانیەکان و گرینگترین بابەتە کە پێشکەش بە مرۆڤایەتیان کردوە، ڕۆمانەکان پەرەیان بە یاساکانی (شرائع)ی یۆنانیەکان داوە و زۆریان خستۆتە سەری، تاوەکو لەسەردەمی جستنیان (٥٢٧ - ٥٦٥)ز ئیمپراتۆری بیزەنتینی گەیشتۆتە ئاستی پێگەیشتن.لە نیوەی دووەمی سەدەی پێجەمی پ.ز لەلایەن لێژنەیەکی یاسایی توانرا کۆمەڵێك یاسای باوی ڕۆمانی بنووسرێتەوە و ئەم یاسایە بە (دوانزە تابلۆ بە ناوبانگەکە) ناسراوە، ئەم یاسایە لەسەر دوانزە تابلۆی برۆنزی تۆمار کراوە و لە شاری ڕۆمای پایتەخت خراوەتەڕوو، یاسای ڕۆمانی کۆن بریتییە لە یاسایەکی شارستانی (مدنی) و هیچ پەیوەندیەکی بە ئایینەوە نییە، لە پاڵ ئەمانە بڕیارەکانی ئەنجومەنی پیران و بڕیارەکانی دەستەکانی یاسادانان و ئەو فەرمانانەش کە پاشاکان دەریانکردوە بوونەتە یاسای ئەم وڵاتە.

ڕۆمانەكانی سێ جۆر یاسایان لەیەك جیاكردۆتەوە ئەوانیش:

أ- یاسای شارستانی (مدنی):

کەلەسەر ڕۆمانەکان یاخود ئەو کەسانەی سیفەتی هاووڵاتی بوونیان هەیە جێ بەجێ دەکرا ئەوانیش دانیشتوانی (ئیتاڵیا و ڕۆژئاوای ئەورووپا و یۆنان) دەگرێتەوە.

ب- یاسای گەلان:

ئەم یاسایە لەو هەرێمانە جێ بەجێ کراوە کەسەر بە ئیمپراتۆریەتی ڕۆمانی بوون لە ئاسیا و ئەفریقادا، بە تێپەڕبوونی ڕۆژگار یاسای گەلان کاری کردە سەر یاسای شارستانی ڕۆمانی و ڕێبازەکەی.

ج- یاسای سروشتی:

بریتییە لەو یاسایەی هەموو بوونەوەرە زیندووەکان ملکەچی دەبوون، ئەم یاسایە گرنگی داوە بە سروشتی پەیوەندییەکان و وابەستە کۆمەڵایەتییەکان.
دادوەران ئەم یاسایەیان لە دادگاکانی ڕۆمانی جێ بەجێ کردوە، کاری پێویستیان کردووە بۆ ڕێکخستنی داواکاریە شارستانیەکان بە پشتبەستن بە نەریتە یاساییە باوەکان لەوانە چوونی داواکار بۆ دادگە و پێشکەشکردنی سکاڵا (شکات) دژ بە داوالێکراو، دادگاش بەدوای بەڵگەی تاوانکاریدا گەڕاوە و پاش سەپانی تاوان بەسەر داوالێکراو بە گوناهبار دادەنراو ئینجا دادوەر بە پشتبەستن بەیاسا بڕیاری خۆی لەسەر دەدا.

د- یاسای جستنیان:

ئیمپراتۆری بیزەنتی فەرمانیدا بە پێکهێنانی لێژنەیەك لە یاساناسان و داوای لێکردن دوای کۆکردنەوە زیادکردنی ئەو یاسا نوێیانەی کە لەلایەن ئیمپراتۆرەکان دەرچووە بخرێتە سەر یاساکانی پێشوو و لێکۆڵینەوە لە بارەی یاسای ڕۆمانی بکەن، پاشان کە لێژنەکە کارەکەی تەواو کرد، لە ساڵی ٥٣٣ ز ئەنسکلۆپیدیای یاسای ڕۆمانی دەرچوو، ئەو هەوڵەی یاساناسانی (الفقه) ڕۆمان ناوی ئیمپراتۆری جستنیانی نەمر کردوو ئەو دەستکەوت و کۆششەی یاسا ناسان دایان هەمووی درانەپاڵ ئیمپراتۆر، مێژوونووسان بە کارێکی گەورەیان لەقەڵەم دا، چونکە یاسای ڕۆمانی لەناوچوون پاراست.

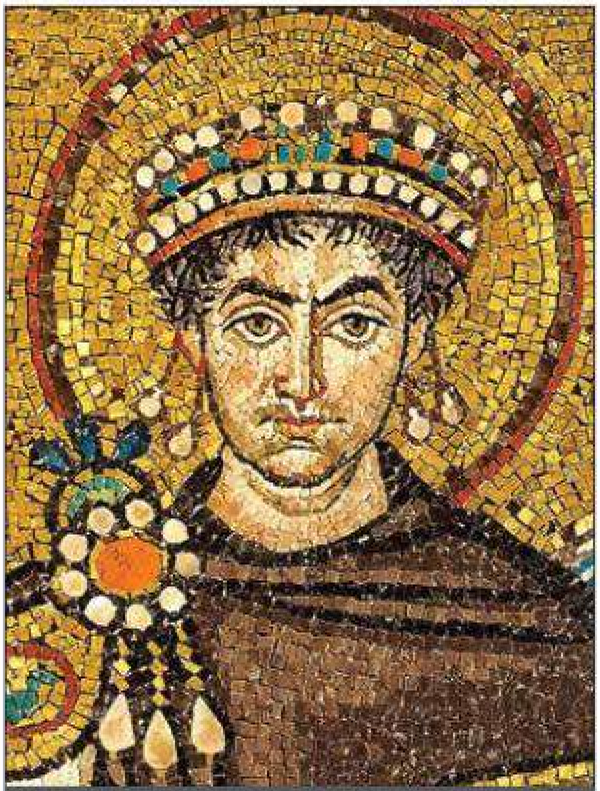

ئیمپراتۆر جستنیان

ئینسکللۆپیدیای یاسای ڕۆمانی لە چەند بەشێك پێکدێت و هەر بەشێکی بۆ چەند بابەتێکی یاسایی دابەشکراوەو، ئەو بابەتانەش بەسەر چەند بەندێك دابەشکراوەو، لێژنەکە کتێبێکی دانا ناوی نا کتێبی سیستەمەکان (كتاب النظم) و کە بریتییە لە کتێبێکی قوتابخانە و بنەماکانی یاسای ڕۆمانی تێدا دانراوە.

لەساڵی ٥٣٣ زاینی (جستنیان) فەرمانێکی دەرکرد کە بڕیاریدا بە جێبەجێ کردنی ئەو یاسا نوێیە، یاساکە لەو ناوچانەی کە لە ژێر دەسەڵاتی خۆی بوون ڕێرەوی خۆی وەرگرت و دوای دەسەڵاتی خۆشی ئیمپراتۆرەکانی دوای ئەو لەسەر ئەو یاسایە ڕۆیشتن و لەبەر ئەوەی یاساکەی جستنیان گرنگ بوو بۆ سەر زۆربەی زمانە بەناوبانگەکانی جیهان وەرگێڕدراوە، لەوانیش زمانی عەرەبی، و بۆتە سەرچاوەیەك بۆ یاساکان و دەستووری وڵاتانی پێشکەوتووی جیهان، ئەو قوتابیە خۆشەویستانەی کە لە بواری لێکۆڵینەوەی یاسایی پسپۆری پەیدادەکەن، دەتوانن بە شێوەیەکی ئاشکرا کاریگەری یاسای ڕۆمانی لەسەر یاسای فەڕەنسی و ئینگلیزی و دەستووری وڵاتەیەکگرتووەکانی ئەمەریکا ببینن، لەبەر ئەوە یاسای ڕۆمانی بۆتە بابەتێکی بنەڕەتی لە کۆلیژی یاسا لە زۆربەی زانکۆکانی جیهان قوتابیان دەیخوێنن.

دووەم: بیناسازی:

بیناسازی ڕۆمانی بە تۆکمەیی و بە هێزی و گەورەیی ناسراون، ئەویش بەهۆی بەکارهێنانی بەردو کەلوپەلی کۆنکرێتی لە دروستکردنیاندا، بۆیە پاشماوەی زۆربەی کارە بیناسازیەکانیان لە ئیتاڵیا و سوریا و لیبیا و ئەو ناوچانەی کە لە ژێر دەسەڵاتی سەروەری ڕۆمانیدا بوون ماون، ڕۆمانەکان لە کارە بیناسازیەکانیاندا سیستەمی گومەز (قبوات) و تاق (العقود) و شێوازی کەوانەیی لە بنمیچی (تسقیف) قەڵاو پردو دروستکردندا بەکارهێناوە و کەڵکیان لە بەستنی نیو بازنەیی بینیوە لە بونیادی (پردەکان)ی ئامادەکردنی ئاوو بەکارهێنانی مەڕمەڕ لە داپۆشینی زەوی و خانووبەرە و دیوارەکانیدا، جگەلە (کەوانە و گومەز) بیناکانیان بە ستوونی گەورە ڕاگیراون. ڕۆمانیەکان تەلاری گەورەیان بونیاد ناوە پێی دەگووترا فۆروم (Forum) کە بریتی بوو لە بینایەکی گشتی وەکو بازاڕ وشوێنی بەستنی کۆبوونەوەی گشتی و چالاکی وەرزشی، بەناوبانگترینیان پاریگای ئیمپڕاتۆر (تراجان) بوو کە لە شاری ڕۆما دروستی کردووە.

ڕۆمانەکان پەرستگای گەورەیان دروستکردووە کەلەسەر ستوونی گەورە دامەزراون و هەندێکیان بازنەیین، هەروەها شانۆ و گەرماویان بوونیاد ناوە، شانۆی (کۆلۆسیۆم) colosseum لە ڕۆما بە بەناوبانگترین شانۆ دادەنرێ، کاریگەری شارستانیەت و بیناسازی ڕۆمانی بۆ زۆربەی ناوچەکانی جیهان گواستراوەتەوە بە تایبەتی لە بونیادی قناطر (ئاوەڕۆ) و پرد لەسەر ئاوو ئاوەڕۆکەکان، هەروەها بنیاتنانی کۆشك وپەرستگادا، بەکارهێنانی (کەوانە، تاق)بەشێوەیەکی گشتی لەبیناسازیدا لەژێر کاریگەری ڕۆمانەکان بووە.

پرسیارەکان

پ١/ ڕۆمانەکان لاسایی شارستانییەتی ئەغریقییەکانیان کردۆتەوە، ئەمە لێک بدەوە.

پ٢/ پەیوەندی جستنیانی ئیمپراتۆر بە یاسای ڕۆمانیەوە چی بوو؟

پ٣/ ئەم دەستەواژەیە لێک بدەوە: ڕۆمانەکان لە ڕووی بیناسازیەوە لە ئەغریقییەکان پێشکەوتووتر بوون.

بەشی شەشەم
شارستانییەتی ئێران

ئێران بە شوێنی یەکێك لە کۆنترین شارستانییەتی جیهان دادەنرێت کە مێژووی نشینگە شارستانییەکان دەگەڕێتەوە بۆ (٧٠٠٠) ساڵ پێش زایین، شارستانییەتی ئێران توانی (٤٠٪) دانیشتوانی جیهانی کۆن پێکەوە ببەستێت و عیلامییەکان و ئەخمینی و میدییەکان و ساسانییەکان سنورێکی فراوانی حوکمڕانی ئەو ئیمپراتۆرییان کردووە.

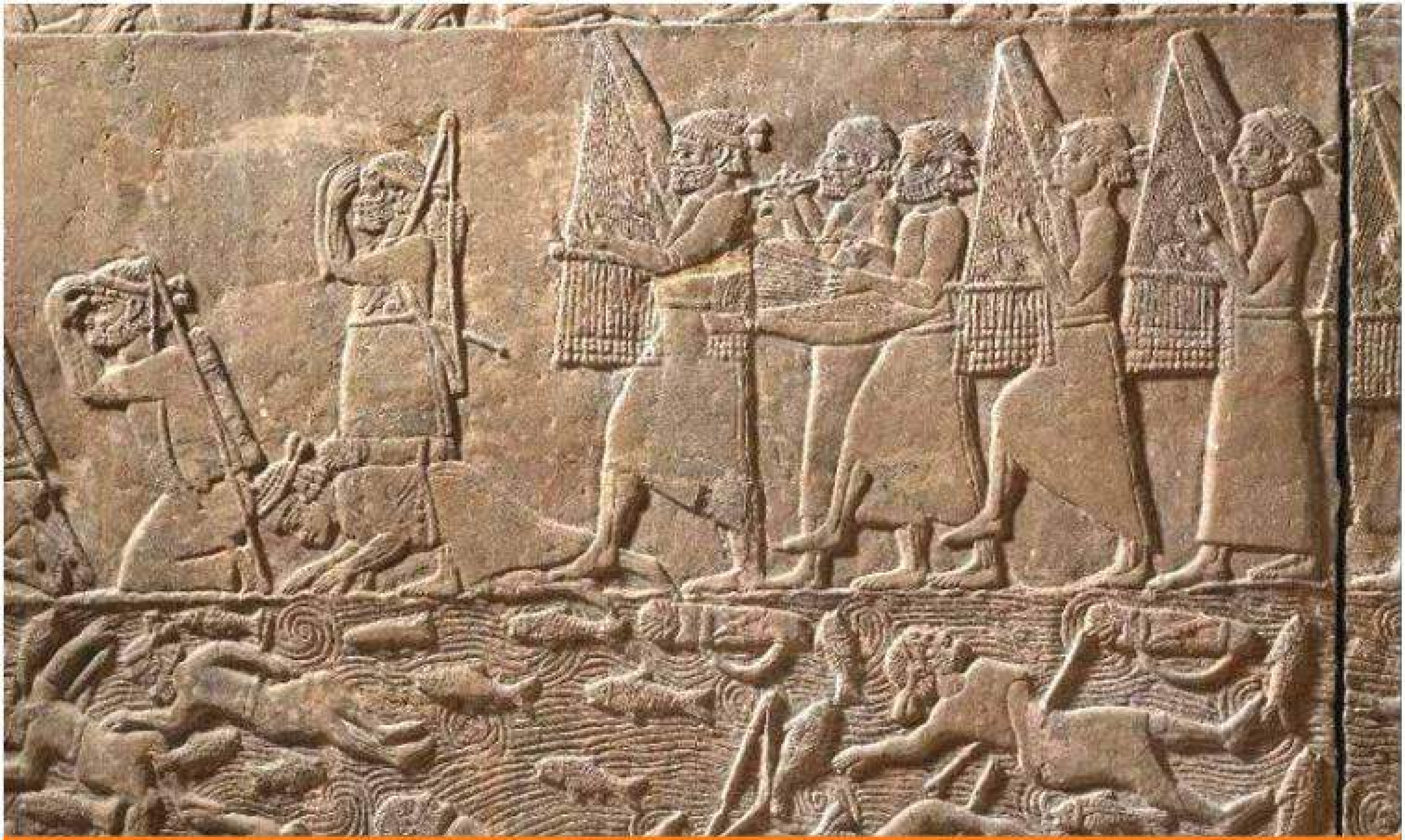

شارستانییەتی ئێران

یەکەم عیلامییەکان: (ئیلامییەکان)

عیلامییەکان لە باشووری رۆژئاوای ئێران نیشتەجێبوون، ئەو هەرێم (دەڤەر)ەی لێی نیشتەجێ بوون خۆزستان یان (ئەهواز)ی پێ دەووترێت، پاشان بەرەو باکوورکشان (رۆیشتن) بۆ ناوچەی چیاکانی (بەختیاری) تاوەکو سنووری لورستان.

سۆمەرییەکان بە وڵاتی عیلامییەکانیان دەگوت (نم: NIM) بە واتای زەوییە بەرزەکان یاخود (بانەکان). عیلامییەکان چەندین نێوەندی شارستانیان دامەزراند، لە هەموویان گرنگتر شاری شوشیانا (سوسە) لە باشوور و شارەکانی (ئانشان و ئاوان) لە باکوور بوون.

عیلامییەکان سوودیان لە شارستانی سۆمەرییەکان وەرگرت و پەرەیان بە ڕووخسارەکانیان دا بەو شێوازەی کە لەگەڵیاندا دەگونجێت، هەروەها عیلامییەکان لە ڕووداوەکانی دۆڵی دووڕووبار (میزۆپۆتامیا) دا بەشداریان کردووە بەهۆی کاری دراوسێ بوون، دوای ئەوەی وڵاتەکەیان ڕووبەرووی شاڵاو و هێرشی پاشا ئەکەدییەکان و پاشاکانی بنەماڵەی ئوری سێیەم بووەوە، لە ساڵانی (٢٠٠٤پ.ز) شاری (ئور) یان داگیر کردو تاڵانیان کرد و حوکمی پاشاکانی بنەماڵەی ئوری سێیەمیان لەناوبرد، پاشان کۆتاییان بە حوکمڕانی (کاشییەکان) هێنا، هەروەها وڵاتی بابلیان لە ساڵی (١١٦١ پ.ز) بە تاڵان بردو لە نێوان دەسکەوتەکانی ئەم هێرشانە ئەو (میلە-المسلة) بوو کە یاساکانی (حامورابی)

لەســەر نووسرابوو، دواتر لە ســاڵی ١٩٠١ز) لە شاری (سوســە) دۆزرایەوە.
عیلامییــەکان نووســینی(بزماری)یــان بەکارهێنــاوە وپەرەیان پێــداوەو ئاماژەکانیان کــورت کردۆتەوە، تاوەکو لەگــەڵ زمانی خۆیان بۆ نووســین بگونجێــت. ئایینــی عیلامییەکان لەگەڵ ئایینی دانیشــتوانی دۆڵــی دوو ڕووبار (دۆڵی رافیدەین) زۆر جیــاواز نەبوو، چەندین خواوەندیــان دەپەرســت لەوانــە خواوەندی (خومبــان) کــە خواوەنــد ئاســمان بــوو، هەروەهــا خواوەندی (خوتران)کــە خواوەندی ســەربازان بــوو خواوەند (ئەنشوشــیناك) کە خواوەندی شــاری (سوســە) بوو، پەیکەری ئەم خواوەندەیان لە پەرســتگای ســەرەکی شارەکە دانابوو.
وڵاتــی عیلامییــەکان ڕووبــەڕووی شــاڵاوی دەوڵەتــی ئاشــوورییەکان بــۆوە، ســوپای ئاشــوورییەکان (سوســە)ی پایتەختــی عیلامییەکانیــان داگیرکــرد و وێرانیــان کــرد کۆشــك و تەلار و پەرســتگاکانیان تاڵان کردو بەمەش دەوڵەتی عیلامییــەکان کۆتایی پێهات.

دووەم: دەوڵــەتی (ئــەخمینی - هــەخامەنشــی) (٥٥٩-٣٣١پ.ز)

شــا کۆرشــی دووەم توانی دەوڵەتی ئەخمینی (هەخامەنشــی) دابمەزرێنێ و ئــەم ناوەش لە نــاوی باپیرەی ئــەم بنەماڵەیــە وەرگیراوە کە ناوی (ئەخمینۆس) بووە. کۆرش توانی دەســت بەســەر وڵاتی فارس و میدیــا و هەرێمەکانی تــری ئێراندا بگرێــت، هەروەهــا توانی وڵاتی بابل داگیر بکات، بەمــەش بنەماکانی دەوڵەتی دانا. پاشــان ئەوانەی دوای ئەو هاتن سنووری دەوڵەتــی ئەخمینییان فــراوان کــردو وڵاتی ئەنادۆڵ و وڵاتی شــام و میسریان خســتە سەر دەوڵەتەکەیــان و پەڕینــەوە بــەرەو ئەورووپا و شــارە یۆنانیەکانیشیان خســتە ژێر دەسەڵاتی خۆیــان، ئەمــەش دەرگای ململانێیەکی یەکی ســەربازی دوورودرێــژی کــردەوە لــە نێوان فــارس و یۆنانیــەکان کــە لــە مێــژوودا بە جەنگەکانــی (فارس و یۆنان) نــاسراوەو کە لە دوواییدا (ئەســکەندەری مەکدۆنی) ڕۆژهەڵاتی داگیــر کــرد وجەنگەکانــی نێوان (فــارس و ڕۆمان) بەرپابــوو، ئەم جەنگانــەش پچڕبچڕ بوو مــاوەی (١٠٠٠) ســاڵی خایاند.

شوێنەواری ئەخمینییەکان

گرینگترین ڕواڵەتە شارستانیەکانی سەردەمی ئەخمینییەکان:

أ-ئایین:

فارسەکان چەند خواوەندێکیان دەپەرست کە هێزی سروشتی بەرجەستەدەکرد ،وەك خواوەندی (میثرا) کە خواوەندی (خۆر) بوو، وە خواوەند (ماهە) خواوەندی (مانگ) و خواوەند (ئاتار) خواوەندی (ئاگر)هەروەها خواوەندی (ئاتار) کە خواوەند ئاناهیتا (عەشتار) کە خواوەندی بە پیتی و بەرهەمهێنان بوو. ئاگرپەرستان (پیاوە ئایینیە فارسەکان) ڕۆلێکی دیاری گرنگیان هەبووە لە کۆمەڵگە و سەرپەرشتی بەڕێوەبردنی بۆنە ئایینیەکانیان دەکرد و شوێن و پلە و پایەی بەرزیان هەبوو لە ناو خەڵکیدا.

شای ئەخمینی (دارای یەکەم) ئایینی (زەردەشتی) کردە ئایینی فەرمی (ڕەسمی)دەوڵەت. پاشاکانی ئەخمینییەکان هەوڵیان دا ئەم ئایینە بکەنە هۆکارێك بۆ یەکگرتنی گەلانی ئیمپڕاتۆریەتەکانیان یاخود لەیەکتر نزیکیان بکەنەوە. هەروەها لە بواری بیروباوەڕی ئایینیدا بواری ئازادیان بە خەڵکدا. لە بەرامبەر خواوەندی (ئەهورامزدا)ی زەردەشتی دا، چەندین خواوەندی دیکە دەپەرسترا پاشا ئەخمینیەکان چەندین پەرستگایان دامەزراندبوو لە شارەکانی (بلخ) و (بازرگادە) و (پرسیپۆلیس).

ب- کارگێڕی:

پاشاکانی ئەخمینیەکان شێوازی کارگێڕی (لامەرکەزی) یان پەیڕەو دەکرد.

ئیمپراتۆریەتەکەیان دابەش کردبوو سەر (بیست) هەرێمی جیاجیا، هەر هەرێمێك لە لایەن فەرمانڕەوایەکی فارسی بە نێوی (ستراب) بەڕێوە دەچوو کە ئەو بەرپرس بوو لە کۆکردنەوەی باج و چەسپاندنی دەسەڵاتی دەوڵەت لەو هەرێمەی کەتیادا حوکمڕان بوو بۆ ئەوەی پایتەختەکەیان بە هەرێمەکانی تر ببەستنەوە.

ئەخمینییەکان پۆستەیان دامەزراندو گرینگیان بە ڕێگاکانی هاتووچۆ داوەو لە ڕێگاکاندا وێستگەی پۆستەیان دامەزراندووە لێرەدا ئەسپ سوارپۆستەکانیان دەگۆڕیەوە تاوەکو بڕیار و فرمانەکان و نووسراوەکانی پاشا بگەیننە حوکمڕانی هەرێمەکان.

نێوەندی (بنکەی) کارگێڕی سەرەکی لە پایتەختدا و لە کۆشکی پاشا بوو. پاشا (کۆرشی دووەم)

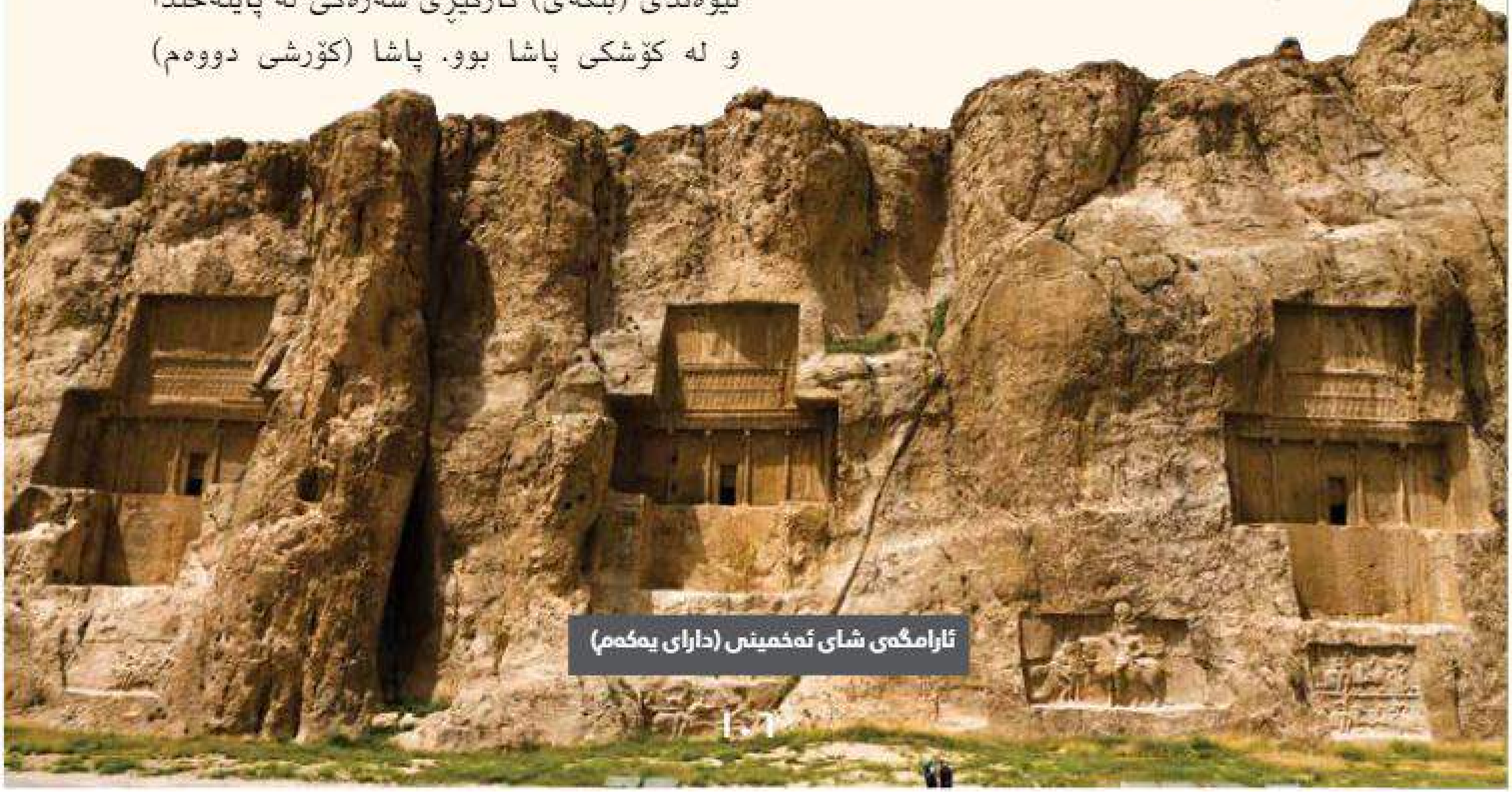

ئارامگەی شای ئەخمینی (دارای یەکەم)

لەسەرەتای حوکمڕانی خۆیدا شاری (ئەکبتانە) ی کردبووە پایتەختی دەوڵەتەکەی، پاشان شاری (بازرگادە)ی دامەزراند لە هەرێمی فارس کە لە نزیك (مەشهەدی مرغاب)ە. تا ئێستاش پاشماوەی شوێنەواری پایەکانی پەرستگاو کۆشکەکان لەو شوێنەدا ماوە. دوای ئەوەی دەسەڵات کەوتە دەست شا داریۆشی یەکەم (دارای یەکەم) پایتەختێکی دیکەی دامەزراند، ئەویش لە شاری (برسیپۆلیس) (تەختی جەمشید) لە نزیك بازرگادە. لەوێدا پەرستگاو کۆشکی بونیادنا و بوو بە پایتەختی دەوڵەت، پاشاکانی ئەخمینیەکان بەهرەدارو هونەرمەند بوون لە دروستکردنی کۆشکەکان و ڕازاندنەوەیان و لە ژیانی ڕابواردن و خۆشگوزەرانی دا دەژیان.

ج- بواری ڕۆشنبیری:

ئەخمینییەکان لە نووسیندا (خەتی) ڕێنووسی ئارامیان بەکار هێناوە بۆ نووسینی زمانی فارسی کۆن لەگەڵ بەکارهێنانی نووسین بە زمانی ئەکەدی و عیلامی لە لایەن پاشا (دارای یەکەم) لەسەر چیای (بێستون) لە نزیك (کرماشان لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان) هەڵکەنراوە (نەخش کراوە) بە دەقە گرنگەکان دادەنرێت کە بەزمانی فارسی و ئەکەدی و عیلامی نووسراوە، ئەم دەقە نووسراوانە هۆکار و ئامرازێك بوون بۆ شیکردنەوەو لێکدانەوەی هێماو ئاماژەکانی خەتی (نوسینی) بزماری لەلایەن توێژەران لە سەدەی نۆزدەهەمدا. لێکۆڵەرەوەکان دوای ئەوە بە دەقە فارسیەکاندا دەچوونەوە و دەیان خوێندنەوە پاشان لە نێوان وشەکانی و ئاماژەو هێما بزماریەکان بەراوردیان دەکرد، پاشان چەندین دەنگ و ئاماژەی نووسینی بزماریان دانا لەگەڵ بەراورد کردن لەگەڵ دەقەکانی دیکەدا، لێکۆڵەرەوان چەند بنەمایەکیان دانا بۆ شیکردنەوەی نووسینی بزماری و لەو هەوڵانەیاندا سەرکەوتوو بوون.

سێیەم :شارستانییەتی هیلنیستی:

دوای ڕووخانـــی دەوڵەتـــی ئەخمینی لەســەر دەســتی (ئەســکەندەری مەکدۆنی) دوای ئەوە هێرشــی گەورەی بۆ ســەر ڕۆژهــەڵات هێنای توانی بەسەر پاشای فارسەکان داریوشی(دارای سێیەم) ســەرکەوتوو بێت لە ساڵانی(٣٣٣ - ٣٣١ پ.ز) هەروەهــا توانی وڵاتی شــام و میسریش داگیر بکات، پاشــان ڕووی کــردە وڵاتی دۆڵی دوو ڕووبار (میزۆپۆتامیا) لەوێش ســەرکەوتنی کۆتاییان بەســەر شــای فارســەکان لە شەڕی ئەربیــلا (گۆگامیــلا) نزیك شــاری (هەولێر) بەدەســت هێناو دەستی گرت بەســەر تەواوی کوردســتان و پاشــان ڕووی کردە (برسیپۆلیس) ی پایتەخــت و داگیری کرد.

ئەســکەندەری مەکدۆنــی لــە شــاری بابــل لــە ســاڵی (٣٢٣ پ.ز) کۆچــی دوایــی کرد. ئیمپراتۆریــە تەکــەی لە نێوان ســەرکردەکانی ســوپا دابەشــکراوئەوە بوو دۆڵی دوو ڕووبار و وڵاتــی شــام و ئێــران و کوردســتان) بوو بەبەشــی (ســلوقس) کە دەوڵەتی (سلۆقس) لە ســاڵانی (٣١١ - ١٢٦ پ.ز) لــێ دامەزراند، هەرچــی میسرە بوو بەشــی (بەتلیمــۆس) کە دەوڵەتی (بەتالســە) ی لەوێدا دامەزراند، بەڵام (ئەنتیخۆنۆس) بــو بەســەرکردەی ناوچەکانی مەکدۆنیا و ئاســیای بچــووك و یۆنان.

ســلوقیەکان بایەخیــان دا بــە بازرگانــی و ڕێکخســتنی کاروبــاری دارایــی، هەروەهــا بایەخیان بــە ســکەلێدانی پــارەو کاری پارە گۆڕینــەوەدا. هەوڵیانــدا ڕێگای ئاوریشــم لە نێــوان چین و دەریــای ناوەڕاســت بپارێزن، ئەمــەش بــە دانانی (بنکــەی ســەربازی) و

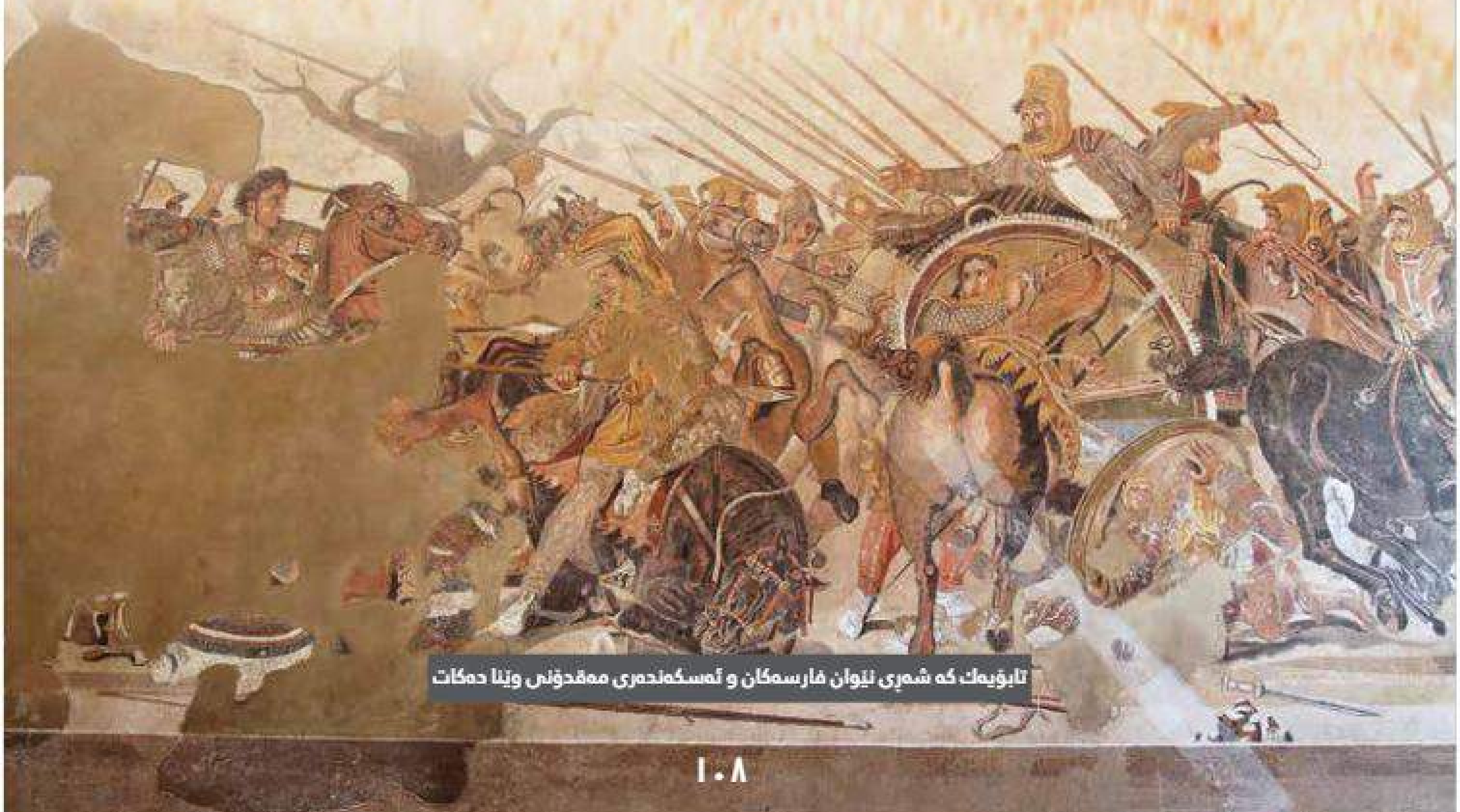

تابلۆیەك کە شەڕی نێوان فارسەکان و ئەسکەندەری مەقدۆنی وێنا دەکات

دروســتکردنی قەڵای ســەربازی بــە درێژایی ئــەو ڕێــگا وشــکانییە دوورو درێژە.

دەســەڵاتی ســلۆقیەکان لە ئێران و کوردستان زۆر بەهێــز نەبوو، فەرثییەکان (ئەشــکانیەکان توانیــان دەوڵەتــی خۆیان لە هەرێمــی پارثیا (خوراســان)ی ڕۆژهەڵاتی ئێــران دابمەزرێنن. لــە ســاڵی (٢٤٧پ.ز) کەوتنــە ململانێیەکــی ســەربازی لەگەڵ ســلۆقیەکان و دەســەڵاتی ســلۆقیەکان کەم بۆوە و پاشەکشــەیان کرد بۆ وڵاتی بابل بۆ شاری (سلوقســیە)ی پایتەختیان کە دەکەوێــتە کەناری ڕۆژئاوای ڕووباری دیجلە لە باشــووری شــاری (بەغــداد)ی ئێســتا کە پاشــماوەکەی بە (گردی عومەر) ناسراوە. بەڵام لە ســوریا بنکەکەیــان شــاری (ئەنتاکیە) بوو. شارســتانی یۆنانیــەکان (هێلینــی) لەگــەڵ شارســتانی ڕۆژهەڵات تێکەڵ بوو لەســەردەمی ســلۆقیەکان و ســەردەمی فەرثییەکان کە دوای ئەوان هاتن و شارســتانێتیەکی نوێ دروســت بوو، کە توێژەران ناوی (شارســتانی هێلنســتی) یــان لێنــا. گەلانــی ڕۆژهــەڵات ڕوالەتەکانی شارســتانییەتی (هیلینیەکانیــان) وەرگــرت لە بوارەکانــی ئــەدەب و هونەر و فەلســەفەدا، هەروەها زمانــی یۆنانی بڵاوبــۆوە بەتایبەتی لەو شارانەی کە ســلۆقیەکان لە (ئێران و دۆڵی دوو ڕووبــار و کوردســتان) دایانمەزراندبوو، هەروەهــا تێکەڵبوونــی دانیشــتوان لە ڕووی کۆمەڵایەتــی و ژنخوازیــەوە، شارســتانییەتی (یۆنانــی)ش کەوتە ژێر کاریگــەری ڕۆژهەڵات بەتایبەتــی لە بــواری هونەردا.

چــوارەم: دەوڵەتــی فەرثییــەکان (٢٤٧پ.ز- ٢٢٦ز) (پارثــەکان)

نــاوی ئــەم دەوڵەتــە لــە هەرێمــی پارثیا (خوراســان) لە ڕۆژهەڵاتی ئێــران وەرگیراوە و بە دەوڵەتی (ئەرشــاکی) یــش ناسرابوو، چونکە ســەرکردەی فارسی (ئارشــاك) ئەم دەوڵەتەی دامەزراند، پاشــان بــە دەوڵەتی (ئەشــکانی) ناوبــرا، بەنێــوی خێڵەکانی (ئەســکیثی) کە لە هەرێمی خۆراسان نیشــتەجێ بوون و هێزێکی یەکگرتــووی ســەربازیان پێك هێنــاو ئەمەش هاوکاریــان بــو بــۆ دامەزراندنــی دەوڵەت و ڕزگاربــوون لــە دەســەڵاتی ســلۆقیەکان. هەروەهــا بــە دەوڵەتــی (فەرثییــەکان - پارثــەکان) دەوترێــت (دەوڵەتــی پاشــاکانی بنەماڵــەکان) چونکە ســنووری فــراوان بوو دوای یەکگرتنــی چەند دەوڵــەت و هەرێمێك، ئەوە بوو پاشــاکانیان حوکمــی (فیدرالی) یان دا بــەو هەرێمانــە بۆیــە چەندیــن دەوڵەتی بچــووك دروســت بــوو کە ســەر بە شــای (فەرثییەکان) بوون.لەوانــە دەوڵەتی ئەدیابیین (حدیــاب) لە نێــوان هــەردوو زێــی گەورە وبچــووك کــە پایتەختەکەی شــاری (هەولێر) بــوو و دەوڵەتی (حضر)ی ئارامــی و دەوڵەتی کەرخینیــا (میســان) لە زۆنــگاوی حەوێزە.

شــاکانی (پارثــەکان) یاخــود (فەرثییــەکان) زۆر بایەخیــان بە ئاوەدانی و بیناســازی داوە، شــارە کۆنەکانیان ســەر لەنوێ بنیــات نایەوە و پایەختێکــی نوێیان دامەزراند لە باشــووری شــاری بەغدا لەســەر ڕووباری دیجلە بەناوی تەیســەفۆن (المدائــن) کــە ئێســتا (ســەلمان پاك)ی پــێ دەوترێــت، هەروەهــا بایەخیان بــە بازرگانــی داو، ڕێگاکانی گواســتنەوەیان پەرەپێــدا و چەندین حەســار (خــان) یان لە

ڕێگاکانی گواستنەوە بۆ پشوودانی بازرگانەکان بنیاتنا و بیری ئاویان هەڵکەند لە ناوچە بیانییەکان تا ناوچە سنوورییەکان وای لێهات بووە هۆی پەیداکردنی دەرامەتێکی زۆر بۆ دەوڵەت، فەرثییەکان هانی جموجۆڵی تری ئابوریيان دا، لەوانە کشتوکاڵ ئەوەبوو چەندین بەروبوومی کشتوکاڵی نوێیان هێنایە وڵات وەك (قامیشی شەکر و بەخێوکردنی کرمی ئاوریشم) بۆ بەرهەمهێنانی ئاوریشمی سروشتی.

سوپا و سەرکرداریەتی سوپا جێگای بایەخ و شوێنی لە پێشەوەی هەبوو لای شاکانی (پارثەکان)، چونکە دەوڵەت لە باری جەنگ دابوو لەگەڵ (سلۆقیەکان و ڕۆمانەکان). هەر لەسەدەی یەکەمی پ.ز سەرەتای لاپەڕەیەکی نوێ لە شەڕی خوێناوی لەگەڵ ڕۆمانەکان دەستی پێکرد بۆ دەست بەسەرداگرتنی ڕێگا بازرگانییەکان لە کوردستان بەتایبەتی شارەکانی (نوسەیبین و حەران و شەنگال) بە شێوەیەکی گشتی ڕووباری فورات سنووری نێوان هەردوو وڵات بوو. ڕۆمانەکان بە مەبەستی ڕووبەڕووبوونەوە لەگەڵ پارثەکان چەند دەوڵەتێکیان وەك بەربەست لە بەردەمیاندا دامەزراند وەك لە باکووری کوردستان و شوێنی ترکە ناویان لێنابوو (کۆردۆئینی) و بنکەکەی شاری ئامەد (دیاربەکری ئێستا) بوو، بەمەش کوردستان لە نێوان فارسەکان و ڕۆمەکانی ئەوکات دابەشکرابوو، واتەلە سەدەی یەکەمی پ.ز هەروەها هەرێمەکانی میدیا و هەرێمی ئەدیابین سەر بە فەرثیەکان بوون، بەڵام ناوچەی (کوردۆئینی) ی سەر بە ڕۆمانەکان بوو.

کوردستان ببووە گۆڕەپانی (مەیدانی) شەڕی نێوان ئەم دوو دەوڵەتە، لەبەر ئەمەش خەڵکەکەی دووچاری ماڵ وێرانی و مەرگەساتی ئەو شەڕە نیمچە ببەردەوامانە بوونەوە، بە تایبەتی کوردەکانی ناوچەی جەزیرە. ئەوە بوو جارێکیان ڕۆمانەکان گەیشتنە شاری (هەولێر) و داگیریان کرد، بۆیە سەردەمی حوکمرانی (پارثەکان) بە سەردەمێکی تاریك لە مێژووی گەلی کورد دادەنرێت، خاکەکەی ئەوکات دابەش کرابوو خەڵکەکەشی تووشی ماڵوێرانی جەنگ و وێرانکاری وکۆچپێکردنی خەڵك و بڵاوبوونەوەی نەخۆشی و برسێتی بوون.

پێنجەم: دەوڵەتی ساسانییەکان (٢٢٦ - ٦٥١ز)

شا ئەردەشێر کوڕی بابەك کوڕی ساسان ئەم دەوڵەتەی دامەزراند، بۆیە ناونرا (دەوڵەتی ساسانی) بەناوی باپیرەی کەلە خزمەت پەرستگەی سەرەکی زەردەشتی لە شاری ئەستەخر لە هەرێمی فارس کاری دەکرد، ئەردەشێر بێ هێزی دەوڵەتی (پارثەکان) و ئەو سیاسەتە نەرمەی کە لەسەر بنەمای پێدانی حوکمی فیدراڵی بۆ هەرێمەکان پەیڕەو دەکرا بە هەلزانی و دەسەڵاتی خۆی فراوان کرد و دەستی گرت بەسەر هەرێمی فارس، ئەمەش بووە هۆی تووڕەیی شای (پارثەکان) (ئەردەوان)ی پێنجەم و نامەیەکی بۆ ئەردەشێر نارد و تێیدا هاتبوو: ((تۆ سنووری خۆتت بەزاندووە و خۆت لە بیر کردووە، ئەی ئەو کوردەی لە نێو ڕەشماڵنشینە کوردەکان گەورەبووی و کێ مۆڵەتی پێداوی کە تاجی پاشایەتی لەسەر بکەیت و دەست بەسەر وڵاتدا بگریت و پاشاو خەڵکەکەیشیت خستۆتە ژێر دەسەڵاتی خۆت)) لەم دەقەدا دەردەکەوێت کە ئەردەشێر کورد بووە یان لە نێو تیرە کوردەکاندا ژیاوە، چونکە کورد لەو سەردەمەدا لە هەرێمەکانی فارس و ئەهواز(خۆزستان) بڵاوببونەوە، هەروەها لەسەردەمی ئیسلامیش هەر لەو شوێنەدا هەبوون، هەروەها ئەوەش دەگەیەنێت کە کورد ڕۆڵی سیاسی لە ئێران دا هەبووە، تاوەکو توانیویەتی دەوڵەت دابمەزرێنێت. شارستانییەت لە سەردەمی ساسانیەکان گەیشتە قۆناغی گەشەسەندن و پێگەیشتن، بە تایبەتی ئەوەی پەیوەندی بە سیستەمی دەسەڵات و بەڕێوەبردنی دەوڵەتەوە هەبوو. حوکمڕانی ساسانیەکان ڕۆڵی فارسەکانی پەتەوتر کرد لە ڕووی ڕامیاری و شارستانییەوە.

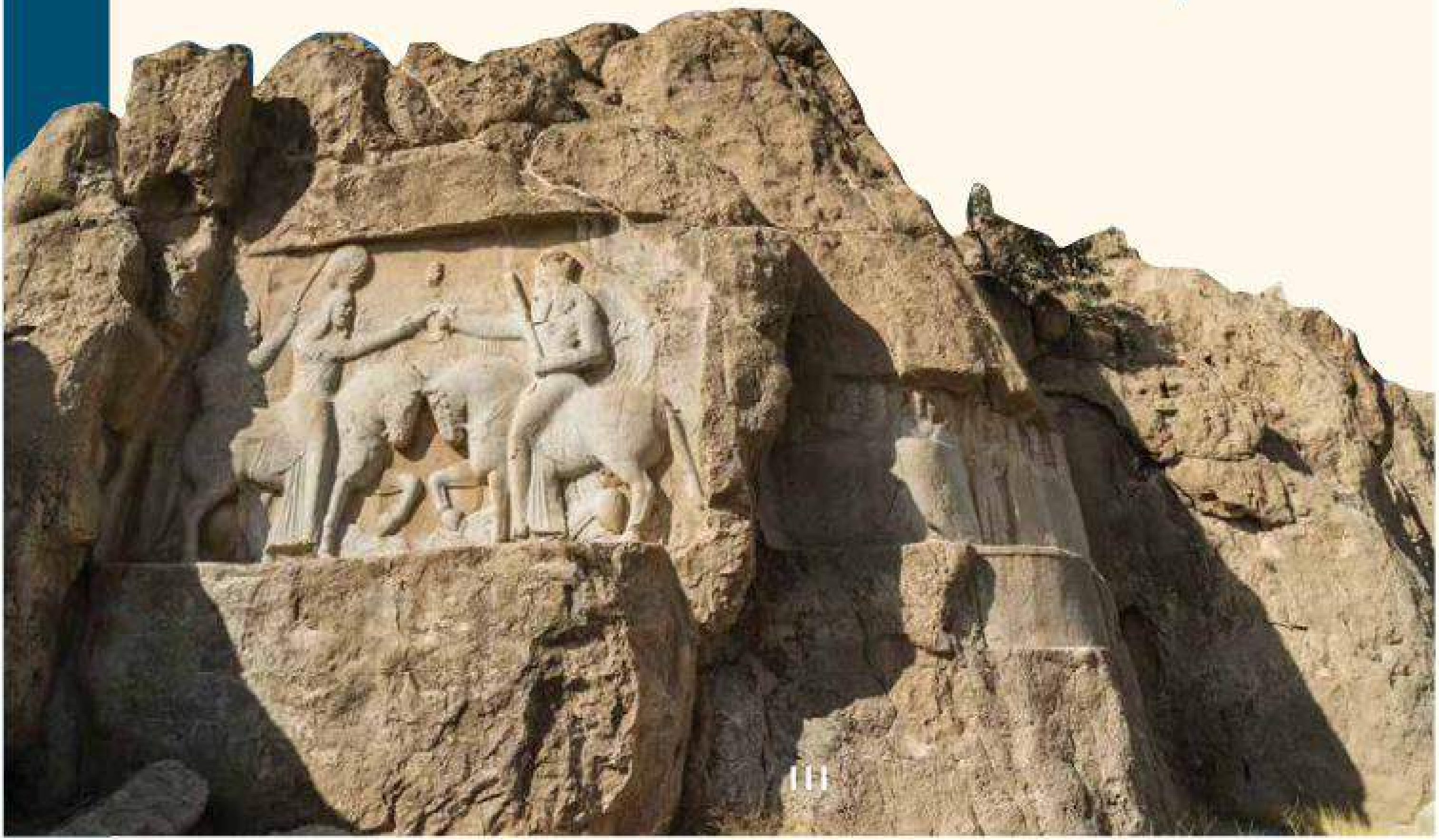

گرنگترین ڕواڵەتە شارستانییەکانی سەردەمی ساسانییەکان:

أ- سیستەمی حوکمڕانی:

سیستەمی فەرمانڕەوایی پاشایەتی پشتاوپشتی بوو پاشا دەبوایە لە وەچەی ساسانی بێت، دەسەڵاتێکی ڕەهای هەبوو هەروەها ئەو دەسەڵاتە سیفەتەکانی مەزنایەتی و گەورەیی هەبوو، ئەمەش لە کۆشک و تەلارەکەی دەست و پێوەندەکانی پاشا و ڕێکخستن و تاقە گەورەکەی لە (مەدائن) دەردەکەوێت. پاشاکانی ساسانییەکان هەوڵی دامەزراندنی دەوڵەتی ناوەندی (مرکزية)یان دا لە ڕێگای بەستنەوەی هەرێمەکان بە پایتەختەوە بەشێوەیەکی ڕاستەوخۆ، بۆیە توانیان نیمچە دەوڵەتەکانی سەردەمی پارثەکان لەناوبەرن و پشتگیری عەرەبەکانی ناوچە (حیرە) یان لە عێراق کرد، ئەوە بوو پاشاکانی مەنازرە بوونە لایەنگریان لە پێناو پارێزگاریکردن لە سنووری ڕۆژئاوایان. پاشا ژمارەیەکی زۆر دەست و پێوەندی لە خۆی کۆکردبووەوە لەوانە سەرۆکی دیوانی پاشایەتی و پەردەدا (الحاجب) و پاسەوانی پاشایەتی، کە ڕێوڕەسمی پێشوازی لە وەفدەکان و فەرمانبەرانی دەوڵەت ڕێک دەخەن پاشا لە جەژنی نەورۆزدا لەگەڵ خەڵکی ئاسایدا دادەنیشت و لەم میهرەجانەدا ڕێگە بە هەمووان دەدرا کە بێنە لای پاشا. سەرۆک وەزیران ڕۆڵێکی سەرەکی و گرنگی دەبینی لە بەڕێوەبردنی دەوڵەت و سەرپەرشتی دیوانەکانی دەکرد، بۆیە بە فارسی بە (بزرگ فەرمادار) ناوەزەند دەکرا، هەروەها چاودێری بەڕێوەبردنی هەرێمەکانی دەکرد و سەرپەرشتی دانوستانە دبلۆماسییەکانی دەکرد لەگەڵ وڵاتانی بیانی، لەبەر گرنگی ڕۆڵی وەزیر بە دەستەڕاستی پاشا دادەنرا.

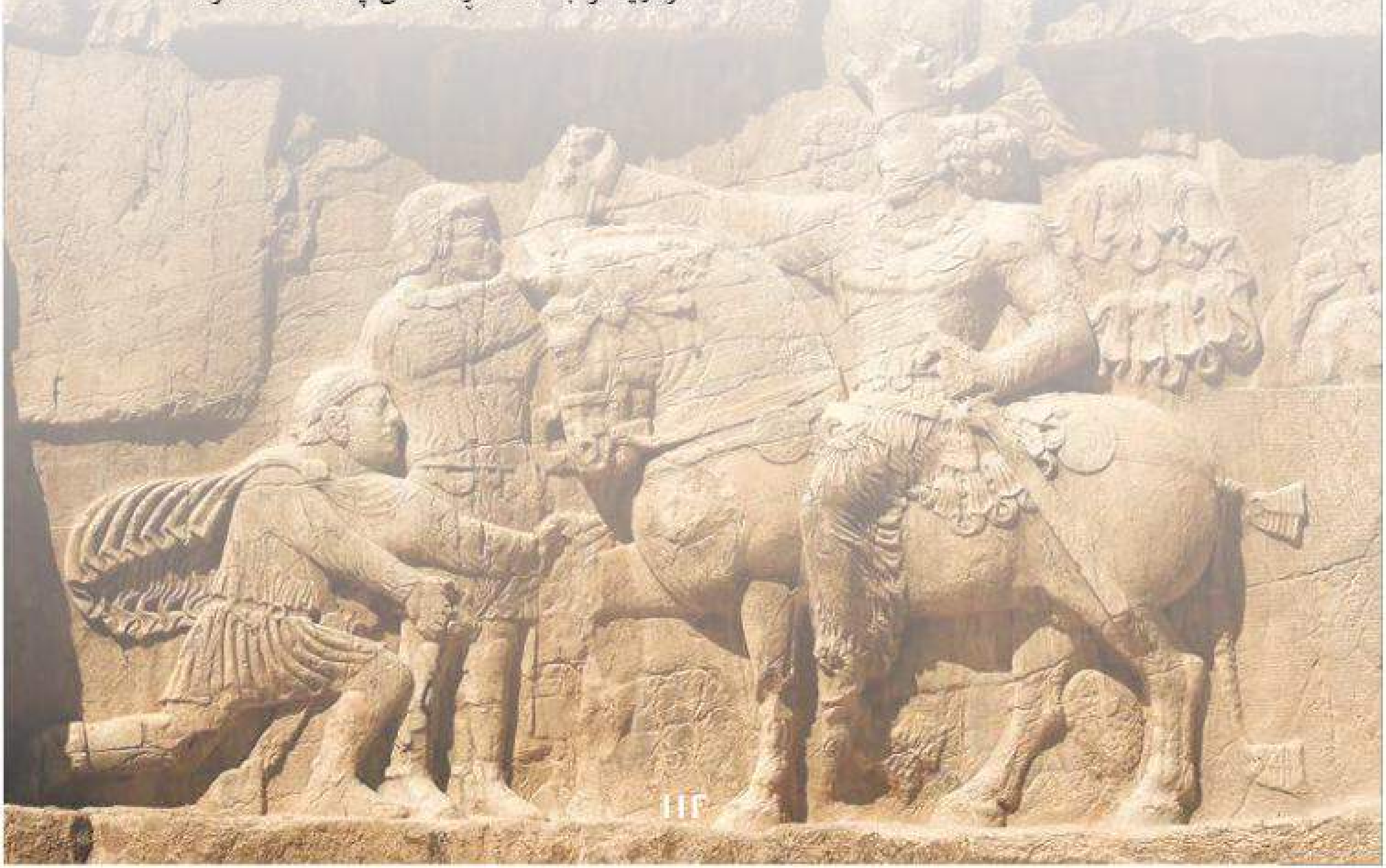

ب- چینەکانی کۆمەڵگا:

(ئەردەشـێری کوڕی بابـەک) دادەمەزرێنەری دەوڵەتـی ساسـانی سیسـتەمی چینایەتی لە ئێران چەسـپاند و لـە لایەن پیاوانـی ئایینی زەردشـتیەوە دانی پیانرا، بۆیـە دەرچوون لەم سیسـتەمە کارێکی ئاسـتەم بـوو، کۆمەڵگەی ئێرانـی لە سـەردەمی ساسـانییەکان لە چەند چینێك کە لـە خوارەوە ناویـان دێ پێکهاتبوو:

١- پیاوانـی ئایینی و لە سـەرووی هەمووانەوە موبەزان (پاپای ئایینی زەردەشـتی).

٢- ئەسـاوەر (الأسـاورە) (پیاوانـی جەنگ) لە سەرووی هەمووشیانەوە (سـپابذ) (سەرکردەی باڵای سـوپا) سەرکردەکانی سـوپا بە(سەرۆك – زعیـم) ناودەبران.

٣- نووسەران، گەورەی نووسـەران بە (دبیرید) ناوزەند دەکرا.

٤- زۆرینەی گەل، کەلەوانە پێك هاتبوو:

أ - ئازادەکان:

ئەمانـەش جوتیارەکان و پیشـەکار و خانەدان (النبـلاء) و بازرگانی بچووکەکان دەگرێـتەوە.

ب- کۆیلەکان:

چینـی یەکەم و دووەم ماف و دەسـتکەوتیان گەلـێ زۆر بـوو لەوانـە بـاج نـەدان، چینە گشـتییەکان قورسـایی باجـەکان دەکەوتـە سەرشـانیان لەگـەڵ ئەوەش ڕۆڵـی ڕامیاریان پەراوێـز کرابوو، بڕیـارە ڕامیاریە گرنگەکان لە لایەن پاشـا و ئەندامانی چینی ئۆرۆسـتۆکراتی لـە پیاوانی ئایینی و سـەرکردەکانی سـووپا و گـەورە خانەدانەکانـە دەردەکران.

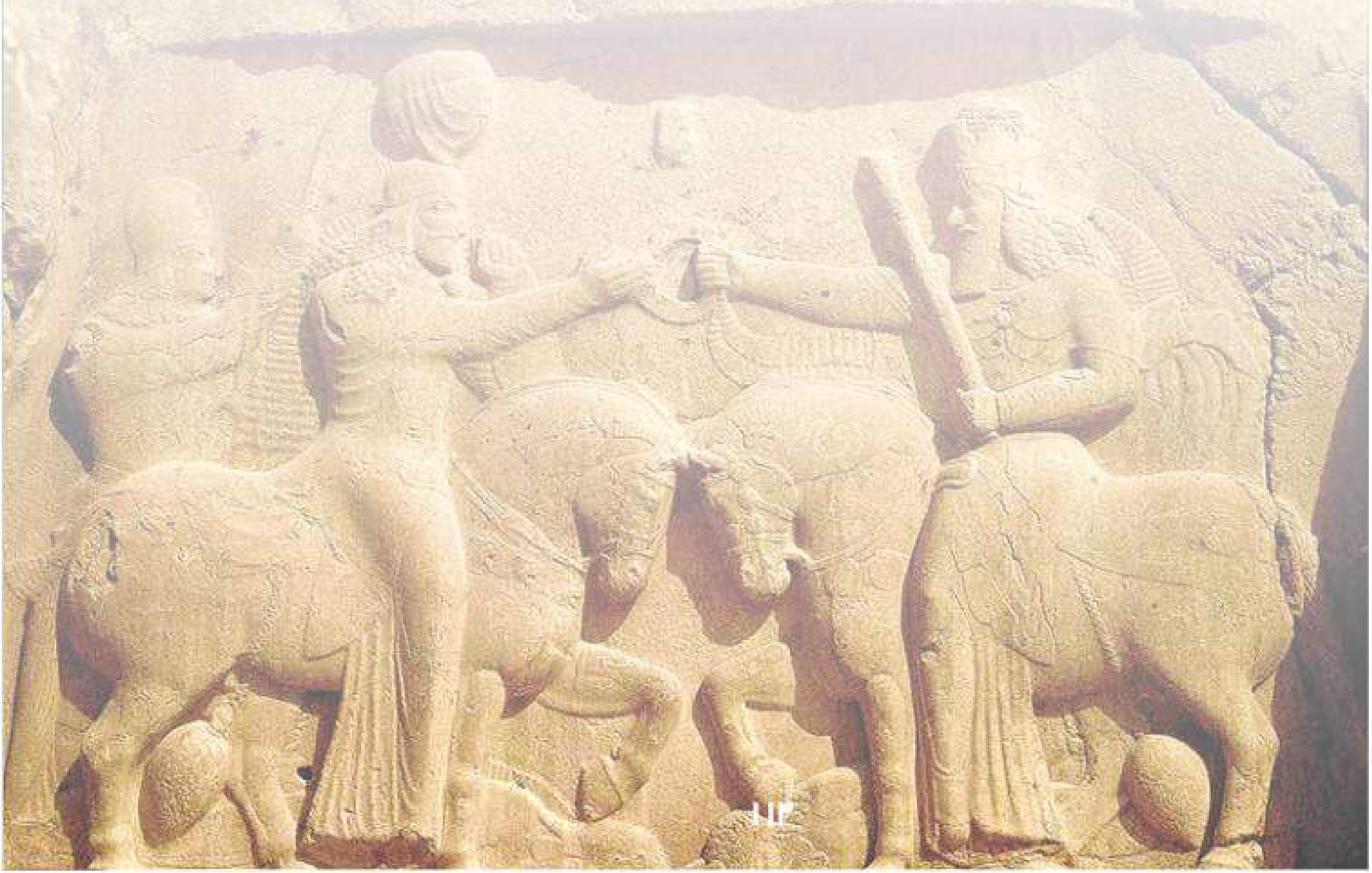

ج- ئایین:

ساسانیەکان هەوڵیان دا کەلەپووری ئەخمینیەکان زیندووبکەنەوە بۆیە ئایینی (زەردەشتی)یان کردە ئایینی ڕەسمی دەوڵەت، شا (ئەردەشێر) و شاپوری کوڕی دەقەکانی (ئاڤێستا)یان کۆکردەوەو سەر لە نوێ نووسرایەوە و شیکردنەوەیان بۆ کردو ناویان لێنا (زند ئاڤێستا) لێکۆڵینەوەی (زند ئاڤێستا) ناونرا (بازند)، وە بەهۆی سیستەمی چینایەتی لە ئێران و ڕۆڵی پیاوانی ئایینی و ئەندامانی چینی ئۆرۆستۆکراتی، چەند بزووتنەوەیەکی ئایینی- کۆمەڵایەتی سەری هەڵدا بۆ دانانی سنوورێك بۆ دەسەڵاتی ئەندامانی ئەم چینانە، لەوانە بزوتنەوەی (مانەوی) کە هانی لێبووردن و سۆفیگەری دەداو باسی لەرەچاوکردنی بە مافی چینە گشتییەکانی دەکرد. (مانەوەی) بیروڕاکانی ئاینی مەسیحی و بوذی کاریگەری لەسەری هەبوو. ئایینی مەسیحی دەستی کرد بە بڵاوبوونەوە لە ئێران لە سەدەی چوارەمی زایینی و باوەڕدارانی و تووشی چەوساندنەوە و سەرکوتکردن هاتن لە لایەن دەوڵەتەوە بەهۆی جەنگیان لەگەڵ ڕۆم دا چونکە مەسیحییەکانیان بە پشتگیری کردنی ڕۆمە بێزەنتیەکان تاوانبار دەکرد، چونکە ئایینی ڕەسمی بێزەنتیەکان مەسیحی بوو. بەهۆی زیادبوونی دەسەڵاتی پیاوانی ئایینی زەردەشتیەوە بزوتنەوەیەکی ئایینی - کۆمەڵایەتی دیکە پەیدابوو بە ناوێ (مەزدەکی) کە بۆ (مەزدەك) دەگەڕایەوە و خۆی سەرکردایەتی دەکرد. شا (قوبادی یەکەم) پشتگیری لەو بزوتنەوەیە دەکرد بۆ بێ هێزکردنی دەسەڵاتی سەرکردەکانی سوپاو چینی ئۆرستۆکراتی، (مەزدەك) داوای جێبەجێ کردنی (سۆسالیستی) (الاشتراكية) دەکردوو دابەشکردنی سامان بە شێوەیەکی دادوەرانە لە نێوان خەڵك، دادەکرد هەروەها داوای سۆفیگەری لە خۆ بردوویی دەکرد لەگەڵ دوورکەوتنەوە لە چێژو لەزەت و ئازار نەدانی زیندەوەران و سروشت. لەگەڵ ئەوەی زەردەشتی توانی بەسەر هەردوو بزوتنەوەی (مانەوی و مەزدەکی) سەرکەوتوو بێت و بەرەنگاری مەسیحیەت بێتەوە، بەڵام لەم کارەدا بەبێ هێزی و بێ توانایی دەرچوو. هەروەها ململانێی نێو کۆمەڵگەی ئێرانی کاریگەری خراپی هەبوو لەسەر دەوڵەت و پایەی پاشایەتی بێ هێز بوو و بەرەو داڕووخان دەچوو.

جەنگاوەرێکی ساسانییەکان

مەدائـــن:

پایەتەختـی دەوڵـەت بـە مەدائـن ناونرابـوو (سـەلمان پـاك) ی ئێسـتا، چونكـە لـە چەندیـن شـاری تەنیشـت یەكـەوە هاتبـوو. هەروەهـا بریتـی بـوو لـە كۆمەڵگایەكـی نیشـتەجێی فـراوان كـە كۆشـك وتـەلاری پاشـاو دەسـت و پێوەندەكانـی و دیوانەكانـی دەوڵەتـی تێدابـوو. پاشـاكانی ساسـانیەكان چەندیـن كۆشـكی نوێیـان دامەزرانـد لـەو ناوچەیـە. تاقـی كیسـرا (إیـوان كسـرا)بـە دیارتریـن ڕواڵەتەكانـی بیناسـازی لـە شـاری مەدائـن دەژمێـردرێ كـە تاقێكـی گەورەییـە و لـە لایـەن كیسـرا ئەنـو شـیروان دروسـت كـراوەو بـە گـەچ و خشـت بنیـات نـراوە، شـێوەیەكی لاكێشـەیی هەیـە تاقێكـی گـەورە دەوری داوە و كەوانەیەكـی گـەورەی لەخشـت دروسـتكراوی تێدایـە، بەرزایـی تاقەكـە (٢٩م) دەبێـ، پانـی (٢٦م) و درێـژی (٤٣م) لـە هـەردوو لای تاقەكـەدا دوو دیـواری بـەرز هەیـە كـە ڕووی پێشـەوەی كۆشـكی پاشـایەتی بـووە، كـە بـە چەندیـن كەوانـەی بیناسـازی ڕازاوەتـەوە، پاشـا لـەو كەوانـەدا (تاقانـەدا) بـە یـاوەری وەزیرەكانـی و كەسـانی دەسـتە راسـتی دادەنیشـت و پێشـوازی لـە نوێنـەری وڵاتانـی دیكـە دەكـرد، دیوارەكانـی تاقەكـە بـە قومـاش و مافـوری گرانبەهـا دادەپـۆشرا.

تاقی کیسرا

ە- چاکسازییەکانی کیسرا ئەنو شێروان (٥٣١- ٥٧٩م):

پاشای ساسانیەکان کیسرای یەکەم (خەسرۆ) هەوڵی چارەسەرکردنی ئەو گرفتانەیدا کە رووبەڕووی خەڵك بوونەوە کە لە ئەنجامی شلەژانە کۆمەڵایەتی و ئایینیەکانەوە سەری هەڵدابوو بەهۆی بزووتنەوەی (مەزدەکی). بۆیە مافی هەموو چین و توێژەکانی گەلانی ئێرانی بەپێی سیستەمی چینایەتی لەبەر چاو گرت، دوای لە ناوبردنی (مەزدەك) و شوێنکەوتوانی و گێڕانەوەی مافی خەڵك لەوانە بایەخدان بە ئافرەت، و زۆر لێ نەکردنی بۆ هاوسەرگیری بێ ئارەزووی خۆی، ئینجا دەستی کرد بە چاکسازی لە زەوی و زارەکشتوکاڵیەکان و ئاودێری رووبارەکان و دروستکردنی پرد و کەمکردنەوەی باج و هاندانی زانست و فەلسەفە ولێبووردەیی ئایینی دەربڕی، لێژنەیەکی دەستپاکی دانا لە پێناو دانانی سیستەمێکی باجی تازە کە ڕەچاوی چینە کۆمەڵایەتی و تواناکانیانی کردبوو بۆیە لە چینی هەژار و کەم دەرامەتەکان و ئەوانەی کە زەویەکانیان دووچاری کارەساتی سروشتی دەبۆوە خۆشدەبوو، ئەم کارانەی بووە هۆی سەقامگیری و خۆشگوزەرانی خەڵك بۆیە بە پاشای دادپەروەر ناوزەند کرا. بەڵام کاریگەری چاکسازییەکان ماوەیەکی کەمی خایاند، بەهۆی بەردەوامی جەنگ لەگەڵ ڕۆمانیەکاندا، گرفتەکانی دەوڵەتی ساسانیەکان دوای مردنی (کیسرا) کەڵەکەی کردبوو، هەروەها نەیتوانی ڕۆمەکان لە وڵاتی شام و وڵاتی ئەنادۆڵ دەربکات، دەرئەنجامی ئەم جەنگانە هەردوو وڵاتی ساسانی و وڵاتی ڕۆمەکانی لاواز کرد و توانای بەرگری کردنیان زۆر کەم بۆوە وبۆیە خۆیان ڕانەگرت بەرامبەر عەرەبە موسوڵمانەکان کاتێك لە نیمچە دوورگەی عەرەبیەوە هاتن بۆ شام و عێراق لە پێناو بڵاوکردنەوەی ئیسلام.

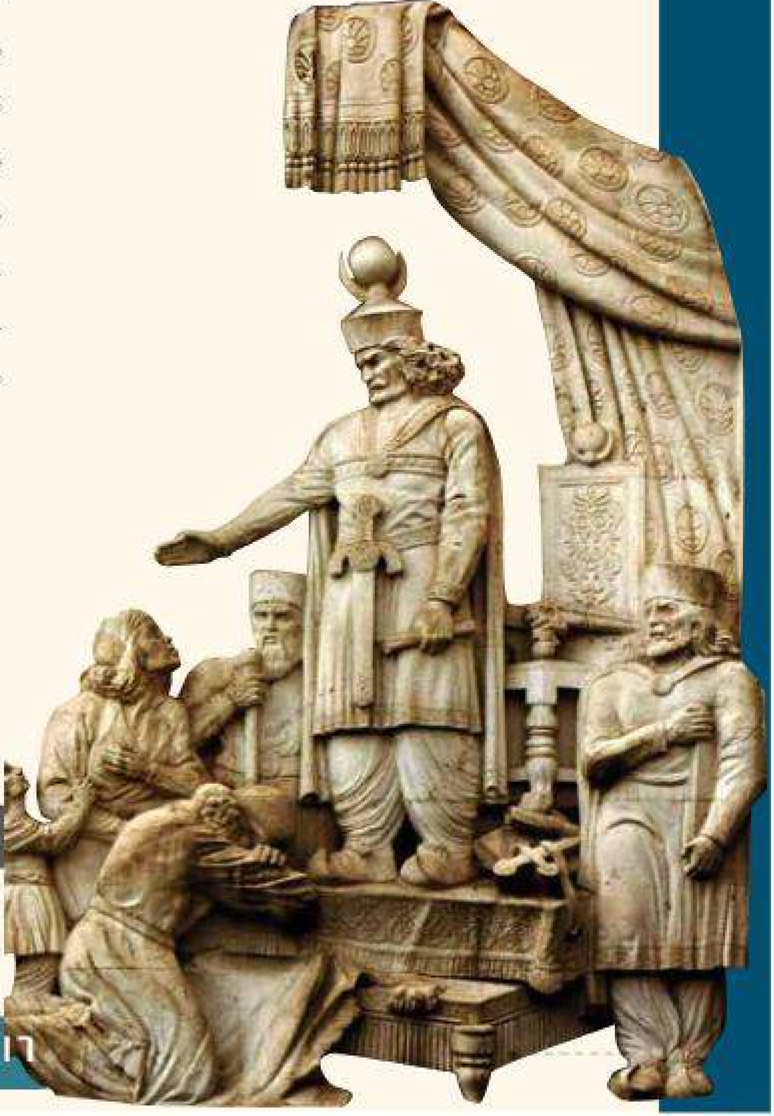

ئیمپراتۆری ساسانییەکان
ئەنۆشیروان

پرسیارەکان

پ١/ بایەخی مێژوویی دەوڵەتی ئەخمینی ڕوون بکەوە.

پ٢/ بەراورد بکە لە نێوان کارگێڕی دەوڵەت (بەڕێوەبردنی دەوڵەت) لە سەردەمی پارثیەکان (فەرثییەکان) و سەردەمی ساسانییەکان.

پ٣/ پەیوەندی نێوان عەرەب و فارسەکان لە سەردەمی ساسانیەکان ڕوون بکەنەوە.

پ٤/ ئەنجامەکانی شەڕی درێژ خایەنی نێوان فارس و ڕۆمەکان چی بوون؟

پ٥/ دەربارەی چاکسازییەکان شا کیسرا ئەنۆشیڕوان بدوێ.

پ٦/ ئەم دەستەواژە لێک بدەوە: ((بزوتنەوە ئایینیەکان بووە هۆی لێک ترازانی کۆمەڵگەی ئێرانی))

بەشی حەفتەم

أ- شارستانییەتی ئیسلامی

ب- شارستانییەتی میرنشینە کوردییەکان

ئەو شارستانیەتەیە دوای دەرکەوتنی دەوڵەتی ئیسلامی سەریهەڵدا لە ئەنجامی کارلێکردن و تێکەڵاوی لەنێوان گەلانی ژێردەسەڵاتی دەوڵەتی ئیسلامی بە جیاوازی نەتەوە و ئایین و ئاینزاکان لە بوارەکانی (بیر و هزر و فەلسەفە و زانست و تەسەوف و هونەری بیناسازی) لەو نەتەوانەش کورد کە بەشداری بەرچاوی هەبوو لە بنیاتنان و دەوڵەمەندکردنی شارستانی ئیسلامی لە بوارە جۆراوجۆرەکان.

تەوەرەی یەکەم: شارستانییەتی ئیسلامی

بەندی یەکەم: خەلافەی ئیسلامی

أ-چەمکی خەلافە

مەبەست لە چەمکی خەلافەت لە مێژووی ئیسلامیدا، ئەو قەوارە سیاسییەیە کە جێگرانی پێغەمبەر (د.خ) فەرمانڕەوایی دەکەن و بەڕێوەی دەبەن و دەستوور و شەریعەتی ئیسلام پەیڕەو دەکەن.

لە ڕووی زمانەوانی خەلافەت لە فرمانی (خلف - یخلف)ی زمانی عەرەبیەوە وەرگیراوە کە مانای (جێنشینی و شوێن گرتنەوە) دەگەیەنێت و لە قورئانی پیرۆزدا چەند جار بەم مانایە هاتووە.

لەڕووی زاراوەش واتە بەڕێوەبردنی خەڵکی موسوڵمان لە کاروباری ئایینی و دنیایی لە لایەن خەلیفەوەو درێژە پێدانی دەسەڵات و ڕێبازی پێغەمبەر (د.خ) و جێبەجێ کردنی بەرنامەی ئیسلام.

بیرمەندان و زانایانی موسوڵمانی وەك (ماوەردی و ئەبو العلا) بەوردی و قووڵی لە بنەما و ناوەڕۆکی سیستەمی خەلافەتیان کۆڵیوەتەوە و گرنگی و پێویستی هەبوونیان دیاری کردوە و ماف و ئەرکەکانی خەلیفەیان خستۆتە ڕوو، هەروەها جەختیان لەسەر ئەوە کردۆتەوە کە ئەو کەسەی بۆ پۆستی خەلافەت دیاری دەکرێت دەبێت مرۆڤێکی خواناس و ڕاستگۆ و دادپەروەر و هۆشیار و تەندروست بێت و تەواو لە ئایین و شەریعەتی ئیسلام شارەزا بێت، بەڵام کاتێك حیزب و

گروپە ئایینیــەکان و رەوت و قوتابخانە بیری و فەلســەفییەکان لە مێژووی ئیســلامدا سەریان هەڵــدا ئەمانە خاوەنـــی بەرنامــە و تێڕوانینی سیاســی و هــزری خۆیان بــوون. و بۆچوونی جیاواز و دوور لەیەکتر هەبــوو لەمەڕ چەمکی خەلافــەت و دەستنیشــانکردنی ناســنامە و خەســڵەتی ئەو کەســانەی کــە مافیانە ببن بە خەلیفەی موســوڵمان.

ب- کورتەیەکی مێژووی خەلافەت:

خەلافەتـــی ئیســـلامی بـــە چەنـــد قۆناغێکی مێـــژووی جیاوازدا تێپـــەڕ بووە بەم شـــێوەیە:

١-خەلافەت لە ســەردەمی راشــیدین (١١-٤١کۆچی/٦٣٠-٦٦١ زاینـــی):

کاتێك ســاڵی ١١ی کۆچی/ ٦٣٢ ز کۆچی دوایی کــرد. پێغەمبەر (د.خ) راســتەوخۆ کەســێکی دیاری نەکردبوو جێگەی بگرێتەوە و دەیویســت ئەم پرســە بۆ هاوەڵان و یاوەرانـــی بهێڵێتەوە.

ئەبوبەکر سدیق:

زۆربەی موسوڵمانان لەسەر ئەوە ڕێککەوتن کە (ئەبوبکر سدیق) ببێتە خەلیفە، چونکە هاوەڵێکی دڵسۆز و جێی باوەڕی پێغەمبەر بوو لە ڕیزی پێشەوەی ئەو کەسانە بوو کە بڕوایان بە پێغەمبەرایەتی محەمەد (د.خ) هێناو لەلایەن پێغەمبەرەوە نازناوی (صدیق- ڕاستگۆ)ی پێ بەخشرائەوە بوو سەرەتاکە لە (سەقیفەی بەنی ساعیدە) هەڵبژێردراو بەیعەتی تایبەتی پێ درا، دواتر لە مزگەوت لەلایەن موسوڵمانەوە بەیعەتی گشتی پێدراو و ناونرا خەلیفەی پێغەمبەری خودا. لەو ڕۆژەوە تا داگیرکردنی بەغدا و کەوتنی خەلافەی عەباسی لەسەر دەستی هۆلاکۆ و لەشکری مەغۆل ساڵی (٦٥٦کۆچی/١٢٥٨ زایینـــی) سیســتەمی خەلافەت بــەردەوام بــوو.

خەلافەتــی ئەبوبکــر (دووســاڵ و چەنــد مانگێکی خایەنــد)، لــەو مــاوە کورتــەدا خەلیفــەی یەکــەم بەردەوامــی و پابەندی خۆی بەبنەماکانی ئیسلام ســەلماند، بزووتنــەوەی هەڵگەڕاوەکانــی (حــرکات الــردة) لــە نیمچــە دوورگــەی عــەرەب لەناوبــرد و ســەروەری ئیســلامی لــە ناوچەکــە چەســپاندەوە، لەلایەکــی تــرەوە درێژەی بــە پرۆســەی (فتوحات)و بڵاوکردنــەوەی ئایینــی ئیســلام. ئەبوبکــر لــە چارەنووســی دەوڵەتی ئیسلامی دەترسا و پێشبینی بەرپابوونــی دووبەرەکــی و ناکۆکــی دەکــرد لــە نێوان خوازیارانــی خەلافــەت، بۆ پێشــگرتن لەم مەترسییە لە دوا ڕۆژەکانــی تەمەنیدا دوای ڕاوێژ و پــرس و ڕاوەگرتــن (عومــەری کــوڕی خەتابــی) بۆ جێنشــینی خــۆی پــاڵاوت، ئەمــەش نیشــانەی زیرەکــی و وردبینــی ئەبوبەکــر بــوو بەراســتی (عومــەر) شایســتە بوو ئــەم ئەرکە بگرێتە ئەســتۆ.

عومەری کوڕی خەتاب:

عومەر بە ئەزموون و لێهاتوو و چاوکراوە بوو، بناغەی دەوڵەتی ئیسلامی داڕشت کاروباری دارایی و کارگێڕییەکانی ڕێکخستن و ناکۆکییە ناوخۆییەکانی ڕیشەکێش کرد و درێژەی بەجەنگی بڵاوکردنەوەی ئایینی ئیسلام و فراوانخوازی دا و خۆی سەرپەرشتی بەرەکانی شەڕی دەکرد و ئاراستەی هێرشەکانی دەستنیشان دەکرد و هەرێمەکانی عێراق و خوزستان و کوردستان (شارەزوور و جەزیرە) و ئازەربایجان و شام و کەوتنە ژێر دەسەڵاتی خەلافەتی ئیسلامیەوە، موسڵمانەکان وێڕای نازناوی خەلیفە بە میری باوەڕداران(أمیر المؤمنین) ناویان دەهێنا کە زیاتر ناوەرۆکێکی سیاسی و سەربازی هەڵدەگرت.

خەلیفە عومەر لە کۆتایی (ساڵی ٢٣ کۆچی/٦٤٤ زایینی) بە دەستی (أبو لؤلؤة) فیروز بە سەختی بریندار کرا پێش ئەوەی گیان لە دەست بدات دەبوو یەکێك لە گەورە پیاوانی دەوڵەت هەڵبژێرێ جێگەی بگرێتەوە، ونەیدەویست یەکێك هەڵبژێرێ ببێتە هۆی سەرهەڵدانی ناکۆکی و ناتەبایی و ئەم ئەرکەی سپارد بە شەش پیاوماقوڵ لە هاوەڵانی پێغەمبەر (د.خ) کە بریتی بوون لە (عبدولرەحمانی کوڕی عەوف، عەلی کوڕی ئەبوتالیب، زوبێری کوڕی عەوام، عوسمانی کوڕی عەفان، تەلحەی کوڕی عوبێدوڵا، سەعدی کوڕی ئەبی وەقاس) ئەمانە دەستەی ڕاوێژکاری (أهل الشوری) بوون و پێیانی ڕاگەیاند ڕێکبکەون و لەناوخۆیان یەکێك هەڵبژێرن و (عبدوڵای کوڕی) لە مافی خۆپاڵاوتن بێ بەشکرد، نەوەکو نەریتی پشتاوپشتی (الوراثة) لە پایەی خەلافەت بچەسپێت، سەرئەنجام دەستەی راوێژکاری لەسەر هەڵبژاردنی (عوسمانی کوڕی عەفان) ڕێکەوتن.

عوسمانی کوڕی عەفان:

خەلیفە عوسمان هەرچەند درێژەی بە فتوحات و بڵاوکردنەوەی ئایینی ئیسلام داو وبڕیاری دا سوڕەت و ئایەتەکانی قورئانی پیرۆز کۆبکرێنەوە، لە سەردەمی ئەودا ناکۆکی و ئاژاوە لە نێو موسوڵماندا دەرکەوت بەگوێرەی دەستەی راوێژکارەکانی هەڵسوکەوتی دەکرد نەریتی خێڵەکی پەیڕەو کردو هەندێك کارو کردەوەیان ئەنجامدا بەدەربوون لە ڕێبازی پێغەمبەر (د.خ) و ڕێڕەوەی (ئەبوبکر و عومەر کە بوونە مایەی رەنجاندنی دڵی هەندێك موسوڵمانان و یاخی بوونی والیەکانی سەر هەرێمەکان و کار بەوە گەیشت لە ساڵی (٣٥ کۆچی/٦٥٥ زایینی) هەندێك لە خەڵك و سوپا خەلیفەیان لە ماڵەکەی خۆی گەمارۆدا و داوایان لێکرد دەست لەکاربکێشێتەوە ئەویش ئەم داواکاریەی رەتکردەوە بۆیە هەڵیان کوتایە

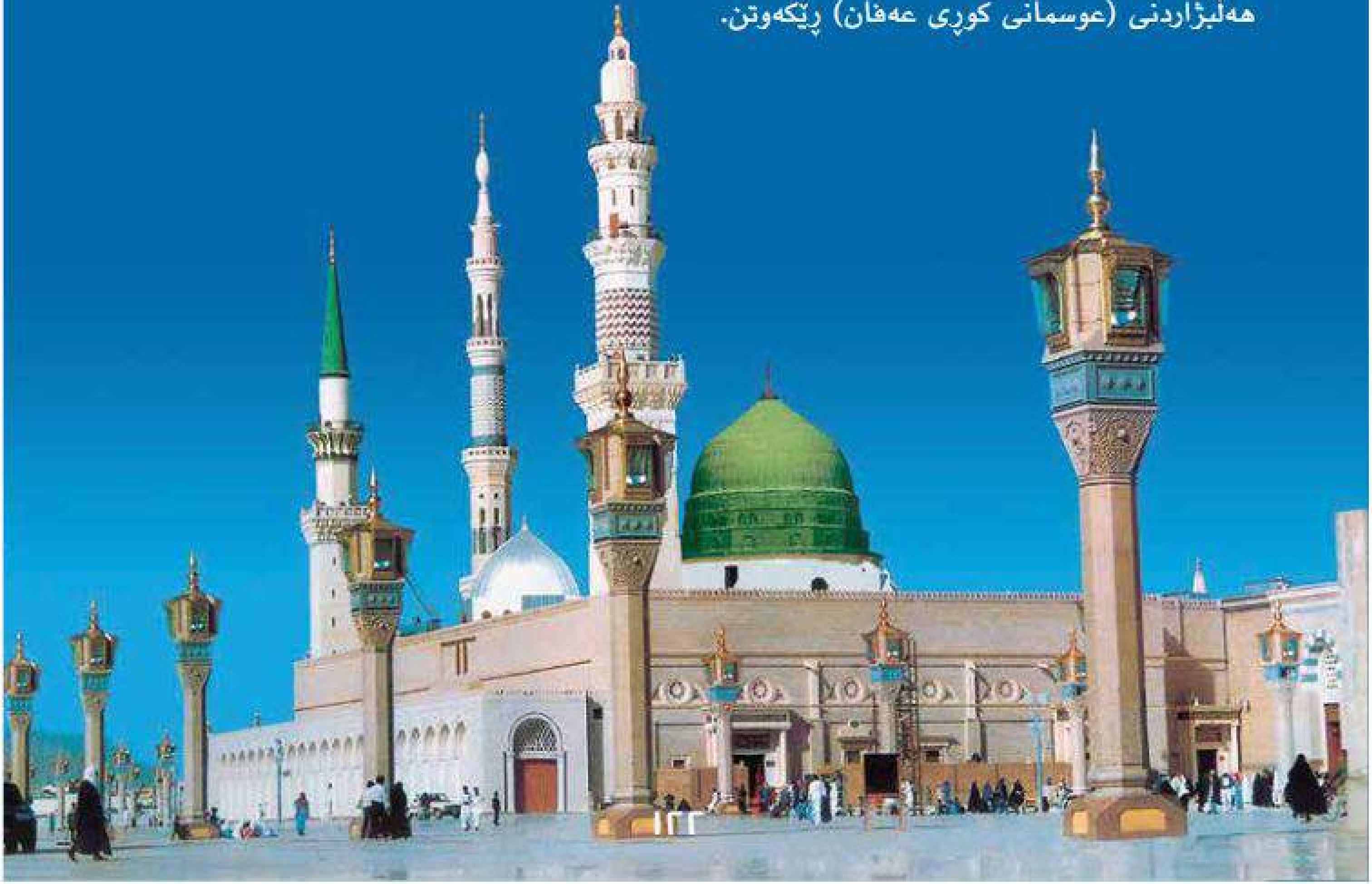

سەری و شەهیدیانکرد، ئەمە لە حالەتێکدا بوو کە خەلیفە قورئانی دەخوێندەوە و بۆ پاراستنی گیانی موسوڵمانان شەڕی لەگەڵ هێرشبەرەکان نەدەکرد. ئەوناکۆکی و ئاژاوەیە (الفتنە) هۆکاری زۆری هەبوو دیارترینیان خۆشگوزەرانی کە کۆمەڵگای گرتەوە و دەمارگیری خێلایەتی و بڵاوبوونەوەی خراپەکاری و پیلانگێڕی لەلایەن کەسانی وەکو (عەبدوڵای کوڕی سەبەء) ی جولەکە و خۆشکردنی ئاگری ئاژاوەکە هەروەها نەرمی عوسمانیش هۆکارێك بوو.

عەلی کوڕی ئەبوتاڵیب:

نەیارانی عوسمان و زۆربەی کۆچەران و پشتیوانان(المهاجرین والأنصار) (عەلی کوڕی ئەبی تالیب)یان بە خەلیفە هەڵبژارد و بە (میری باوەڕداران) ناویان دەبرد و نوێنەری هەرێمەکانیش بەم هەڵبژاردنە رازی بوون تەنها والی شام (معاویەی کوڕی ئەبو سفیان) نەبێت کە لە بنەماڵەی خەلیفە عوسمان بوو و هەرزوو هەڵبژاردنی (عەلی) رەتکردەوەو دروشمی تۆڵەسەندنەوەی خوێنی عوسمانی بەرز کردەوە، هەروەها (عائیشە)ی خێزانی پێغەمبەر(د.خ) بە خەلافەتی عەلی ناڕازیبوو و لەشکرێکی لە هاوبیرانی کۆکردەوە کە زۆربەیان لە هاوەڵانی پێغەمبەر بوون (عەلی)یش لەشەڕی (الجمل) بەرەنگاریان بۆوە و ژمارەیەکی لێ کوشتن و عائیشەی بەرێزەوە گەڕاندەوە بۆ مەکە.

لەو ڕۆژەوە پایەی بەرزی خەلافەت کەلێنی گەورەی تێکەوت و بەها پیرۆزەکانی لەکەدار بوون و ئاژاوەو ناتەبایی و ململانێ کەوتە نێو موسڵمانانەوەو سەدان لە هاوەڵانی پێغەمبەرو سەرکردەی موسڵمانان بەم هۆیەوە تێداچوون. دووبەرەکی خەلیفە (عەلی و معاویە) شەڕی (صفین)ی لێکەوتەوەو معاویە بەلێزانی خۆی خەلیفە عەلی و یاوەرانی لەخشتە بردو گرەوی لێ بردنەوەو دارو دەستەکەی بەیعەتیان دایێ و کردیان بەخەلیفەی خۆیان و لەبەرەی لایەنگرانی عەلیشدا کۆمەڵێك توندڕەو جیابوونەوەو عەلیان بەوە تاوانبار کرد کە چۆن لەگەڵ معاویەدا دانوستاندن دەکات و رێکدەکەوێت و ناوی شوراتەکان(الشراة) یان لەخۆنا کەچی بە(لەرێ دەرچوو) (الخوارج) ناویان دەرکردو دایان نابوو (عەلی و معاویەو عەمری کوڕی عاس) بکوژن، کەچی تەنها عەلی بەرکەوت و لە مانگی رەمەزانی ساڵی (٤٠ کۆچی/٦٦١ زایینی) لەمزگەوتی (کوفە) شەهیدیان کرد

٢- خەلافەت (جێنشینی) لەسەردەمی ئومەوی (٤١-١٣٢ کۆچی/ ٦٦١- ٧٤٩زایینی):

دوای شەهیدکردنی (خەلیفە عەلی)، (حەسەنی کوڕی گەورەی) نەرمی نواندو دەستبەرداری مافی خەلافەت بوو و شێوازی دانوستاندنی گرتە بەر، معاویەش چووە ناو شاری کوفەوەو(پشتگیری) بەیعەتی لە خەڵکی عێراق وەرگرت، دواتر چووە حیجاز لەوێش بەیعەتی پێ درا بە فەرمی بووە خەلیفە و شاری دیمەشقی لەوڵاتی شام کردە پایتەختی خەلافەت و بڕوای بە خەڵکی عێراق و نیمچە دوورگەی عەرەب نەبوو و گومانی لێ دەکردن لە ناویان بمێنێتەوە کەچی ئەو خێڵە عەرەبانەی کۆچیان کردبوو بۆ شام لایەنگر و گوێڕایەڵی (بنەماڵەی ئومەوی) بوون.

لەسەردەمی ئومەوی لە هەڵبژاردنی خەلیفە ڕاوێژکردن و پرس و ڕاگۆڕینەوە پشتگوێ خران و پەیڕەو نەدەکران هەروەکو هەردوو دەوڵەتی ساسانی و بێزەنتی بنەمای پشتاوپشتی (مبدأ الوراثة) پیادە دەکرد. دوای مردنی خەلیفەیەک، کوڕێکی یان برایەکی جێگەی دەگرتەوە بێ گوێدانە ڕاو بۆچوونی میللەت و بەرژەوەندی بەرزی خەلافەت. دوای مردنی معاویە (یەزیدی کوڕی) جێگەی گرتەوەو ئەم نەریتە بە یەکجاری چەسپاو (عەباسییەکان و فاتمییەکانی) میسریش پەیڕەویان کرد.

٣- خەلافەت لەسەردەمی عەباسی (١٣٢-٦٥٦ کۆچی ٧٤٩-١٢٥٨ز):

عەباسییەکان دوای چارەکە سەدەیەک خەباتی نهێنی و ڕێکخراوەیی لە ساڵی (١٣٢ کۆچی / ٧٤٩ زایینی) و بە پشتیوانی مەوالییەکان توانیان دەوڵەتی ئومەری لە ناوببەن و دەسەڵات بگرنە دەست و بۆماوەی زیاتر لە پێنج سەدە خەلافەتیان بە دەستەوە بوو.

سیستەمی خەلافەت لەسەردەمی عەباسی هیچ چاکسازی و پێشکەوتنێکی باشی بەخۆوە نەدی، سەرەڕای پشتاوپشتی ، نەریتی تر هاتە کایەوە کە هەرگیز لەگەڵ لێکدانەوەی فیقهی و بیری ئیسلامدا نەدەگونجان و کەسانی وا دەبوونە خەلیفە کە هێشتا لە تەمەنی مێرد منداڵی و هەرزەکاریدا بوون.

موقتەدیر(المقتدر بالله)(٢٩٥-٣٢٠کۆچی/ ٩٠٨-٩٣٢ زایینی) ئەو کاتەی پۆستی خەلیفەی گرتە دەست تەمەنی تەنها (سێزدە ساڵان) بوو و هەندێک خەلیفە زیاتر لە کوڕێکی خۆی دیاری دەکرد تا ببنە جێگری، هارونە رەشید(هارون الرشید)سێ لە کوڕەکانی دەستنیشان کرد تا یەک لە دوای یەک جێگەی بگرنەوە، لە لایەکەی ترەوە لەئەنجامی کێشەو ململانێیە ناوخۆییەکانی دەوڵەتی ئیسلامی لە سەردەمی ئومەوی و سەرەتای سەردەمی عەباسی، ژمارەیەک دەستەو گروپی ئایینی وهزریی سیاسی ئامێز دەرکەوتن کە هەریەکەیان تێڕوانینی خۆی هەبوو لەمەڕ چەمکی خەلافەت و موسڵمانان کە لەزۆر لایەنەوە جیاواز بەڵکو ناکۆک بوو لەگەڵ تێڕوانینی دەستەو لایەنەکانی تر. خەلافەتی عەباسی بەچەند قۆناغێکدا تێپەڕیوە:

١- قۆناغی بەهێزی
(١٣٢-٢٢٧ کۆچی/ ٧٤٩- ٨٤٢ زایینی)

لەم قۆناغەدا سەرەڕای هەڕەشەی بزووتنەوە چەکدارییە بەرهەڵستەکانی ناوخۆ، خەلیفەکان بەهێزو خاوەن دەسەڵات بوون. کاروباری دەوڵەت لە دامەزراندن و لابردنی وەزیرەکان و والیەکان و بڕیاردان و هەڵوێست وەرگرتن و تەنانەت سەرکردایەتی سوپاش بە دەستی خەلیفەکانەوە بوو.

٢- قۆناغی دەسەڵاتی سەرکردە تورکەکان
(٢٢٧-٣٣٤کۆچی/٨٤٢- ٩٤٦زایینی):

لەم قۆناغەدا، خەلیفەی عەباسی هیچ دەسەڵات و سەروەرییەکی نەما، تەنها بەناو وەك هێمایەکی ئایینی مابۆوەو سەرکردە تورکەکان بەخواست و ئارەزووی خۆیان دەجولانەوەو دەوڵەتیان بەڕێوە دەبردو هیچ ڕێزو شکۆمەندیان بۆ خەلیفە دانەنا، هەرکاتێك بیانویستایە خەلیفەیان لادەبردو سەرکۆنەیان دەکردو یەکێکی تریان لە شوێنی دادەناو هەرخەلیفەیەك سەرپێچی بکردایەو بەدڵی تورکەکان هەڵسوکەوتی نەکردایە ئەوا چارەنووسی کوشتن یا زیندانی کردن و چاو هەڵکۆڵان بوو، لەماوەی دەساڵدا(٢٤٧-٢٥٧کۆچی/ ٨٦١-٨٧١ زایینی) پێنج خەلیفە: (متوەکیل، مونتەسر، موستەعین، موعتەز، موهتەدی)، بە پلانی تورکەکان کوژران یان لەسەرکار لابران.

لەمانەش ترسناکتر لە کۆتایی سەدەی سێیەمی کۆچی/ سەرەتای سەدەی دەیەمی زایینی (فاتمییەکان) لەرۆژئاوای ئیسلامی دەرکەوتن و دامەزراندنی خیلافەتی فاتیمی شیعیان ڕاگەیاند ولە ساڵی ٣٥٨ کۆچی/ ٩٦٩ زایینی کۆنترۆڵی میسریان کرد و شاری قاهیرەیان دروستکرد و کردیانە پایتەخت، هەروەها لە ساڵی ٣١٧ کۆچی / ٩٢٩ زایینی ئومەوییەکانیش لە وڵاتی (ئەندەلوس) لە ئێستادا بەشێکە لە وڵاتی ئیسپانیا، ئەم هەنگاوەیان ناو میرنیشینەکەیان بە خەلافەت ناوزەند کرد، میر (عبدولرەحمان ناسر)ی ئومەوی نازناوی خەلیفەی لە خۆنا.

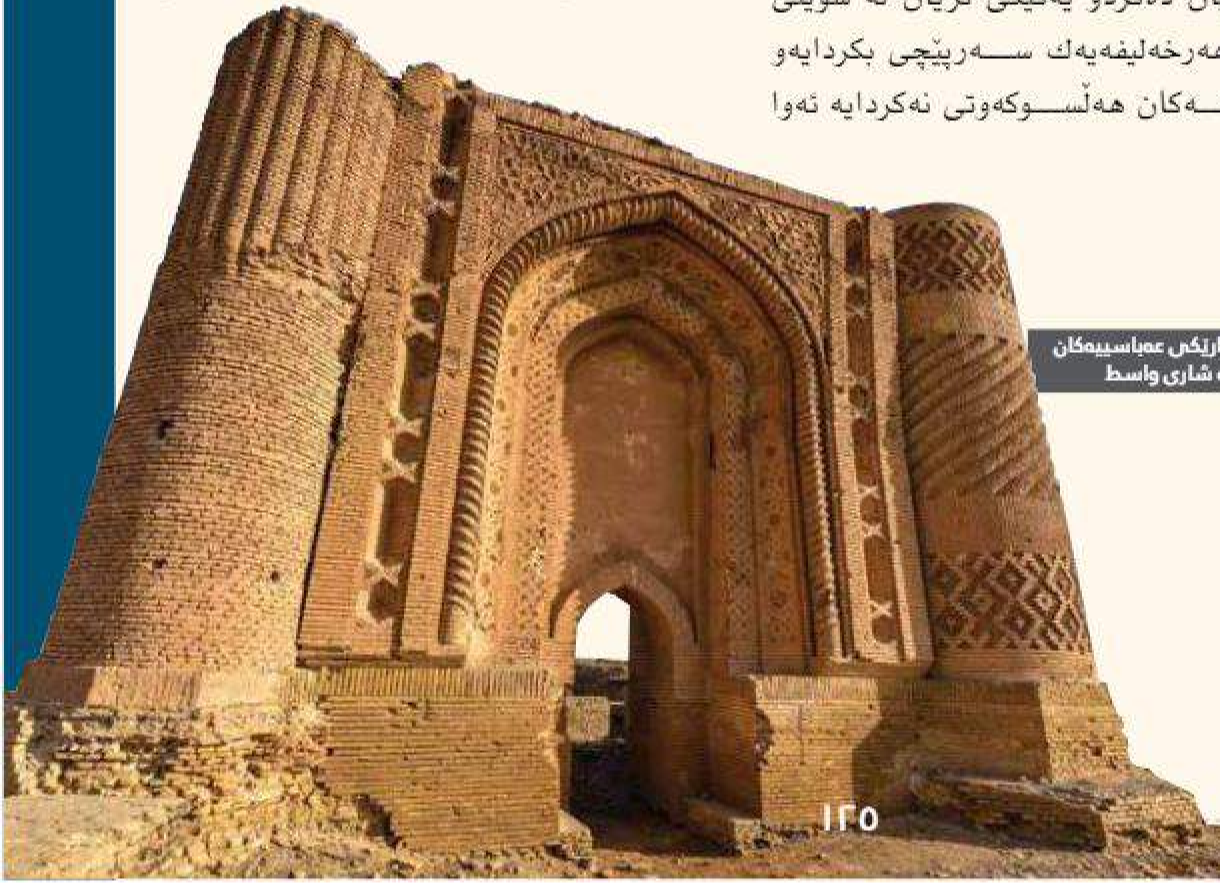

شوێنەوارێکی عەباسییەکان
لە شاری واسط

فاتمییەکان و ئومەوییەکانی ئەندەلوس نەدانیان شەرعیەتی دەسەڵاتی یەکتر دەنا و نەبەشەرعیەتی خەلافەتی عەباسی لەبەغدا، بەڵکو فاتمییەکان هەر لەسەرەتاوە بەهەموو ڕێگەو شێوازێك کاریان دەکرد خەلافەتی عەباسی لەبنەوە هەڵتەکێنن و عێراق و حیجازیش بخەنە ژێر دەسەڵاتیانەوە.

٣- سەردەمی بوەیهی (٣٣٤-٤٤٧ کۆچی / ٩٤٦-١٠٥٥ زایینی):

خەلیفەی عەباسی لەم قۆناغەدا لەوپەڕی بێ هێزی و بێ دەسەڵاتی دابوو، دەوڵەت لەلایەن (بوەیهیەکانەوە) بەڕێوە دەبرا و خەلیفەیان بۆ سیاسەت و لەبەر ڕای گشتی هێشتبۆوە دوای ئەوەی بێ بەریان کرد لە هەموو دەسەڵاتە سیاسییەکانی و موچەیەکی مانگانەیان بۆ بڕیبۆوە بۆ خەرجی و پێداویستیەکانی و نووسەرێکیان بۆ دامەزراند تا ئیشو کارو پێداویستییەکانی بۆ هەڵسوڕێنێ.

(میری بوەیهی) هەردەم ناوی لەگەڵ ناوی خەلیفە دەهات لە وتاری ڕۆژانی هەینی ولە نەخشاندنی دراودا، خەلیفە تەنها ئەوەندەی بۆ مابۆوە بتوانێت قازییەکان و پێشنوێژی مزگەوتەکان و پیاوانی ئایینی دابمەزرێنێت و سەرپەرشتی کاروبارە ئاینیەکان بکات و مافی ئەوەی نەبوو دەست لە سیاسەتی دەوڵەت وەربدات.

٤- سەردەمی سەلجوقی (٤٤٧-٥٩٠ کۆچی/ ١٠٥٥-١١٩٤ زایینی)

(سەلجوقیەکان) هەرچەندە دەستیان بەسەر بەغدای پایتەخت و هەرێمەکاندا گرت، بەڵام لە هەمان کاتدا خەلافەتی عەباسی یان ژیاندەوە و مەترسی فاتمییەکانیان دوورخستەوەو دوای مردنی سوڵتان (مەلەکشا)ی سەلجوقی لە ساڵی (٤٨٥ کۆچی/ ١٠٩٢) زایینی، دەوڵەتی سەلجوقی بەرە بەرە ڕووی لەکزی و لاوازی کرد،

دووبەرەکی و شەڕو لێکدان کەوتە نێوان کوڕانی (مەلەکشا) و میرانی دەوڵەتەوەو لە سەدەی شەشەمی کۆچی/ دوازدەهەمی زایینی قەڵەمڕەوی سەلجوقی پارچە پارچە بوو، خەلیفەی عەباسی بووە لایەنێکی ئەم ناکۆکیە و پشتی سوڵتانێکی دەگرت دژی ئەوانی تر.

٥- سەردەمی بووژانەوەی خەلافەت (٥٩٠-٦٥٦ کۆچی/ ١١٩٤-١٢٥٨ زایینی)

دوای مردنی سوڵتان مەسعودی سەلجوقی ساڵی ٥٤٧ کۆچی/ ١١٥٢ زایینی (سەلجوقیەکان) دەسەڵاتێکی ئەو تۆیان نەما، خەلیفە (الناصر لدین اللە) (٥٧٥-٦٢٢ کۆچی/ ١١٧٩-١٢٢٣ زایینی) خەلافەتی ژیاندەوە و دەسەڵاتی گرتەدەست و دامودەزگاکانی خەلافەت کەوتنەوە کار، هیچ دەسەڵاتێکی سیاسی لە سەرەوەی دەسەڵاتی سیاسی خەلیفە نەبوو، دەوڵەت و میرنیشینە ئیسلامییەکان ڕێزیان لێدەگرت و دانیان بەسەروەریی دەنا، هاوکات لەگەڵ لەناوچوونی خەلافەتی عەباسی لە بەغدا (مەمالیکە) تورکەکان لە میسرو شام دەسەڵاتیان گرتە دەست و بۆ ئەوەی شەرعیەت بدەن بە فەرمانڕەواکانیان هەڵسان ئەندامێکی بنەماڵەی عەباسیان بردە میسر و لە ساڵی ٦٥٩ کۆچی/ ١٢٦١ زایینی کردیانە خەلیفە بێ ئەوەی هیچ دەسەلاتێکی پێ ببەخشن.

بەندی دووەم: دیوانەکان:

(دیوانەکان) لە دەوڵەتی ئیسلامیدا بەهەمان شێوەی ئەرك و فەرمانی وەزارەتەکانی سەردەمی نوێ و هاوچەرخ هەڵدەستان، واتە دیوانەکان مێژووی سەدەکانی ناوەڕاستی ئیسلامی و وەزارەتەکانی ئێستان.

دوای ئەوەی دەوڵەتی تازە دامەزراوی ئیسلامی فراوان بوو و سنووری نیمچە دوورگەی عەرەبی بڕی و بەهەموو لایەکدا پەلی هاوێشت چەندین هەرێم و ناوچەی لە ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوادا خستە ژێر ڕکێفی خۆیەوە، خەلیفەو کاربەدەستان نەیدەتوانی بەتەنیا کاروبارەکان هەڵبسوڕێنن و دەوڵەت پێویستی بە ڕێکخستن و دابەشکردنی ئیش وکارەکان وهێنانەکایەی دیوانەکان بوو تا کارەکان بەڕێکوپێکی بێ کێشە بەڕێوە بچن.

سەرەتا لە سەردەمی خەلافەتی عومەری کوڕی خەتاب کە بەیەکەم داڕێژەری بناغەی دامودەزگا کارگێڕییەکانی دەوڵەتی ئیسلامی دادەنرێت دیوانی بەخشین (دیوان العطاء) دامەزرا بۆ دانانی ڕێوشوێنی دابەشکردن و بڵاوکردنەوەی ئەو پارە و سامانە بێشومارەی کە لە داهات و دەسکەوتی هەرێمە فەتحکراوەکانەوە(دەست بەسەراگیراوەکان) دەستی موسڵمانەکان دەکەوت و ناونوسکردنی ئەو موسڵمانانە شایەنی وەرگرتنی بەخشین و دیاریکردنی پشکی هەر یەکێك بەرەچاوکردنی خزمایەتی لەگەڵ پێغەمبەردا(د.خ) وپێشینەیی لە ئیسلامداو رادەی خزمەت و دڵسۆزی.

لەم دیوانەدا کە بەدیوانی سەربازەکان (دیوان الجند)یش دەناسرا ناو و ناسنامەو موچەو پلەو پایە و بژێوی شەڕکەر و جەنگاوەر و سەربازە موسڵمانەکان تۆمار دەکرا.

لە سەردەمی ئومەویەکان دیوانەکان زیادیان کرد و کارەکانیان فراوانتر بوو خەلیفەکانی ئومەوی (معاویەی کوڕی ئەبو سفیان و عبدولمەلیکی کوڕی مەروان و هیشامی کوڕی عبدولمەلیك) برەویان بە دیوانەکان دا و ژمارەیەك دیوانی نوێیان دادەمەزراند.

لە سەردەمی خەلافەتی عەباسی پرۆسەی فتوحات ڕووی لە کزی کردو بەرەبەرە نەما و کۆمەڵگەی ئیسلامی بووە کۆمەڵگەیەکی مەدەنی و جێگیر، و ژیانی سەربازی باوی جارانی نەماو دامو دەزگا کارگێڕی و دارایی و دادوەرییەکانی دەوڵەت چەسپان و پێشکەوتنیان بە خۆوە بینی، دیوانەکان زیاتر کارابوون و ژمارەیەك دیوانی تر دامەزران کە سەرپەرشتی ڕاپەڕاندنی کارەکانی سەر شانیانی دەکرد کە وێرای دیوانی بەخشین، گرنگترینیان ئەمانەن:

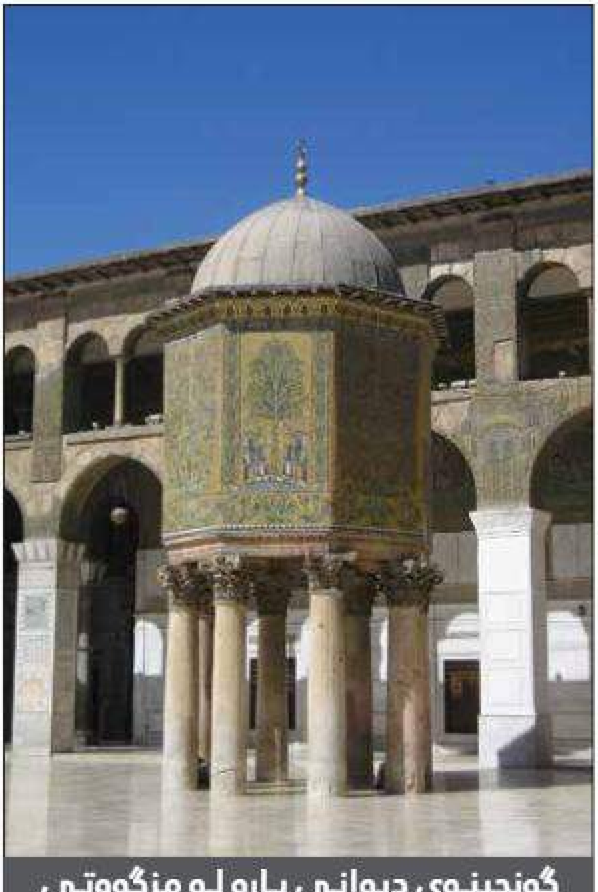

گەنجینەی دیوانی پارە لە مزگەوتی ئومەوی گەورە لە دیمەشق

١- دیوانی موڵکانە(دیوان الخراج):

ئەرکی بریتی بوو لە دیاریکردن و تۆمارکردنی ئەو زەوی و زارە کشتوکاڵیانەی باجی خەراج دەیانگرێتەوە و سەرپەرشتی وەرگرتن و کۆکردنەوەی باجی موڵکانەو و سپاردنی بە گەنجینەی دەوڵەتی دەکرد و دەبوو کەسانی شارەزا و دڵسۆز و دەستپاك بەم کارانە هەڵسن.

٢- دیوانی پۆستە(دیوان البرید):

سەرپەرشتی ناردن و ئاڵو گۆڕکردنی نامەو هەواڵی لە نێوان هەرێمەکان و پایتەخدا دەکرد و یەکێکە لە دیوانە گرنگ و بەهادارەکان ولە رێگەیەوە خەلیفەو بەرپرسانی دەوڵەت ئاگایان لە گۆڕانکاری و پێشهاتەکانی هەرێم و ولایەتەکان دەبوو و بایەخی تایبەتی پێدەدراو کەسانی هۆشیار و چالاك و ئەسپ و هێستری خێراو خۆشڕەوی بۆ دادەنرا.

ڕێگەی هاتن و چووندا خاڵی پارێزگاری و وێستگەی پشوودان هەبوون و نامەبەر کە بەخاوەن پۆستە (صاحب البرید) دەناسرا لە وێستگانەدا پشووی دەدا و پۆستەکەی دەدا بە یەکێکی تر بیگەیەنێتە وێستگەیەکی تر یان جێی مەبەست.

لە ڕۆژگاری جەنگی خاچ دروشمەکان دا (زەنگییەکان و ئەیوبییەکان) لە هێنان و بردنی دەنگوباسی بەرەکانی شەڕ (کۆتری نامەبەر- الحمام الزاجل-)یان بەکاردەهێنا بەتایبەت لەو کاتەی هێڵەکانی گواستنەوە و گەیاندن دەبوونە ئامانجی هێرشەکانی دووژمن.

٣- دیوانی سکاڵا (المظالم):

ئەم دیوانە بە بڕیاری خەلیفە (مەهدی کوڕی ئەبو جەعفەری مەنصور) دامەزراو کارەکەی بریتی بوو لە ڕوانینی سکاڵای هاووڵاتیان دژ بە (والییەکان و باجگران) و کارمەندانی دەوڵەت و ئامادەکردنی سکاڵاکان و ڕێکخستنی کاتی چاوپێکەوتنی سکاڵاکاران لەگەڵ خەلیفەدا، خەلیفەکانی عەباسی خۆیان ماوە بە ماوە دادەنیشتن بۆ دیداری ستەملێکراوان و سەیرکردنی سکاڵاکاران، هەروەها ئەم دیوانە بۆی هەبوو لێکۆڵینەوە ئەنجام بدات و هەڵوێست وەربگرێت دەربارەی دیاردەی بەرزبوونەوەی نرخی قوماش و کەلوپەلەکان لە بازاڕدا و هۆیەکانی زیندانیکردنی خەڵکی بێ لێپرسینەوە بەناڕەوا و دەست بەسەراگرتنی زەوی وزاری هاووڵاتیان.

٤-دیوانی نامەبەری (الرسائل):

هەندێك لە توێژەرەوان وای بۆ دەچن کە نامەبەری یەکەم دیوان بێت لە مێژووی ئیسلامدا و سەرەتاکەی ئەو نامانەن کە پێغەمبەر(د.خ) دەیناردن بۆ پادشاکان و داوای لێدەکردن بڕوا بە ئایینی ئیسلام بهێنن.

ئەرکی دیوانی نامەبەری داڕشتنی پەیام و نامە فەرمییەکانی خەلیفەیە بۆ والی و نوێنەرانی هەرێم و ولایەتەکان و ڕێکخستنی نامەبەری دەوڵەت لەگەڵ وڵاتانی دەرەوەو ئامادەکردنی هەموو نووسراوێك کەلە لایەن خەلیفەوە دەردەچوو وەك بەیانناملەو و فرمان و ڕێککەوتننامەکان.

٥- دیوانی خەرجییەکان(النفقات):

کاری ئەم دیوانە سەرپەرشتیکردنی خەرجییەکانی سوپاو فەرمانگە کارگێڕییەکان و دابینکردنی دراو بوو، دەکرێت بە فەرمانگەی پلاندانانی دارایی ناوببرێت.

٦- دیوانی مۆر (الخاتم):

کاری ئەم دیوانە مۆرکردن و پشڕاستکردنەوەی بڕیار و فەرمانەکانی خەلیفەبوو. بە بڕیاری (خەلیفە معاویە کوڕی ئەبوسفیان) دامەزرا دوای ئەوەی نامەبەرێك دەستکاری نامەیەکی کردبوو و ناوەڕۆکەکەی گۆڕی بوو، ئەمیش بڕیاری دا فرمان و نامەکانی مۆر بکرێن و دانەیەکیان (بەمۆمی سوور) مۆر بکرێت لە شوێنێکی باوەڕ پێکراو بپارێزرێت.

٧- دیوانی نەخشاندن (الطراز):

ئەم دیوانە هەڵدەستا بە دورین و نەخشاندنی پۆشاك و جلوبەرگی فەرمی خەلیفەو گەورە کاربەدەستانی دەوڵەت و نەخشاندنی ئاڵاو دروشمی تایبەت بە دەوڵەت.

٨- دیوانی بەخشین (الصدقات):

کاری دیوانی سەدەقات بریتی بوو لە سەرپەرشتی کردنی کاروباری سەدەقەو زەکات و دابەشکردنی بەسەر ئەو کەس ولایەنانەی کە پێیان دەشێت بەگوێرەی ئەوەی لە قورئانی پیرۆزدا باسکراوە. سەرەڕای ئەمانە، لەسەردەمی عەباسی چەند دیوانێکی تر دەرکەوتن لەوانە:

- دیوانی دەستبەسەر داگرتن(مصادرات) لەم دیوانە ناوی ئەو موڵکدارو خاوەن زەوی و زارانە تۆمار دەکرا کە بەهۆی سەرپێچی و پابەند نەبوون بەیاساوە دەوڵەت دەستی بەسەر زەوی و موڵکەکانیاندا گرتبوو.

٩- دیوانی قەیران (الأزمة):

(خەلیفە مەهدی) لە پێناو بنەبڕکردنی گەندەڵی لە نێو دیوانەکانی دەوڵەت ئەم دیوانەی دامەزراند کە لەچەند دیوانێکی بچووك پێك دەهات و هەر یەکەیان چاودێری هەڵسووکەوتی دیوانێکی تری دەکرد و چاوی بەکارەکانیان دەخشاندەوە دواتر هەر خەلیفە مەهدی دیوانی جڵەوی قەیران (زمام الآزمة) ی دامەزراند بۆ چاودێری و بەدواداچوونی) چالاکییەکانی دیوانی قەیران (الآزمة).

ئەوەی جێگەی باسە زۆربەی بەرپرس و کارمەند و فەرمانبەر و نووسەری دیوانەکانی هەردوو دەوڵەتی ئومەوی وعەباسی لە نەتەوە موسڵمانە ناعەرەبەکان واتە لە (مەوالی) بوون بەتایبەت فارسەکان لەبەر ئەوەی ئەزموونێکی باش و شارەزاییەکی تەواویان هەبوو لە کارگێڕی و بەڕێوەبردندا، هەروەها تا ساڵی ٨١کۆچی/ ٧٠٠زایینی زمانی نووسینی دیوانەکانی هەرێمەکان هەر ئەو زمانانە بوون کە لەپێش ئیسلامدا بەکاردەهاتن، زمانی فارسی(پەهلەوی) لە عێراق و کوردستان و هەرێمەکانی ڕۆژهەڵات، زمانی یۆنانی لە وڵاتی شام و (زمانی قیبتی) لە میسر، کاتێك عەرەبە موسڵمانەکان گەیشتنە ئەو هەرێمانە دەستکاری دیوانەکانیان نەکرد و وەك خۆی مایەوە، چونکە شارەزاییەکی ئەوتۆیان لە بوارەکانی بەڕێوەبردندا نەبوو.

بەندی سێیەم: بزووتنەوەی زانستی و هزریی ئیسلامی

یەکەم: هۆیەکانی دەرکەوتن و گەشەکردنی بزوتنەوەی زانستی و هزری:

خوێندنەوەو بڵاوبوونەوەی قورئانی پیرۆز و لێکۆڵینەوەی فەرموودەکانی پێغەمبەر(د.خ)کە دوو سەرچاوەی سەرەکی شەریعەتی ئیسلامن، پاڵنەرو هۆکارێکی سەرەکی و کاریگەر بوون بۆ سەرهەڵدان و گەشەسەندنی بزوتنەوەی زانستی و شارستانێتی و هزریی ئیسلامی وهانی موسڵمانانیان دەدا بۆ فێربوون و خوێندنەوە و داهێنان. قورئانی پیرۆز سەدان جار باسی زانست و بیرکردنەوەو هۆشیاری و رامانی کردوە(بخوێنە- اقرأ) یەکەم وشەیە هاتۆتە خوارەوە لە قورئان، پێغەمبەر(د.خ) زانستخوازی (طلب العلم) بە ئەرکی سەر شانی هەموو موسڵمانان داناوەو لەم بارەیەوە چەند فەرموودەیەکی هەیە.

نەتەوە موسڵمانەکان هەر لە سەرەتای موسڵمان بوونیانەوە دەستیان کرد بە فێربوونی زمانی عەرەبی و خوێندنەوەی قورئانی پیرۆز و لێکدانەوەی مەبەست و واتاکانی سورەت و ئایاتەکانی و کۆکردنەوەی فەرموودەکانی پێغەمبەر(د.خ)و ناسینەوەی فەرموودە راستەقینەکان و لێکۆڵینەوەی ژیان وکرەوە و هەڵسوکەوتی پێغەمبەر و ناساندن و ریزبەندکردنی ئەو کەسانەی دەماودەم کردارو گفتارەکانیان گێڕاوەتەوە تا چاوی لێبکەن و پەیڕەوی فەرموودەکانی بکەن، ئەمەش وایکرد چەند زانستێکی ئیسلامی سەر هەڵبدەن وەك زانستەکانی: خوێندنەوەی قورئان، تەفسیری قورئان. هۆیەکانی هاتنە خوارەوەی ئایەتەکان (أسباب النزول)، زانستی(الناسخ والمنسوخ) زانستی ناسینەوەی فەرموودە دروستەکان، زانستی هەڵسانگاندن و هەموارکردن .

لە لایەکی دیکەوە بەو پێیەی پێغەمبەر(د.خ) نێردراوی خودایە بۆ هۆشیارکردنەوەی مرۆڤایەتی و ڕاگەیەنەری پەیامی قورئان و پێشەواو ڕێنیشاندەری موسڵمانانە، دەبوو موسڵمانەکان بەژیان و گوزەران و کۆششی

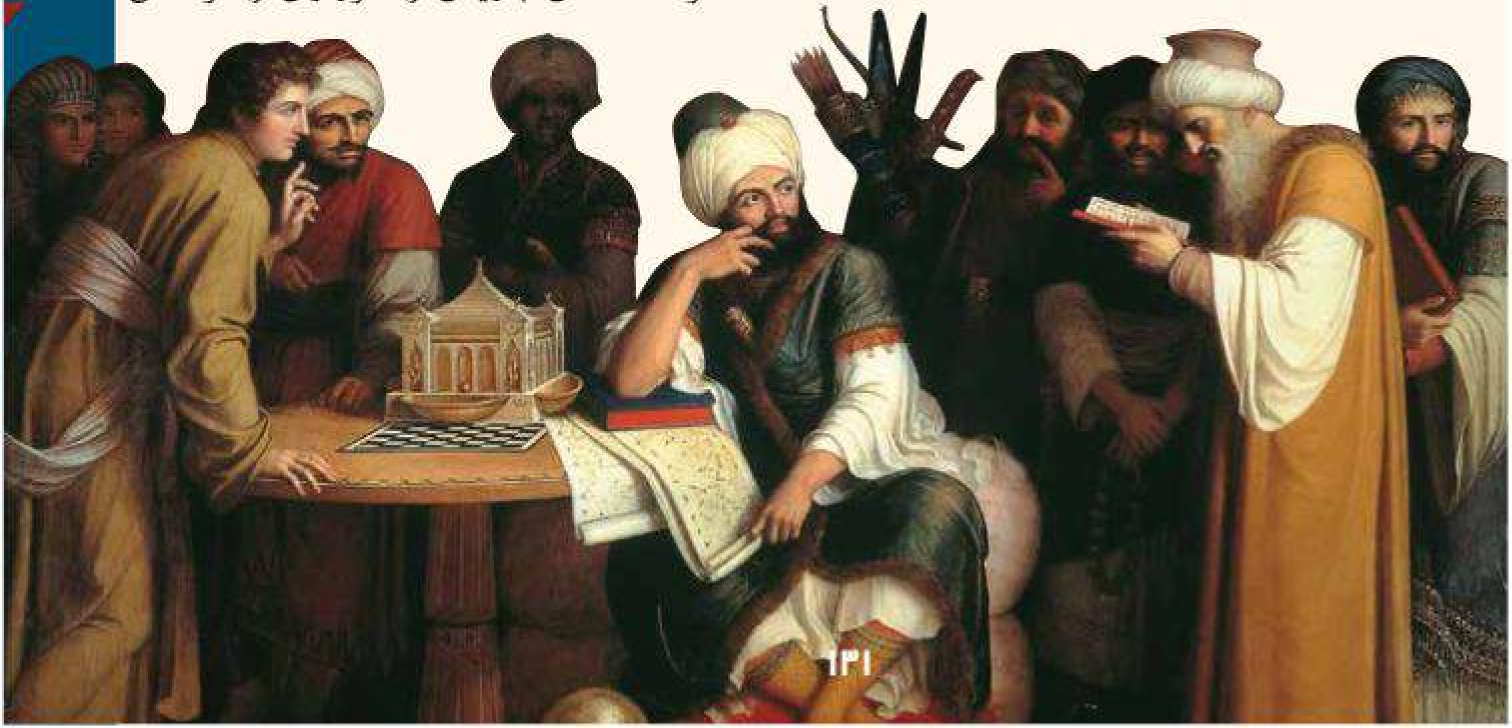

بێوچانی لە پێناو سەرخستنی پەیامەکەی ئاشنابن و بزانن هاوەڵ وياوەرەکانی کێ بوون و تێبگەن لە چ هۆزو بنەماڵەیەك بوون و ڕۆڵ و بەشداریان چۆن وچەند بوو لە پشتیوانی کردنی پێغەمبەر(د.خ) و بڵاوکردنەوە ئایینی ئیسلام، هەروەها قورئانی پیرۆز لە زۆر ئایەتدا ئاماژە بۆ نەتەوەکانی پێشتر دەکات و بەسەرهاتیان دەگێڕێتەوە، لێرەوە مێژوونووسی و نەژادناسی وەك پێویستیەکی دەروونی لای موسڵمانان سەریان هەڵداو چەندین نامیلکەو کتێب دانران سەربارەت بەژیانی پێغەمبەر(د.خ) و جەنگ و غەزاکانی و ژیاننامەی هاوەڵانی و نەژاد و هۆزو خێڵە عەرەبەکان وپرۆسەی (فتوحاتی ئیسلام) لە هەرێمەکان و مێژووی ئەو ڕووداو و گۆڕانکاریانەی دووچاری دەوڵەتی ئیسلامی هاتن، ئەوە بوو نەوەیەك لە مێژوونوسان دەرکەوتن وەك: (ابن اسحق)و(ابن هشام) و(الكلبي) و (المدائني) و چەندانی تر.

لە سەدەکانی بەرایی مێژووی ئیسلامدا تەنها بایەخ دەدرا بەو زانیاریانەی پەیوەست بوون بە ناوەڕۆکی ئیسلام و ژیانی پێغەمبەری خوداوە، لە ئەنجامی فەتحکردنی هەرێمەکانی (شام و میسرو عێراق و کوردستان وڵاتی فارسەوە)، عەرەبە موسوڵمانەکان بە هەموو لایەکدا بڵاوبوونەوەو تێکەڵ بە گەل و نەتەوەی جۆر بەجۆری خاوەن شارستانییەت بوون و کاریان لەو نەتەوانە کردو کەوتنە ژێر کاریگەری ئەوانیش، چونکە لەو هەرێم و وڵاتانە شارستانییەتی دێرین و پێشکەوتوو هەبوو دامو دەزگای کارگێڕی و دارایی و زانستی لە ئارادابوو.

لە (سەدەی دووەمی کۆچی/ هەشتەمی زایینیەوە) بزاڤێکی چالاکی وەرگێڕان لە خەلافەتی عەباسی سەری هەڵداو دەیان سەرچاوەی هزری فەلسەفی و گەردوونناسی و جوگرافی و بیرکاری و پزیشکی لە لایەن وەرگێڕە سریانەکانەوە لە زمانی یۆنانیەوە وەرگێڕدرانە سەر زمانی عەرەبی. زانایانی موسڵمان بە دیدو سەرنج و بۆچوونەکانی رابەرانی شارستانییەتی یۆنانی ئاشنا بوون، هاوکات گروپ و ڕەوتە هزری و ئایینەکانی نێو کۆمەڵگای ئیسلامی وەك (المعتزلة)و(اخوان الصفا) و ئەوانی تر ڕۆڵی بەرچاویان گێڕا لە پێشخستنی ڕەوشی زانستی و ڕووناکبیری و سەرەنجام بزاڤێکی هزری و زانیاری گشتگیر پەیدابوو. سەدان بیرمەند و فەیلەسوف و پزیشك و جوگرافیناس و گەردوونناسی موسڵمان دەرکەوتن و لەبوارەکانی زانستە مرۆڤایەتیەکاندا داهێنانیان کرد و شاکاری نایابیان بەرهەم هێنا، بەمەش خزمەتێکی گەورەی شارستانییەتی ئیسلام و هەموو مرۆڤایەتی یان کرد.

ئیبن ئیسحاق

دووەم: مەڵبەندەکانی بزوتنەوەی هزریی و شارستانی:

جیهانی ئیسلامی دەیان هەرێم و وڵات و هەزاران شار و شارۆچکەو گوندی لەخۆ دەگرت، بایەخدان بەزانیاری و ڕۆشنبیری ئایینی و خۆ خەریککردن بەخوێندن و خوێندنەوەو نووسین و دانان دیاردەیەکی ئاسایی بوو، توێژی رووناکبیران و خوێندەواران بە ئەرکێکی ئایینی پیرۆز و پێویستییەکانی گرنگی ژیانیان دادەنا، لە هەموو شارو ناوچەکان مزگەوت و حوجرە و خوێندنگا هەبوون بزووتنەوەی فێرکردن بەردەوام بوو و بەپلەیەك زانستەکانی قورئان و فەرموودە و زمانی عەرەبی دەخوێنران، هەرێم نەبوو ژمارەیەك شەرعزان و بیرمەند و مامۆستای تیا هەڵنەکەوتبێت یان نەبووبێتە جێگەی زانایان و بیرمەندانی موسڵمان.

لەنێوان ئەم ژمارە زۆرەی شارو ناوچەکاندا، هی وا هەبوون ڕەوشی سیاسی و ئابووری بۆ دەرەخساو لە قۆناغێکی مێژووییدا دەبووە تەوەرێکی سەرەکی (بزاڤی زانستی و هزری) و لە داهێنانی شارستانیدا رۆڵی پێشەنگی دەگێڕاو بە کۆمەڵ فێرخوازان و زانستپەروەران و ئەدەبدۆستانی لە ئامێز دەگرت.

١-مەککەو مەدینە:

لەسەدە بەراییەکانی مێژووی ئیسلامیدا هەردوو شاری مەککەو مەدینە بەهۆی ئەوەوە کە یەکەم لانکەی ئیسلام بوون کرانە ناوەندێکی زانستی و هزریی هەرە گرنگ، ئەندامان و لایەنگرانی ئەم ناوەندە پتر خەریکی لێکۆڵینەوە لە زانستەکانی قورئان و فەرموودەو عەقیدە بوون، هەروەها لە مەدینە قوتابخانەیەکی مێژوونووسی سەری هەڵداو بایەخی دەدا بەنووسینەوەی دەرکەوتنی ئیسلام و بڵاوبوونەوەی بە نیمچە دوورگەی عەرەب و هەرێمەکانی دەوروبەریدا و تۆمارکردنی ژیاننامەی پێغەمبەر و هاوەڵانی(د.خ).

٢- عێراق:

لەسەردەمی خیلافەتی عەباسی، عێراق چەقی دەوڵەتی ئیسلامی بوو شاری بەغدا لە ساڵی ١٤٥ کۆچی/ ٧٦٢ زایینی دروستکراو کرایە پایتەخت، لە بەسرەو کوفە دوو قوتابخانەی هزری لێک جیا سەریان هەڵداو گرنگیان بەزانستەکانی قورئان خوێندنەوەو فەرموودە گێڕانەوەو هونەرەکانی زمانی عەرەبی دەدا، لە هەندێ بابەتی ئایینی و زمانەوانیدا دیدو تێڕوانینی جیاوازیان هەبوو کە گفتوگۆ و بیروڕا گۆڕینەوەی دەهێنایە کایەوە، زانایانی عێراقیش بەسەر ئەم دوو قوتابخانەیە دابەش بوون.

لە سەدەی (چوارەمی کۆچی/ دەیەمی زایینی) گروپی (اخوان الصفا) لە بەسرا دەرکەوتن لە ژێر کاریگەری هزرو فەلسەفەی یۆنانیداو دەیانویست شۆڕشێکی سەرتاپاگیری بەرپا بکەن و کۆمەڵگای ئیسلامی بەرەو باشتر بگۆڕن و لە نامەکانیاندا کە لە کتێبێکدا بڵاوکرانەوە گەلێ پرس و کێشەیان خستۆنە ڕوو و بەگوێرەی تێگەیشتنی خۆیان چارەسەریان بۆ داناون.

هەرچی بەغدایە لە ماوەیەکی کەمدا بووە ناوەندێکی ئاوەدانی و شارستانی و پڕبوو لە مزگەوت وفێرگە (دور العلم) وکتێبخانە و لە ڕۆژ هەڵات و ڕۆژئاواوە، خوێندکارو فێرخوازان روویان تێدەکردو کەم تا زۆر تیایدا دەمانەوە، هەر زانایەکی موسڵمان ئارەزووی کردایە پەرە بە ئاستی زانستی خۆی بدات دەبوو سەردانی بەغدا بکات و لە دامەزراوە زانستیەکانیدا درێژە بەخوێندن بدات و خۆی پێ بگەیەنێت. گەلێ لە زانایانی ناوداری وەك (موسی الکاظم) و(أبو حنیفة) و(الجاحظ) و(سیبویە) و (ابن قتیبە) و(الطبری)و(الغزالی) پەروەردەو پێگەیشتووی بەغداو ناوەندە زانستییەکانی تری عێراقن.

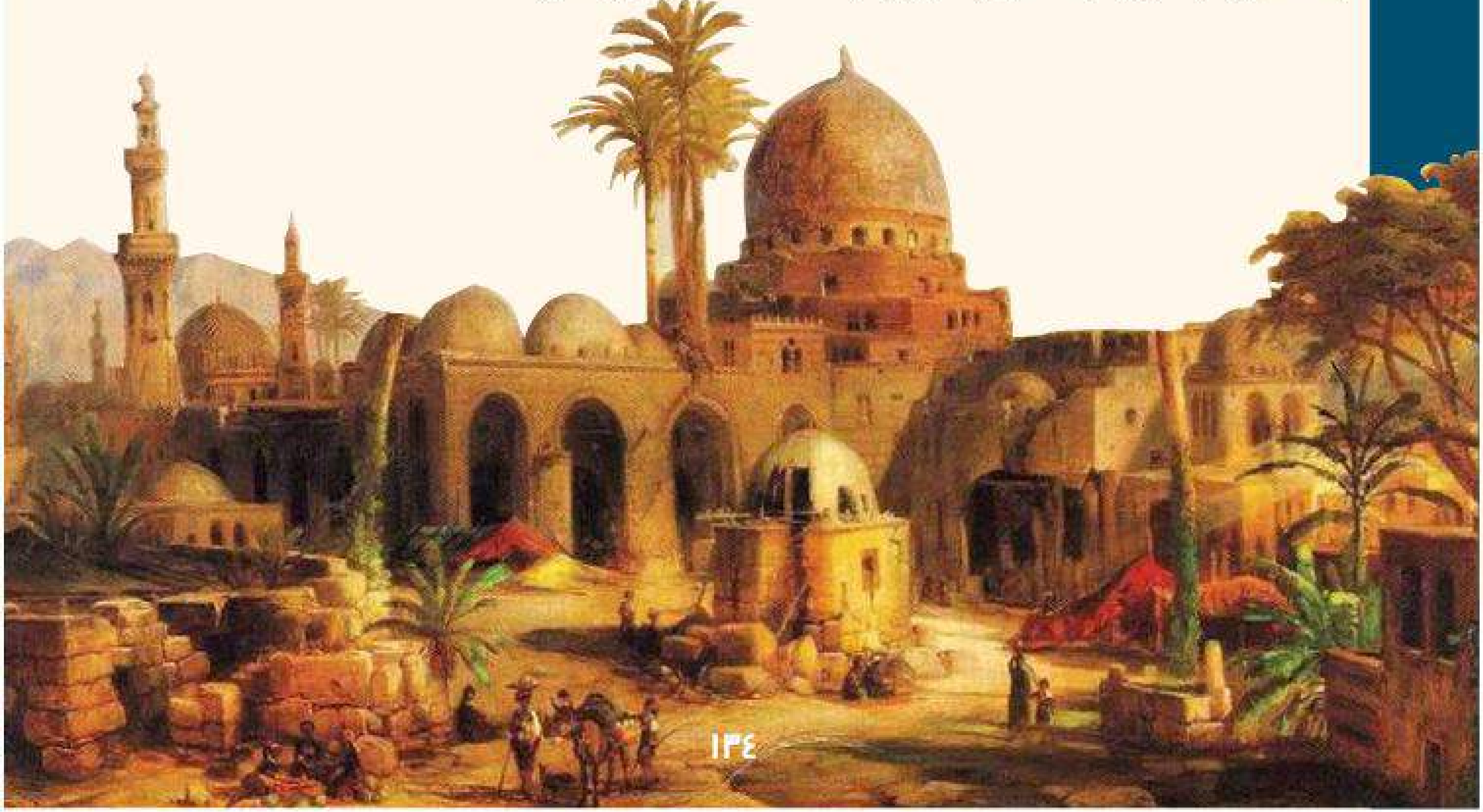

٣- شام و میسر :

وڵاتی شام لە سەردەمی (زەنگییەکان و ئەیوبیەکاندا) بزوتنەوەیەکی زانستی وئاوەدانی بەرچاوی بەخۆوە دیت لە شارەکانی دیمەشق و حەلەب و قودس وشارەکانی تر گەلێك مزگەوت و قوتابخانەو وخانەقا دروستکران، ئەگەر چاوێك بەهەردوو کتێبی (الاعلاق الخطیرە) ی (ابن شداد) و(الدارس فی تاریخ المدارس)ی (النعیمی) بگێڕین بۆمان ئاشکرا دەبێت کە میران و بەر پرسان و ساماندااران و خێرخوازانی دەوڵەتی زەنگی و (دەوڵەتی ئەیوبی) تا چ ڕادەیەك خواناسی و ئایینداار و زانست پەروەر بوونەو چەند پەرۆشی بنیاتنانی مزگەوت و قوتابخانەو و خانەقا بوونەو چەندیان لە حسێبی خۆیان بنیات ناوە.

پاش گرتنی بەغداو لە ناوبردنی خەلافەتی عەباسی ساڵی (٦٥٦ کۆچی/١٢٥٨ زایینی)و دەستبەسەراگرتنی هەرێمەکانی ڕۆژهەڵات لە لایەن لەشکری مەغۆلەوە سەنگ و قورسایی شارستانییەتی ئیسلامی بەیەکجاری گوێزرایەوە بۆ شام ومیسر هەربۆیە قاهیرە و دیمەشق و حەلەب شوێنی بەغدا و شارەکانی تری عێراقیان گرتەوە.

(مەمالییکەکان) کە دوای ئەیوبیەکان دەسەڵاتیان لە شام و میسر گرتە دەست بەشێوەی ئەیوبیەکان ئارەزوویان لە کاری بیناسازی دەکرد و ئاوڕیان لە زانایان و ئەدیبان دەدایەوە و پشتگیریان دەکردن و ژمارەیەك دامو دەزگای زانستیان لە قاهیرە و دیمەشق و سەرجەم شارەکاندا ئاوا کرد. قاهیرە وەك بەغدای سەردەمی عەباسییەکانی لێهات و بووە پایتەختی زانیاری و بیرەمەندی و وێژە و بارەگای گردبوونەوەو پێ گەیشتنی زانایان و ئەدیبان، دیمەشق و حەلەبیش هاوشانی قاهیرە بوونە دوو مەڵبەندی بە بڕشتی مێژوونووسی.

لە وڵاتی شام و میسردا بەهرەمەندانی وەك (ابن تیمیە) (ئیبن خەلەکان هەولێری) و(الذهبی) و(ابن کثیر) و(الزین العراقی) و(ابن حجر العسقلاني)و (السیوطي) پێگەیشتن.

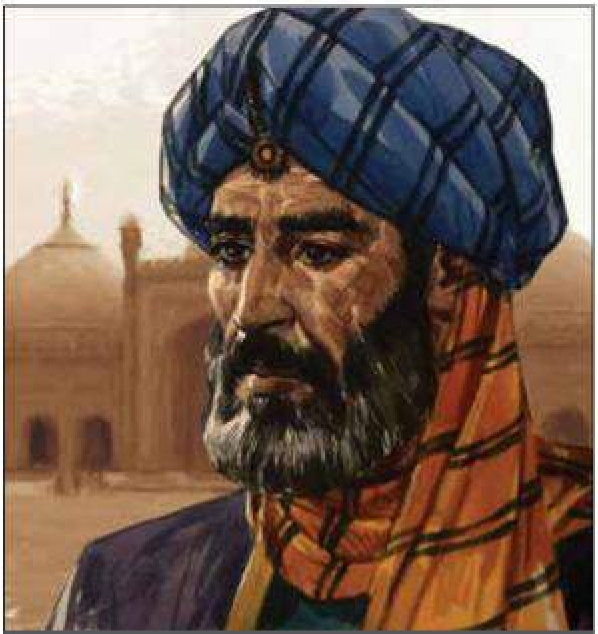

ابن تمیمە

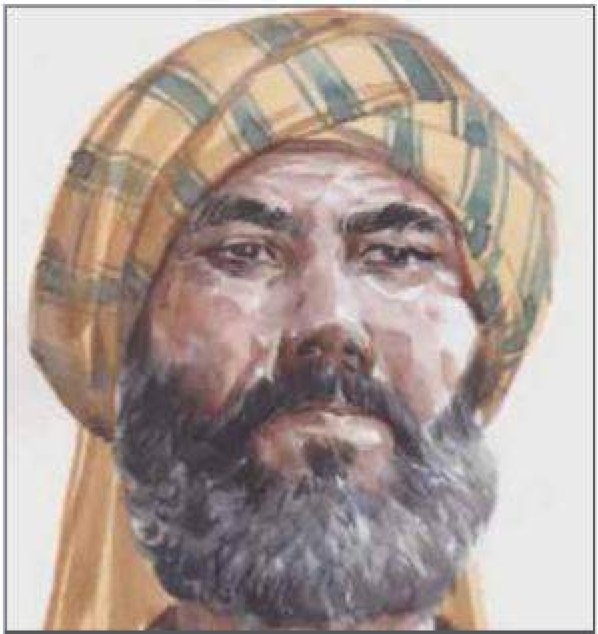

ئیبن خەلەکان هەولێری

٤- ڕۆژئاوای ئیسلامی و ئەندەلوس:

ڕۆژئاوای ئیسلامی ئەو هەرێم و ولایەتانە دەگرێتەوە کە لە بیابانی ڕۆژئاوای میسرەوە دەست پێدەکات و تا کەنارەکانی ئۆقیانوسی ئەتڵەسی درێژ دەبێتەوە ئەم ناوچە بەرفراوانە لە سەردەمی ئومەوی فەتحکراو خرایە سەر دەوڵەتی ئیسلامی و شارەکانی قەیرەوان و فاس و مەراکش و تەلمسان و تەنجە بوون بە ناوەندی بڵاوکردنەوەی زانست و ڕۆشنبیری ئیسلامی، مرابیتەکان (المرابطون) و موەحیدەکان (الموحدون) ڕۆڵی چاکیان گێڕا لە چەسپاندنی ئیسلام و پەرەپێدانی زانستە ئیسلامییەکان لە ناوچەکانی باکووری ڕۆژئاوای ئەفریقیا.

لە وڵاتی (ئەندەلوس)یش کە هەشت سەدە لە ژێر فەرمانڕەوایی دەوڵەت و میرنیشینە موسڵمانەکاندا بوو، لەو ماوە درێژەدا بووبوە بنکەی داهێنانی زانستی و رووناکبیری و وێژەیی ئیسلامی، (قورتبەو غەرناتە و ئەشبیلیەو بەلنسیا(ڤالنسیا)) لە مەڵبەندە زانستی و وێژەییەکان بوون، ڕەگەزی هونەری و وێژەیی وا لە ئەندەلوس دەرکەوتن کە لە ڕۆژهەڵاتدا وێنەیان نەبوو.

لە (ڕۆژئاوای ئیسلامی و ئەندەلوس)دا گەلێ زانایانی بلیمەت و نووسەری بە تواناو بیرمەندی زیرەك و لێهاتوو هەڵکەوتن لەوانە (ابن عبد ربه) و(ابن رشد) و (لسان الدين ابن الخطيب) و (ابن خلدون)، کە ناوبانگیان لە ڕۆژهەڵاتیش دەنگی دابۆوە.

٥- خۆراسان و هەرێمەکانی ئەوپەری ڕۆژهەڵاتی ئیسلامی:

لەنیو بنەماڵە فەرمانڕەواکانی ڕۆژهەڵاتی ئیسلامیدا ڕۆڵ و جێپەنجەی سامانییەکان و غەزنەوییەکان دیارە لە پتەوکردنی دەسەڵاتی ئیسلام و بڵاوکردنەوەو و پێشخستنی زانستە ئایینیەکان، زانایانی ڕۆژهەڵات خزمەتێکی بێ سنوری زانستی فەرمووده و هونەرەکانی زمانی عەرەبیان کردووە و لە ڕەگەزە ئەدەبیەکاندا شاکاریان بەرهەم هێناوە، ڕێژەیەکی زۆری زانایانی موسڵمان بە نەژاد خەڵکی شارو ناوچە و لادێکانی خۆراسان و هەرێمەکانی تری ڕۆژهەڵاتن، لە سەرچاوەکاندا دەیان زانای ناوداری وەك (بوخاری و بەلەخی و سەمەرقەندی و مروزی و نیسابوری) بەرچاو دەکەوتن.

کۆشکی سور لە ئەندەلوس (شاری ئیشبیلیا)

سێـهەم: مزگەوتەکان و قوتابخانەکان

مزگەوتـەکان وێـڕای ئەوەی جێگـەی نوێژکردن و خواپەرستی بوون، هـاوکات مەڵبەنـدی فێرکردن و خوێنـدن و پێگەیاندنیش بـوون، تـا نیـوەی دووەمـی سـەدەی (پێنجەمی کۆچـی/ یازدەهەمی زایینــی) مزگـەوت ڕۆڵـی قوتابخانـەو فێرگەشـی دەگێڕاو چەنـد ژوورێکـی لـێ تەرخـان دەکـرا بۆ وانەگوتنـەوەو فێرکـردن.

مزگەوتـەکان کـە لـە بنەڕەتـدا جێگـەی نوێژکردن و خواپەرستین، لـە توانایـان نەمـا ئـەو ژمـارە زۆرەی قوتابیـان و فێرخـوازان لـە خـۆ بگـرن دوای ئەوەی ژمارەیان سـاڵ بە سـاڵ هەڵدەکشـاو بازنـەی بابەتەکانـی خوێندنیش فـراوان دەبوون، هەروەها وانە گوتنەوەی مامۆسـتایان و گفتوگۆ و دەنگـە دەنگی قوتابیان کێشـەیان بـۆ قورئانخوێن و نوێژکـەران دروسـت دەکـرد وسـەری لـێ تێکـدەدان بۆیـە بیـر لـە جیاکردنـەوەی شـوێنی خوێنـدن کرایـەوە لـە مزگەوتـەکان جێگـەی تایبەتـی بـۆ تەرخـان کـراو ناونـرا قوتابخانـە و واباوبـوو کـە هـەر لەتەنیشـت مزگەوتـەکان دروسـت بکرێـن، سـەرەڕای ئـەم هەنگاوەش مزگەوتـەکان ڕۆڵـی زانستی خۆیـان لـە دەسـت نـەداو نـاو بەنـاو وبەڕادەیەکـی کەمتر لە پێشـوو وانەیـان تێـدا دەگوترایـەوە.

(نیزام ملك):(نظام الملك)

وەزیری ناوداری هەردوو سوڵتانی سەلجوقی ئەلب ئەرسەلان (٤٥٥-٤٦٥ کۆچی/ ١٠٦٣-١٠٧٣ زایینی)و مەلەکشا (٤٦٥-٤٨٥ کۆچی/ ١٠٧٣-١٠٩٢ زایینی)بوو خاوەنی بیرۆکەی دامەزراندنی قوتابخانەیە لە مێژووی ئیسلامدا، کە لە ساڵی(٤٥٧ کۆچی/١٠٦٥ زایینی) لە بەغدای پایتەخت دروستی کرد بە قوتابخانەی نیزامیە(الظامیة) ناوی دەرکردو بەرە بەرە شارو شارۆچکە نەما قوتابخانەیەك یان زیاتری لێ نەبێت، بۆ نموونە لە شاری هەولێر قوتابخانەی(الربض) و (قوتابخانەی قەڵا) و (قوتابخانەی موجاهیدیە) هەبوون و ساڵانە پێشوازیان لە کۆمەڵێك فێرخوازی شارەکەو دەوروبەری دەکرد.

لە قوتابخانەکاندا سەرەڕای زانستەکانی قورئان و فەرموودەو ئوسوڵ و عەقیدە وزمانی عەرەبی کە بەزانستی سەرەکی و بنەڕەتی دەژمێردان، و جۆرەها بابەتی وێژەیی و هزری دەخوێنران، خوێندن چەند ساڵێکی، دەخایەندو بە سەر چەند قۆناغێکدا دابەش دەکرا، قوتابیان لەسەر دەستی مەلاو مامۆستایان فێری خوێندەواری دەبوون، پێویست بوو لەسەریان قۆناغ بە قۆناغ ببڕن ئەمجا مۆڵەت و بڕوانامەی کارکردنیان پێ دەبەخشرا.

لە قوتابخانە پێشکەوتووەکاندا پسپۆریی هاتە کایەوە و هەر زانستێك مامۆستایەکی پسپۆڕو شارەزا دەیگوتەوە.

جگە لە وانەگوتنەوە، کۆڕو کۆبوونەوەی زانستی و فەلسەفیش لە قوتابخانەکان دەبەستران زانایان و مامۆستایان ئەڵقەڕێز دادەنیشتن و گفتوگۆی پرس و بابەتی جۆربە جۆریان دەکرد.

لە ڕووی داراییەوە دەوڵەت خۆی سەرپەرشتی قوتابخانەکانی دەکرد و مووچەی مامۆستایان و خەرجی و پێداویستەکانی دابین دەکرد، قوتابخانەی واش هەبوو خێر خوازان دروستیان دەکرد و باخ و بێستان و گوندیان لەسەر وەقف دەکرد، لە داهاتی وەقفکراوەکان بژێوی مامۆستایان و پێداویستیەکان دابین دەکران.

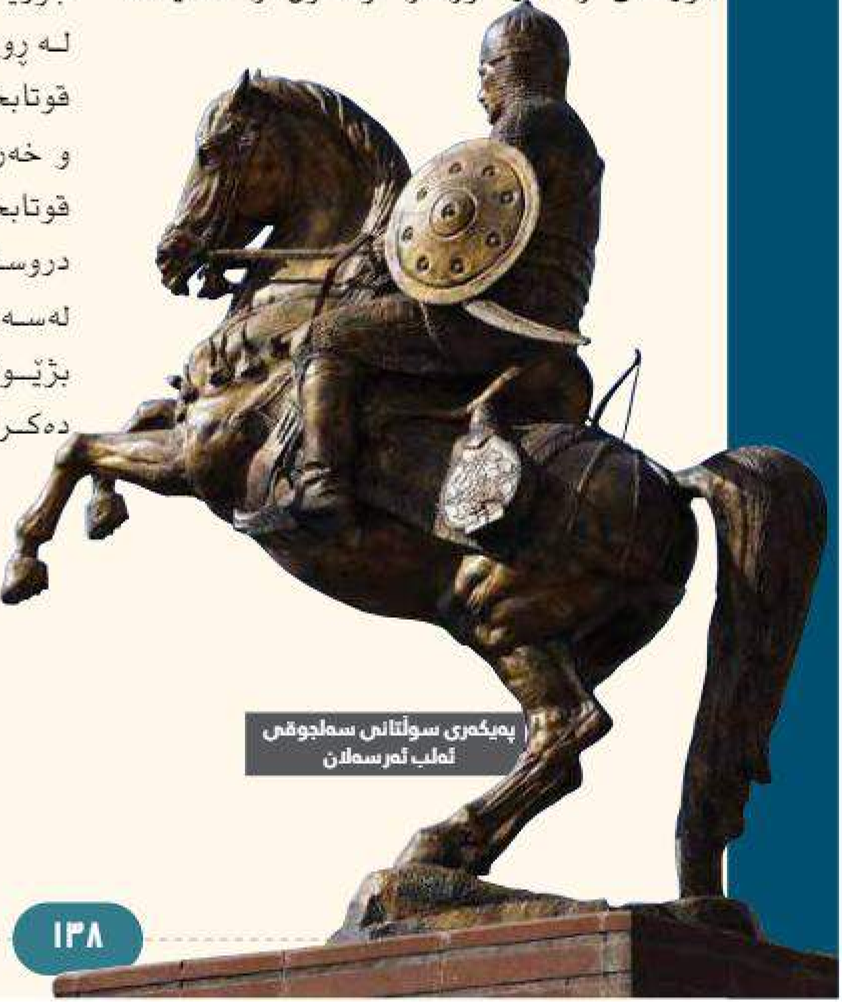

پەیکەری سوڵتانی سەلجوقی ئەلب ئەرسەلان

پرسیارەکان

-پێناسەی چەمکی خەلافەت (جێنشین).

- کارەکانی خەلیفە عەمەری کوڕی خەتاب بژمێرە پاشان ڕوونی بکەوە بۆچی کەسێکی دەستنیشان نەکرد جێگەی بگرێتەوە.

- مەبەست چییە لە سیستەمی پشتاوپشتی؟ کەی لە پایەی خەلافەتی ئیسلامی پەیڕەوکرا؟

- جیاوازیەکانی نێوان قۆناغی یەکەم وقۆناغی دووەمی خەلافەتی عەباسی دیاری بکە.

- دیوانەکان بۆچی دانران و چۆن گەشیان کرد؟

- پێناسەی ئەو دیوانانە بکە: دیوانی سکاڵا، دیوانی نەخشاندن، دیوانی(زمام الازمە).

- جیاوازی نێوان دیوانی پۆستەو دیوانی نامەبەری ڕوون بکەوە.

- هۆکار و پاڵنەرەکانی دەرکەوتن و گەشەسەندنی بزوتنەوەی زانستی و هزری ئیسلامی بەخاڵ بژمێرە؟

- مەڵبەندە دیارەکانی بزوتنەوەی زانستی و هزری ئیسلامی کامانەن؟

- بۆچی قوتابخانەکان لە مزگەوتەکان جیاکرانەوە؟

- (نیزام مەلیك) کێیە؟ پێناسەی بکە.

- لە قوتابخانەکان، چ بابەتێك دەخوێنران؟

تـەوەرەی دووەم: بەشـداری شارسـتانیانەی کـورد لەسەدەکانی ناوەڕاست

بەنـدی یەکەم: چەمکی سـەدەکانی ناوەڕاسـت و کورتەیەک لەسەر کورد:

مەبەسـت لـە چەمکـی سـەدەکانی ناوەڕاسـت ئـەو قۆناغـە مێژووییـە کـە دەکەوێتـە نێـوان سـەدە کۆنـەکان و سـەردەمی نـوێ و هاوچـەرخ ئـەم قۆناغـە تایبەتمەنـدی خـۆی هەیـەو لەگەڵێـک بـارو لایەنـی چـاکـی و ئابـووری و هـزری وژیاریـەوە جیـاوازە لـە سـەردەم وقۆناغەکانـی تـر.

بـۆ دیارکردنـی سـەرەتاو کۆتایـی سـەدەکانی ناوەڕاست، لێکۆڵـەران و شـارەزایانی مێـژوو ڕاو بۆچـوون و تێگەیشـتنی جۆربەجـۆرو لێکجیایـان هەیـە، لـە ڕاسـتیدا هـەر نەتەوەیـەک یـان هـەر وڵات و دەڤەرێـک هـەل و مـەرج و پێـوەری مێژوویـی تایبەتـی خـۆی هەیـە کـە ڕووداو و گۆڕانکارییـە مێژووییـەکان سـەپاندویانە و خاڵـی وەچەرخانیـان لـە ڕەوڕەوەی مێـژوودا هێناوەتەکایـەوەو لەبـەر ڕۆشـناییان قۆناغـە مێژووییـەکان دەستنیـشان دەکرێـت.

مێـژووی کـوردو کوردسـتانیش لـەم دەسـتوورە بەدەرنییـە و دەکرێـت بـەم چەشـنە دابـەش بکرێـت:

١- مێژووی کۆن - مێژووی چەرخە کۆنەکان:

لە بەرە بەیانی مێـژووی کوردستان و کوردەوە دەست پێدەکات و بەردەوام دەبێت تا پرۆسەی فەتحکردنی هەرێم و ناوچەکانی کوردستان لەلایەن موسڵمانەکانەوە کە لە سەردەمی دووەم خەلیفەی راشیدی عومەری کوڕی خەتاب (١٣-٢٣ کۆچی/ ٦٣٤- ٦٤٤ زایینی) ئەنجام درا.

٢- مێژووی سەدەکانی ناوەڕاست - چەرخێن ناڤینێ - سەدە ناوەنجییەکان:

لە پرۆسەی فەتحکردنی کوردستانەوە تاجەنگی چاڵدێران ساڵی (٩٢٠ کۆچی/ ١٥١٤زایینی) و دابەش کردنی کوردستان دەست پێدەکات. گومانی تێدا نییە کە فتوحاتی ئیسلامی بۆ و ناوچەکوردنیشینەکان و جەنگی چاڵدێران دوو رووداوی ئێجگار گرنگ و کارتێکەرن لە مێژووی کوردو کوردستان و بەخاڵی گواستنەوە و گۆڕانکارییەکان دەژمێردرێن و کاریگەری قوڵ و چارەنووسسازیان بەجێهێشتووە و ژیان و گوزەرانی نەتەوەی کوردیان لە قۆناغێکەوە بۆ قوناغێکی تری نوێ و جیاواز گواستنەوە، لەبەر ئەوە ئەم دوو ڕووداوە لە دوای یەك کراون بەخاڵی سەرەتا و خاڵی کۆتایی سەدەکانی ناوەڕاست. ئەم قۆناغەش دەشێت بکرێت بەدوو سەردەمەوە:

أ- سەردەمی خەلافەتی ئیسلامی (١٨-٦٥٦ کۆچی/ ٦٣٩-١٢٥٨ زایینی):

لە گەیشتنی موسڵمانەکانەوە بۆ ناوچەی (جەلەولا و حەلوان) تا گرتنی بەغدا لە لایەن لەشکری مەغۆلەوە ساڵی (٦٥٦ کۆچی/ ١٢٥٨ زایینی) ساڵی لەناوچوونی خەلافەتی عەباسی دەگرێتەوە.

ب- سەردەمی فەرمانڕەوایی و فراوانخوازی مەغۆل- (ئیلخانی و جەلائری) و تەیموری و تورکمانی (قەرە قۆینلو و ئاق قۆینلو):

لە گرتنی بەغداوە تا جەنگی چاڵدێران ٩٢٠ کۆچی/ ١٥١٤ زایینی دەگرێتەوە.

٣- مێژووی نوێ:

لە جەنگی چاڵدێران تا دەست پێکردنی جەنگی جیهانی یەکەم ١٩١٤-١٩١٨ز دەگرێتەوە.

٤- مێژووی هاوچەرخ:

لەدەست پێکردنی جەنگی جیهانی یەکەمەوە (١٩١٤- ١٩١٨ ز) تا سەردەمی ئێستا دەگرێتەوە.

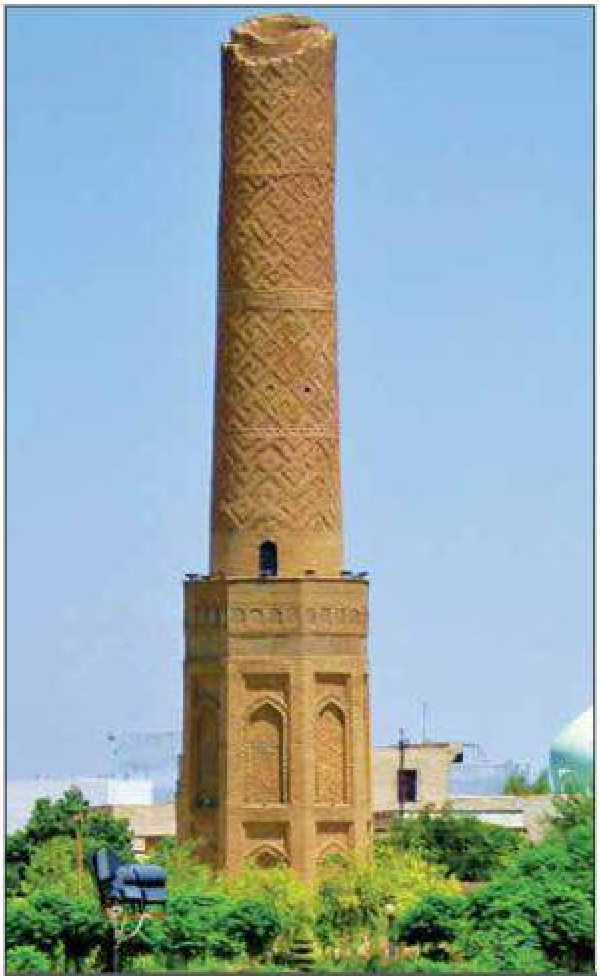

منارەی موزەفەریە
(منارەی چۆلی)

کورد لە سەدەکانی ناوەڕاستدا:

کورد یەکێکە لە نەتەوە دێرینەکانی ڕۆژهەڵات، هەر لە مێژەوە لە زێد ونیشتمانی خۆی کە کوردستانە نیشتەجێ بووەو لەگەڵ سروشت و کەشوهەواکەیدا ڕاهاتووەو لەگەڵ شاخ و دۆڵ و نشێوو پێدەشت و ئاوی سازگاری کانی و ڕووبارەکاندا خۆی گونجاندەوە، بەردەوام بەربەرەکانی هەڕەشە و مەترسی و گوشارە دەرەکیەکانی کردووە و بەسەریاندا زاڵبووە.

لەسەدەکانی ناوەڕاستدا، کورد بە گەواهی (گەڕۆك و مێژوونووسان) میللەتێکی دیارو ناسراو بوو بە پێی سەنگ و قەبارەی خۆی هەر گاف ڕۆڵی شایستە و شایەنی خۆی گێڕاوە و پشکداری بەرچاوی هەبووە لە هەموو ڕوداو و بۆنە و بەسەرهاتە پەیوەندارەکاندا و ئامادەبوونی کارای خۆی سەلماندوە، لە ڕووی سیاسی و سەربازیەوە دژی دەسەڵاتدارانی بیانی و داگیرکەرانی ڕاپەڕیوە، بزاف و سەرهەڵدان و شۆڕشی چەکداری بەرپاکردووە و ڕووبەڕووی پەلامار و لەشکرکێش دوژمنان بۆتەوە و سەردارێتی خێڵەکی و فەرمانڕەوایی و ناوەخۆیی و میرنشینی سەربەخۆ نیمچە سەربەخۆی لە ناوچە جۆربەجۆرەکانی وڵاتەکەیدا دامەزراندووەو پەیوەندی دۆستانەی لەگەڵ خەلافەتی عەباسی(١٣٢- ٦٥٦ کۆچی/ ٩٤٦-١٢٥٨ زایینی) و هێز و دەوڵەتان و میرنشینەکانی تردا گرێداوە.

لەسەردەمی خەلافەتی عەباسیدا، میر و سەردار و سەرەك هۆزەکانی کورد بە کەڵك وەرگرتن لە هەلومەرجی سیاسی و ئابووری خەلافەت و بە سوود بینین لە توندی وقایمی دەڤەرە چیایی و دوور دەستەکانی کوردستان، چەندین فەرمانڕەوایی و میرنیشینی گەورە و بچووکیان دامەزراند و سەدان ساڵ کاروباری ناوەخۆیی ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتیان بەڕێوە دەبرد، گەورەترین و بەناوبانگترین ئەم میرنیشنانە بریتین لە:

١- میرنشینی شەدادی:

لە هەرێمی ئاران و ئەرمینا لە باکووری کوردستان (٣٤٠-٥٩٥ کۆچی/ ٩٥١-١١٩٩ زایینی) دەرکەوت کە ناوچەی گەنجە، دوین (دبیل) و ئانی و بەردەعە یان بەدەستەوە بوو.

٢- میرنشینی ڕەوادی (٣٣٧-٤٦٧ کۆچی / ٧٤٨-١٠٧٤ زایینی):

لە هەرێمی ئازەربایجان (ئاترۆپاتەگان) لە شارەکانی (تەورێز، مەراغە، شنۆ، ئورمیە، سەلماس) دامەزراوە.

ئەم دوو میرنشینە لە سەردەستی میرانی دوو بنەماڵەی (هۆزی هەزبانی) کوردەوە دامەزرێنراون، هەزبانی، هۆزێکی گەورە و بڵاوی کوردە، چەندین لق و عەشیرەت و تیرەی هەیە کە لە دەشتی هەولێر لە ناوچەی هەردوو زێی (زێی گەورەو زێی بچووك) تا دەگاتە (کێلەشین و سەلماس) و لە چواردەوری (دەریاچەی ئورمیە) نیشتەجێ بوون.

٣- میرنشینی حەسنەوی بەرزیکانی (٣٤٨-٤٠٦ کۆچی/ ٩٥٩-١٠١٥ زایینی):

ئەم میرنشینە لە لایەن ماڵباتێکی دەسەڵاتداری هۆزی بەرزیکانی کوردەوە دامەزراندوە لەوڵاتی شارەزوور و هەرێمی چیاکان لە سەردەمی میر حەسنەوی کوڕی حوسینی بەرزیکانی کە پتر لە بیست ساڵ میرایەتی کردوە(٣٤٨-٣٦٩ کۆچی/ ٩٥٩-٩٧٩ زایینی)، بوە بە میرنشینێکی بە دەسەڵات و وەك هێزێکی ناوچەیی کاریگەر لە لایەن خەلیفەی عەباسی و دەسەڵاتدارانی بوەیهیەوە دانی پێدانرا، هەر بۆیە بە میرنشینی حەسنەوی دەناسرێت.

پاش مردنی (میر حەسنەوی) ئاژاوە و ناکۆکی کەوتە نێو میرنشینەکە و ماوەیەك درێژەی کێشا و بەوە کۆتایی هات کە (میر بەدر) بووە جێنشینی باوکی و بۆ ماوەیەکی درێژ (٣٦٩ – ٤٠٥ کۆچی/ ٩٨٠-١٠١٤ زایینی) میرایەتی کرد، دوای مردنی بە ماوەیەکی کەم میرنشینەکە لە ناوچوو.

٤- دەوڵـەتی دۆستەکی - مەڕوانی
(٣٧٢کۆچی- ٤٧٨ کۆچی/٩٨٢-١٠٨٥ زایینی):

لە هەرێمی جەزیرە و زۆزان ولە ناوچەکانی میافارقیـن، حوسنکێف، ئامەد(دیاربەکـر)، ئـەرزن، سێرت، جزیـرەی بۆتـان دەرکەوتـووە. ئـەم میرنشـینە لەسـەر دەسـتی میـر بـادی کـوڕی دۆسـتەکی بناغـەی دانـراوە.

دوای کوژرانی ساڵی (٣٨٠کۆچی/ ٩٩٠ زایینـی) خـوارزا (خوشـکەزا) کانـی کـە کـوڕی میـر مەڕوانی کـوڕی کاك درێژەیـان بـە دەسـەڵاتدا، تیایانـدا (ئەحمـەدی کـوڕی مـەڕوان) کـە پـتر لـە نیـو سـەدە میرایەتـی کـردوە (٤٠١-٤٥٣کۆچـی/ ١٠١١-١٠٦١ زایینـی) بەرچاوتریـن و چالاکتریـن دەسـەڵاتداری کـوردە.

میرنشـینەکەی لـە قەوارەیەکـەی بچووکـی ناوخۆییـەوە بـردە ئاسـتی دەوڵەتەکانـی ناوچەکـە، لەسەردەسـتی ئـەودا دەسـەڵاتی سیاسـی میرایەتـی کـورد گەیشـتە لوتکـە.

٥- میرنشینی عەنازی:

لـە (حەلـوان و شـارەزوور) دەرکـەوت (٣٨١-٥١١ کۆچـی/ ٩٩١-١١١٧زایینـی)، دوای لاوازبـوون و لـە ناوچوونـی میرنشـینی حەسنەوی بەرزیکانـی بنەماڵەیەکـی تـری کـوردی ناوچەکـە کـە عەنازیـەکان بـوون دەرکـەوتـن دواتـر ناوچـەی تریـان خستەسـەر لـە هـۆزی شـازنجانی فەرمانڕەوایـی شـارەزووریان لـە ئەسـتۆ گـرت. سـەرەڕای ئـەم میرنیشـینە دانپێنراوانـە، چەنـد میرنیشـینێکی بچـووك سنوردار ژمارەیـەك قەڵاو شـورا و ناوچـە و شـارۆچکەیان بەڕێـوە دەبـرد وەك هـۆزی هەزبانـی لـە هەولێـرو دەوروبەری، هـۆزی زەرزاری لـە قـەڵاو شـارۆچکەکانی خەفتیـان (هاودیـان)و ڕەوانـدوز و باڵـەکان و سیدەکان، هـۆزی حەمیدی لەهـەردوو قـەڵای ئاکـرێ وشـوش، هـۆزی هـەکاری لـە قەڵاکانـی ئامێـدی ئاشـب وهـرور و جۆڵـە مێـرگ، هـۆزی بۆتانـی لـە جزیـرەی بۆتـان و هەرێمـی زۆزان، هۆزی(بەشـنەوی) بەژنـەوی لـە قـەڵای فەنـەك هەڵکەتـوو لـە باکـووری جزیـرەی بۆتـان، هۆزی مەهرانـی لـە قـەڵاو گوندەکانـی ناوچـەی زاخـۆ، هـۆزی ڕۆژەکـی لـە باژێـڕی بەدلیـس و

شورای شاری ئامەد (دیاربەکر)

دەوروبەری، (هۆزی قەیموری) لە (قەڵای قەیمور) لە نزیك سێرت، (هۆزی چۆپی) لە هەردوو قەڵای شاتان و (حصن طالب).

ئەم میرنشینانە کاروباری سیاسی و سەربازی و ناوچەکانی کوردستانیان بەڕێوەدەبرد میرنشینە گەورەو ناسراوەکان خودانی دامەزراوە ودام و دەزگاکانی کارگێڕی و دارایی و دادوەری و ئابووری خۆیان بوون، خەلیفەی عەباسی لە بەغدا دانی بەهەموویان دەنا، میرە کوردەکانیش لای خۆیانەوە ڕێزی خەلیفەی عەباسییان دەگرت وبە هێمای دەسەڵاتی شەرعیان دادەنا و هەرگیز سەرپێچی فەرمان و بڕیارەکانیان نەدەکرد.

میرەکانی کورد دراویان بە ناوی خۆیانەوە لێدەدا پاش نەخشاندنی ناوی خەلیفەی عەباسی و دەسەڵاتداری بوەیهی لە سەر دراوەکە، هەروەها لە وتاری ڕۆژانی هەینیدا لە دوای ناوی خەلیفە ناویان دەبراو نزایان بۆ دەکرا، ئەم دوو هەنگاوەش نیشانەی ئەوەبوون کە ئەو میرانە خۆیان بە فەرمانڕەوای سەربەخۆ دەزانی.

ئەم بارودۆخە بەردەوام بوو تا لە نیوەی دووەمی (سەدەی پێنجەمی کۆچی/ یانزەهەمی زایینی) هەرێمە کوردنشینەکان و سەرجەم هەرێمەکانی (ڕۆژهەڵاتی ئیسلامی) دووچاوی هێرش و پەلاماری فراوانخوازیانەی (تورکە سەلجوقیەکان) بوونەوە بە سەرکردایەتی توغرل بەگ و ئەلب ئەرسەلان و مەلەکشا، یەکێك لە ئەنجامە خراپەکانی ئەم لەشکر کێشیە، کەوتن ولە ناوچوونی میرنشین و دەسەڵاتدارییە ناوخۆییەکانی کوردستان بوو، لە لایەکی دیکەوە گەلێك هۆزو تیرەو بەرەبابی تورك و تورکمان بە کوردستاندا بڵاوبوونەوەو بە یەکجاری نیشتەجێ بوون، دواتر لە (سەدەی شەشەمی کۆچی/ دوازدەهەمی زایینی) لە ژێر سایەی هاندان و پشتگیری سەلجوقیەکان توانیان ژمارەیەك دەسەڵاتداری لە سەر خاکی کورد دابمەزرێنن کە لە مێژوودا بە (ئەتابەك)یەکان ناو دەبران.

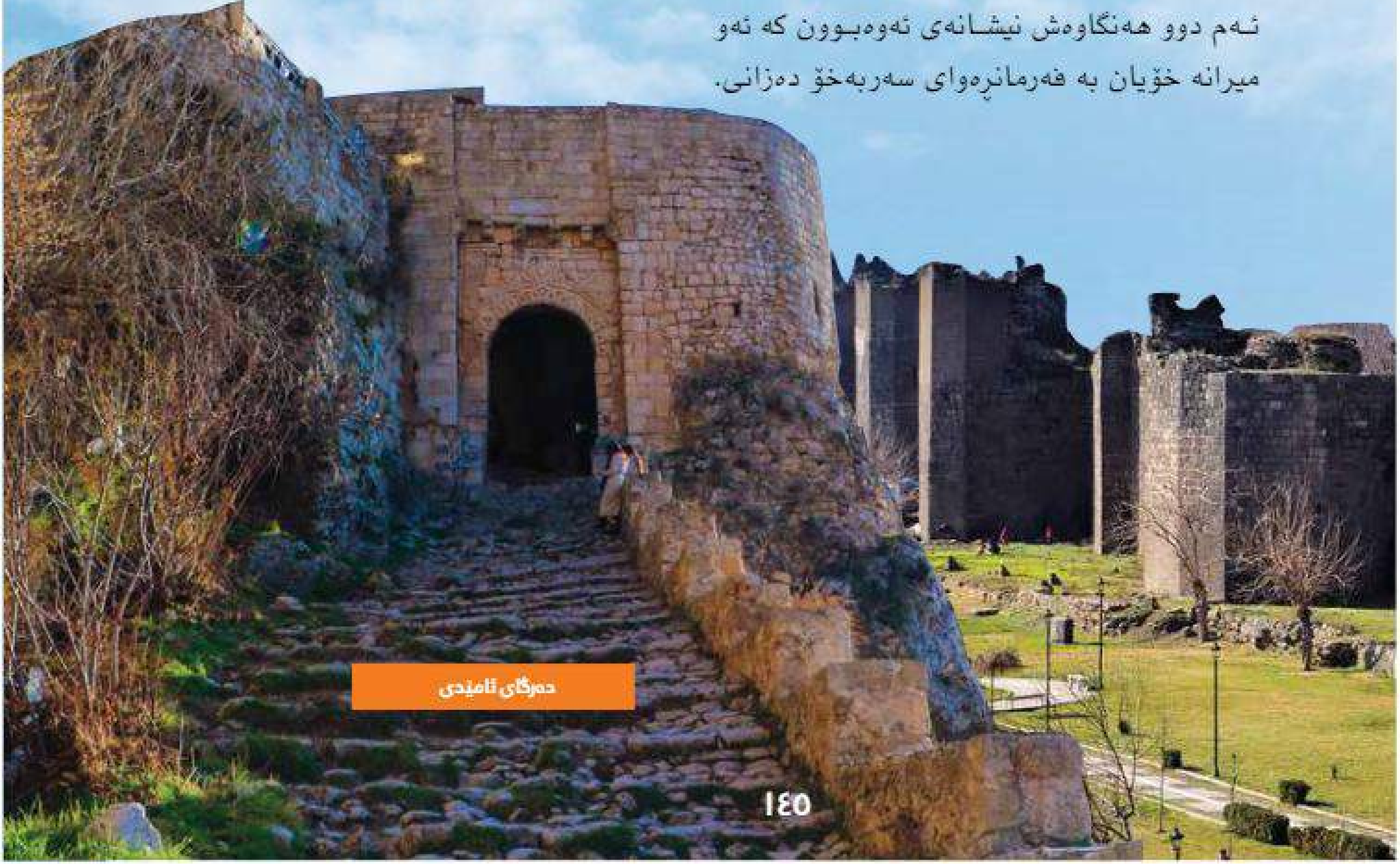

دەرگای ئامێدی

کورد لە سەدەکانی ناوەڕاستدا لە ڕووی جۆری ژیان و باری گوزەرانەوە بەسەر سێ کۆمەڵدا دابەش دەبوون:

١- شارنشینەکان:

بەشێك لە نەتەوەی کورد و دانیشتوانی دیکەی کوردستان لە شارو ناوچە و شارۆچکەکان دەژیان و بەکاری بازرگانی و پیشەی جۆراوجۆر و پیشەسازی یەوە خەریك بوون وەك (ئاسنگەری، دارتاشی، زێڕنگەری، کوتاڵفرۆشی، جۆلایی، دەرمانسازی، کرێکاری... هتد). هەندێکیشیان لە فەرمانگەکاندا کارمەند بوون، لەو کاتەدا ژمارەیەك شارو ناوچەی ئاوەدان و چڕ و پڕ جموجۆڵ هەبوون، لەوانە: (ئەربیل (هەولێر) شەنگال، حەلوان، ئامەد، میافارقین، حوسنکێف، سێرت، بەدلیس، دەینوەر، کرماشان(قرمسین) شاپور خواست، داقوق، سەلماس، ئورمیە، شنۆ) و چەندینی تر، لەم شارانە لە پاڵ کورد میللەتەکانی (ئەرمەن، سریان و ئاشور، جوو) دەژیان کە زیاتر بە پیشگەری و پارەگۆڕینەوە و بازرگانیەوە خەریك بوون. ئەمە وێڕای بوونی (عەرب و تورکمان) کەهاتبوونە شارە کوردییەکان و تێیدا نیشتەجێببون.

٢- گوندنشینەکان:

لە ڕاستیدا زۆربەی دانیشتوانی کوردستان لە گوندو شار و لادێکاندا نیشتەجێ ببوون، هەزاران گوندو لادێی گەورەو بچووك هەبوون، دەگمەن پانتاییەکی جوگرافی هەبوو گوندی لێنەبێ، وەکو زانراوە ئاو هەواو کەشی زۆربەی هەرەزۆری ناوچەکانی کوردستان گونجاو و لەبارن بۆ کشتوکاڵ و ژیانی وەرزێری، دانیشتوانی گوندەکان بە ئاژەڵداری و جوتیاریەوە خەریکبوون، جۆرەها ئاژەڵی ماڵیان بەخێو دەکرد وەك پەز (مەڕ) بزن، چێڵ، گا، پەلەوەر، هاوکات گوندو لادێکان سەرچاوەی دابینکردنی هەموو چەشنە بەروبوومێکی کشتوکاڵی وئاژەڵی بوون.

٣- کۆچەری و نیمچە کۆچەری (ڕەوەند):

تا ئەم ساڵانەی دواییش ژمارەیەك خێل و تیرەو بنەماڵەی کورد ساڵانە گەرمیان و کوێستان (واتە گەرمیان و کوێستان) یان دەکرد و لەدوای لەوەڕگاو سەرچاوەی ئاو بوونە، سەرەتای پایز لە هاوینەهەوارەکان (باکوور)ەوە بە مەڕ و ماڵاتەوە دەڕۆیشتن بەرەو پێدەشتە گەرمەکان و ناوچە گەرمەسێرەکان و سەرەتای بەهاریش لەگەڵ خۆشبوونی ئاوو هەوا بارگەو بنەیان تێك دەنا وبەرەو کوێستان و زۆزانەکان هەڵدەکشان بەرەو چیاکان و لە قەد پاڵی زنجیرە شاخە بەرزەکاندا، دەیان لەوەڕگە و ئاو و هەبوون کە بەدرێژایی هاوین پڕ گیا پۆش پەلاش ولەوەڕبوون، هەر بۆ نموونە لەسەدەکانی ناوەڕاستدا هۆزی (کیکانی - کیکی) لە زستاندا لە دەشتاییەکانی دەوروبەری موسڵ دا ڕەشماڵی دەخست وەرزی سەرماو سۆڵەی بەسەر دەبرد، بەهارانیش ڕووی دەکردە هەرێمی زۆزانی بەفراوان شان بە شانی سەدان خێڵ و تیرەی کۆچەری تر هاوینی لە وەرگاکاندا دەگوزەراند، بەهەمان شێوە، خێڵی ڕەوەند(ڕەوادی) کۆچەریش کە لقێکی هۆزی گەورەی (هەزبانی)یە، زستانانی

لـە دەشـتی هەولێـر و کەنـاری زێـدا بەسـەر دەبـرد، هاوینیـش لـە هاوینگەکانـی چیاکانـی کێلـە شـین و دەوروبەریـدا دەمایـەوە.

لـە ڕووی پێکهاتـەی کۆمەڵایەتییـەوە، میللەتـی کـورد وەك گشـت میللەتانـی تـری جیهانـی ئیسـلامییەوە بەسـەر چەنـد هـۆزو خێـڵ وعەشـیرەتدا دابـەش دەبـوو، بـەڵام تەنهـا نـاو و هەواڵـی ژمارەیەکـی کەمیـان لـە سـەرچاوە مێژووییەکانـدا هاتـووە، هەریەکێـك لـەو هـۆزو خێـڵ و عەشـیرەتانە لـە ڕووی جـل و بـەرگ و دابونەریتـی کۆمەڵایەتـی و ئاخافتنـەوە کـەم تـا زۆر لەوانـی تـر جیـاواز بـووە، هـۆزە نـاسراو و دێرینەکانـی کوردسـتان بریتیـن لـە:

لەهەرێمـی شـارەزوور و گەرمیـان: جەلالیـی (گەڵاڵـی)، بەرزیکانـی، شـازنجانی، گـۆران (الجورقـان)، باپیـری، لاوێنـی.

لـە خـوارووی کوردسـتان: گاوانـی (الجاوانیـە) بەتیـرە وخێڵەکانیانـەوە:

بەشـیری، نەرگـزی (النرجسـیە)، زوهەیـری، هـەواری.

لـە هەولێـرو دەوروبـەری: هەزبانـی کـە چەنـد خێڵ وتیـرەی هەبـوو تەنهـا دووانیـان ئاشـکران ئەوانیش مارانـی و رەوادی(رەوەنـدی)ن.

لـە هەرێمـی جەزیـرە: زەرزاری، گـەردی (کەرتـاوی)، سـۆرانی، حەکەمـی لـە ناوچـەی داسـن وئاکـرێ و هـەکاری ، دامەنـی، مەهرانـی، روهـزادی، یەعقوبـی، حەمیـدی، مازنجانـی، کیکانـی، دونبڵـی، گـۆران.

لـە کوردسـتانی باکـوور: بوختـی (بۆتانـی)، بەژنـەوی، زۆمـی، چۆپـی، رۆژەکـی، قەیمـوری، کوردەکـی، شـێروانی، مەحمـوودی، پازۆکـی.

لـە هەرێمـی لوڕسـتان و خـوا ڕووی هەرێمـی چیاکانـی: تیـرەو خێلەکانـی هـۆزی لـوڕ، رۆژبەیانـی، لـەك، فەیلـی، بەختیـاری، مامسـانی، سـاکی، مامۆیـی...

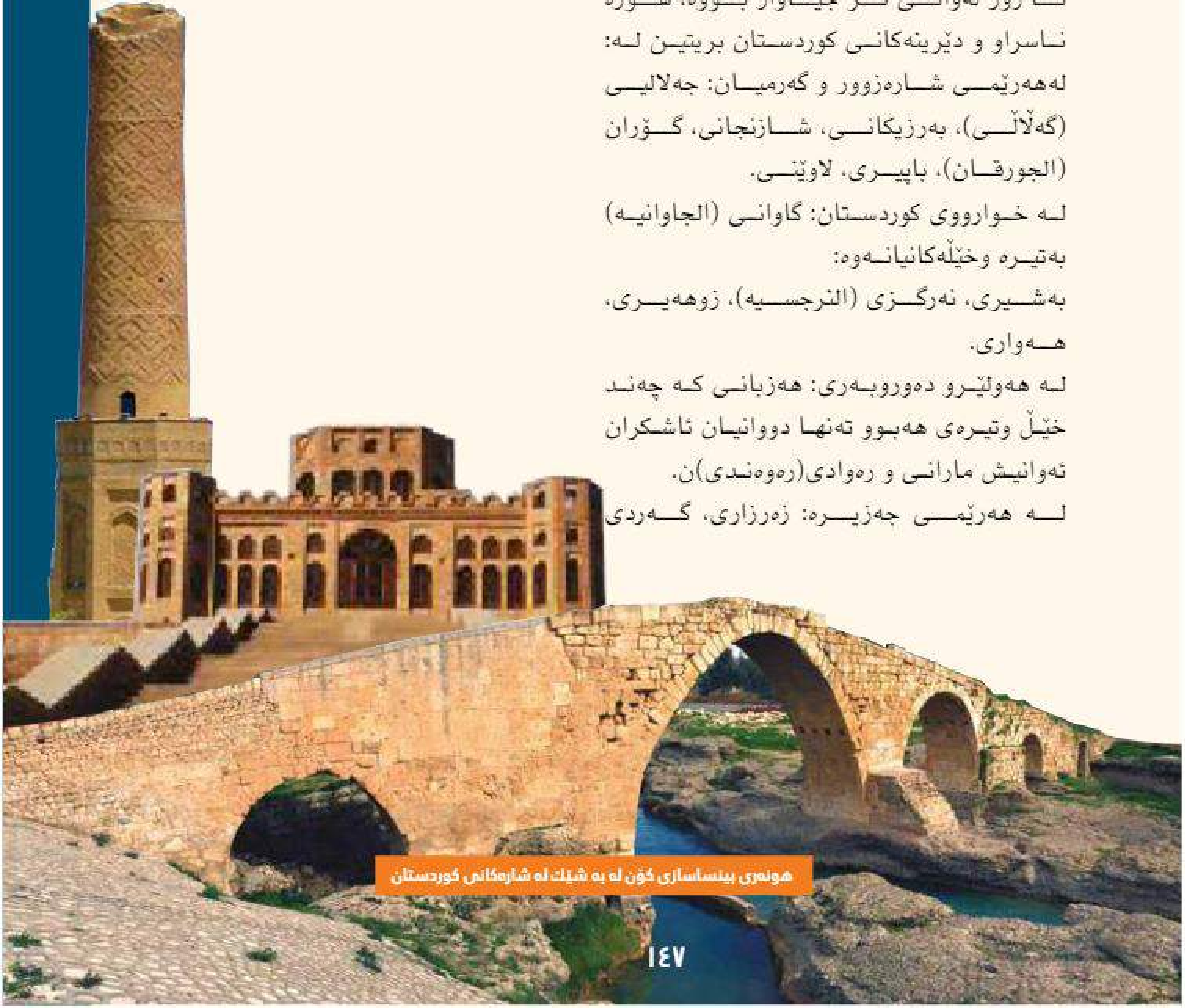

هونەری بیناسازی کۆن لە بە شێك لە شارەکانی کوردستان

بـــەندی دووەم: شارســـــتانییەتی دەوڵــەت و میرنیشـــینە کوردییەکان

میرنیشین و دەسەڵاتداریە کوردییەکان لە چوارچێوەی جیهانی ئیسلامیدا هەموویان شارستانییەتی تایبەتی بەخۆیان هەبووە هەریەکەیان بە گوێرەی هەلومەرجی سیاسی و ئابووری ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی و تواناو شیانی خۆی بەشداری کردووە لە بناغە داڕشتن و پێشخستنی شارستانییەتی کورد، بۆ نموونە لە هەندێك لایەنی ژیانی هزری وشارستانی هەردوو میرنیشینی (حەسنەوی و دۆستەکی- مەروانی و دەوڵەتی ئەیوبی) دەدوێن.

١- شـارســـــتانییەتی میرنیشـــــینی حــەســــنەوی (٣٤٨-٤٠٦ کۆچی/(٩٥٩ -١٠١٥ زایینی):

میر بەدر کوڕی حەسنەویە (٣٦٩- ٤٠٥کۆچی/ ٩٧٩- ١٠١٤زایینی)، یەکێکە لە دیارترین و ناسراوترین کەسایەتی کورد لە سەدەکانی ناوەڕاستدا و بە جوامێری و نەبەردی و ئایینداری ناوبانگی دەرکردبوو، سەرچاوەکان دەربارەی ئەم ئاکار (الأخلاق) خەسڵەتانەی دواون زۆر ستایشیان کردوە. میر بەدر لە بواری سیاسەت و فەرمانڕەواییدا، کەسایەتیەکی بە توانا و دووربین بووە لە بواری مرۆڤایەتیشدا دادپەروەر خواناس خێرخواز و ڕاستگۆ بوو، هەموو ئەو ئاکارو ڕەوشتانەی تێدا بوو کە پێویست بوو لە کەسایەتیەکی کاربەدەست و بەرپرس دا هەبێت. لە ڕووی کەسایەتی شایستەو سەرکەوتووی میر بەدرەوە،لەو بەشەی کوردستان بارودۆخی نائاسایی و ئاڵۆز نەماو ناسەقامگیری و گرژی سیاسی تا ڕادەیەکی باش رەویەوە و ئارامی هاتە کایەوە.

ئەوەی گومانی تێدا نییە، لە هەموو سەردەم و چەرخەکان و لە گشت هەرێم و وڵاتی جیهان رەوشی سیاسی جێگیر و هێمن و بەدەر لە گرژی و ئاڵۆزی، مەرج و فاکتەرێکی بنەڕەتی بووە بۆ دەستەبەرکردنی شارستانییەت و ئاوەدانی و بوژاندنەوەی ئابووری و کاراکردنی چالاکییە کشتوکاڵی و پیشەسازی و بازرگانییەکان و بە گەڕخستنی کاری بیناسازی و ئاوەدانکردنەوە و هاندانی بزاڤی ڕووناکبیری و بیرمەندی و خوێندەواری، لێرەوە بەڕاشکاوی تێبینی دەکرێت لە رۆژگاری میر بەدردا بارودۆخی لەبارو گونجاو دابین کراو شارستانییەتی ناوچەکە بەڕادەیەکی بەرز پێشکەوت، ئەوەبوو چالاکی ئابووری و بازرگانی برەوەی سەند و پرۆسەی فێرکردن و ڕۆشنبیری و زانستی گوڕوتینی تێکەوت و هەڵمەتی بنیاتنان و ئاوەدانی دەستی پێکرد و سەرجەم شارو شارۆچکە و گوندو لادێکانی (هەرێمی شارەزوو و هەرێمی چیاکان)ی گرتەوە.

حەسنەوییەکان

أ- بیناسـازی- ئـاوەدانی:

(میـر بـەدر) بایەخێکی سـەرەکی بەبواری بیناسـازی و ئاوەدانکرنـەوە دەدا وەك دیاردەیەکی جوان و پێشـکەوتن سەیری دەکرد و سـەرمایەکی زۆری لە بودجـەدا بۆ تەرخان کردبـوو، بەتایبەتـی بنیاتنانی مزگـەوت بەو پێیەی دەبێتە شـوێنی نوێژکردن و خوداپەرستی لەپـاڵ ئاوەکردنـی دەیـان خانـە و خانەقاو دامـەزراوەی خزمەتگوزاری و خێرخوازی، دەقە مێژووییـەکان دەگێڕنەوە کە (میـر بەدر) پتر لە دوو هـەزار مزگەوتی بنیاتناوە لە سـنوری جوگرافی ژێـر دەسـەڵاتیدا، وەك ئەوانەی لە شـارەکانی (دینـەورو کرماشـان) و بڕۆجەرد بەرچاو دەکەون کـە هەندێکیان تـا ڕۆژگاری ئەمـڕۆش مـاون پـاش نۆژەنکردنەوەیـان.

- دەیان زاناو شارەزای تایبتی کورد کە بەهەرێم و وڵاتانـی جیهانی ئیسـلامیدا بڵاوبووبونەوەو ناوبانگیـان دەرکـرد، قۆناغـە بەراییەکانی خوێنـدن و فێربوونیـان لـە قوتابخانـە پاشـکۆکانی ئـەم مزگەوتانـە تەواوکـرد.

- هەروەهـا میـر بـەدر لەسـەر ڕێگەوبانە گشـتییەکاندا ژمارەیەك وێستگەی پشوودان و مانەوەی دروسـتکردبوو خەڵکانی بازرگان و ڕێبواران سـوودیان لێدەبینی، ئەم وێسـتگانە لـە تـەك مزگـەوت و خانەکانـدا دەبوونە جێگـەی مانـەوەو حەوانـەوەی کەسـانی لانـەواز و بێدەرەتـان و کەمدەرامـەت بۆ هەموو لایەك پێداویسـتییەکان دابین دەکران لەجـل و پۆشـاك و خـواردن و خواردنەوە.

- لەلایەکـی ترەوە هەر وەسـتاو بیناسـازی کارزانـی کـورد بـوون هەڵدەسـتان بـە دروسـتکردنی مزگـەوت و دامـو دەزگا خزمەتگوزارییەکانـی تـر وەك کۆشـك و تەلارە فەرمییەکانی میرنیشـینی حەسنەوی و بـارەگای میر بەدر و میرانـی دی و هونەری بیناسـازی کوردەواریـان لە دروسـتکردندا پەیـڕەو دەکـرد کـە هەرچەند لـە بازنەی هونەری بیناسـازی ئیسـلامی دەرنەدەچوو، بـەڵام مۆرکـی ڕەسـەنی خۆماڵیـان پێوە لکابوو و جۆرێك لە تایبەتمەندی پێبەخشـیبوو و دەگرێـت لەسـەر بناغەو پاشـماوەی ئەم مزگـەوت و دامەزراوانـە لـە مێـژووی گەشـەکردنی هونەری بیناسـازی بکۆڵینەوە.

ب- سیسـتەمی دارایی:

میرنیشـینی حەسـنەوی هەرچەنـدە پابەندو لایەنگیری خەلافەتی عەباسـی بوو دەسـەڵات و سـەروەری خەلیفە بەسـەریەوە باڵادەسـت بـوو و میرەکانی گوێڕایـەڵ و ملکەچی فرمان و بڕیارەکانـی بـوو و بەهێـمای دەسـەڵاتی شـەرعییان دادەنا، بەڵام لـە ڕووی داراییەوە پەیوەندیەکـی ئەوتۆی بـە خەلافەتەوە نەبوو و خاوەن سیسـتەمی دارایی و خەزێنەی تایبەتی خۆی بـوو سـەربەخۆیی دارایی میرنیشـینی حەسـنەوی لـەوە خـۆی دەنوانـد کـە میر بەدری کوری حەسـنەوی هەنگاوێکی بوێرانەی هاوێشـت و هەڵسـا بە لێدان و دروسـتکردنی دراو کـە وێـڕای نـاوی خەلیفەی عەباسـی و نـاوی (فەرمانڕەوایـی بوەیهـی)، و ناوی خۆیشـی لەسـەر نەخشـاندبوو، ئەم هەنگاوە بەپێ ی دابی (عورفی) سـەدەکانی ناوەڕاست وا لێکدەدرایـەوە کـە میـر بـەدر هەرچەندە دان بـە دەسـەڵاتی ڕووحی و ئایینـی خەلیفە و دەسـەڵاتی سیاسـی میری بوەیهـی دەنێت، هـاوکات لـە ناوچەکانـی ژێـر دەسـەڵاتی خۆی بەکاربەدەسـتێکی سـەربەخۆ دەزانێت. میـر بـەدر لـە مـاوەی فەرمانڕەواییـدا

چەندین (دیناری زێڕ و درهەمی زیوینی) بەناوی خۆیەوە لێداو ولە ناوخۆی وڵاتدا کراوە بە دراوی فەرمی و لەپاڵ دراوە باوەکانی تردا بەکارهێنراوە، نموونەی ئەم دراوانەش تا ئەمڕۆش هەر ماون و لە مۆزەخانەکاندا هەڵگیراون.

ج- بازرگانی:

ئارامی و هێمنی ناوچەکانی ژێر رکێفی میرنیشینی حەسنەوی و دەوڵەمەندی شار و لادێکانی بەکاڵا و بەرهەمی کانزایی و رووەکی جۆر بەجۆر و ڕێکخستنی ڕێگاو، بانەکان کارێکی وایان کرد جموجۆڵی بازرگانی چالاك بێت و پرۆسەی ئاڵوگۆڕی بازرگانی و هاتوو چۆی کاروانچیان بە ئاسانی و دوور لە هەڕەشەو مەترسی ئەنجام بدرێت، هەروەها میرنیشینەکە دەکەوتە سەر ڕێگەی نێودەوڵەتی بەغدا- خۆراسان کە بە ڕێگای (خوراسان- ڕێگای سوڵتانی) دەناسرا و عێراقی گرێدەدا بە هەرێمەکانی ڕۆژهەڵاتەوە، هەرگیز هاتوچۆ و چالاکی بازرگانان و ڕێبوارانی لێنەدەبڕاو داهاتێکی باشی بۆ هاووڵاتیانی حەلوان(ئەلوەند) و (دەرتەنگ و سەرپۆلی زەهاو) مسۆگەر دەکرد، ئاسایشی ئەم ڕێگە زیندووە و پاراستنی گیانی کاروانچیان لە چەتەو ڕێگران، تەنها بەسەرداران و سەرۆك هۆزە کوردەکان دابین دەکرا، بۆیە کاربەدەستانی بوەیهی ناچار ڕاپەڕاندنی ئەم کارەیان بەسەرۆکی هۆزی شازنجانی سپارد، هەروەها تۆڕێك لە هێڵی ناوخۆیی شاروگوندەکانی میرنیشینەکەی بەیەکەوە دەبەستەوە، دانیشتوان لە هێنان و بردنی بەروبووم و کەلوپەلەکانیاندا کەڵکیان لێ دەبینی.

ڕاستیەکی بەڵگە نەویستە کە چالاکی بازرگانی پێویستی بە هەبوونی بازاڕە، واتە شوێنی دیداری کڕیارو فرۆشیار و ئەنجامدانی ئاڵوگۆڕ و کڕین و فرۆشتن، زۆری بازاڕ لە وڵاتێك نیشانەی گەرم وگوڕی بازرگانییە لەو وڵاتەدا، لە میرنیشینی حەسنەوی شارو شارۆچکە نەبوو بازاڕێك یان زیاتری لێنەبێت، بۆ نموونە لە دەینوری پایتەخت و شارەکانی قرماسین (کرماشان) و ئەسەد ئاباد و بەندنیجین (مەندەلی) چەند بازاڕو ناوەندێکی ئاوەدانی هەبوو، کەچی لە (شاری حەلوان) تەنها بازاڕێکی درێژ بەرچاو دەکەوت، ئەمە جگە لە بازاڕی بچووك و کاتی کە لە بۆنەکان یان لە ماوەیەکی دەستنیشان کراودا دادەنران. ماوەتەوە بڵێین کە لەکاتی بنیات نانی بازاڕەکاندا ڕەچاوی ئەوە دەکرا کە دەبێت لە ناوەندی شارو نزیك مزگەوتی سەرەکی شارەکە بێت.

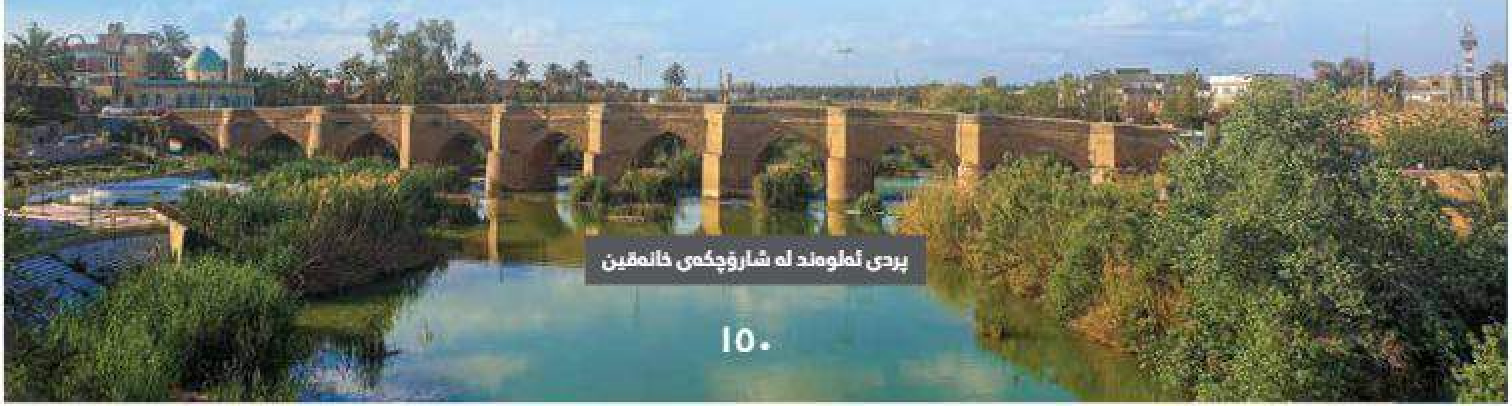

پردی ئەلوەند لە شارۆچکەی خانەقین

٢- شارستانییەتی دەوڵەتی دۆستەکی- مەروانی
(٣٧٢-٤٧٨کۆچی/ ٩٨٢- ١٠٨٥ زایینی):

دەوڵەتی مەروانی لە دەورووبەری ساڵی (٣٧٢ کۆچی/ ٩٨٢ زایینی)، لەلایەن میر بادی کوڕی دۆستەکی (حاربوختی) دامەزراوە کە لە بنەماڵەیەکی خێڵی حاربوختی سەر بە هۆزی بوختی (بوختانی) یە لە هەرێمی جەزیرە لە باکووری کوردستان.

(میرباد) لە خێزانێکی ساماندار و دەست ڕۆیشتوو نەبوو، کوڕی سەرۆک هۆزو دەرەبەگ نەبوو، لەکاتی منداڵی و گەنجێتی شوان بووە، بەڵام مرۆڤێکی بەخشندەو لاوچاك و جوامێر بوو، هەر لەسەرەتاوە نیشانەو ئەدگاری پیاوەتی و چاو نەترسی و جەربەزەیی لێ بەدی دەکرا، هاریکاری هەوادارانی دەکردو بەدەنگیانەوە دەچوو، لە خاڵە سنوورییەکانی دەوڵەتی ڕۆم جەنگ و غەزای دەکرد، خەڵکی خۆشیان ویست و لە دەوری کۆبوونەوە و پشتیوانیان لێکرد، توانی شاری (ئەرگیش) لە باکووری دەریاچەی وان بگرێت و لە ماوەیەکی کەمدا شارەکانی (حوسنکێف، میافارقین، جزیرەی بۆتان، نوسەیبین) خستە ژێر ڕکێفی خۆیەوە و قەوارەیەکی سیاسی بەهێزی پێکەوەنا.

میرباد لە شەڕێکدا لە نزیك شاری موسڵ لەگەڵ حەمدانییەکان لە ساڵی (٣٨٠کۆچی/٩٩٠زایینی) کوژرا، خوارزاکانی، ئەبوعەلی و سەعید کورانی مەڕوانی کوڕی کاك سەرکردایەتی پاشماوەی سوپاکەی خاڵیان کرد کشانەوە بو حوسنکێف بارەگای ئەو دەمەی میرنیشینەکە، کوڕو نەوەکانی (مەروانی کوڕی کاك) درێژەیان بە دەسەڵاتیان دا و بۆیە ئەم دەوڵەتە لەسەرچاوەکاندا بە مەروانی دەناسرێت، تا لە نیوەی دووەمی سەدەی پێنجەمی/ یازدەهەمی زایینی وەك گشت میرنیشینەکانی کوردستان بووە ئامانجی لەشکرکێشی و فراوانخوازی (دەوڵەتی سەلجوقی) و لە ساڵی ٤٧٨کۆچی/ ١٠٨٥زایینی لەناوچوو.

شارۆچکەی حوسنکێف

لەنێـــوان میرانـــی (دەوڵەتی مەروانـــی)، میر ئەحمەدی کـــوڕە بچووکی مـــەروان، دیارترین میـــری مەڕوانی و ســـەرجەم میرنیشـــینەکانی کوردســـتانەو زیاتر لـــە نیو ســـەدە (٤٠١- ٤٥٣ کۆچـــی/ ١٠١١-١٠٦١ زایینی) حوکمـــی کردوە و لەســـەر ئاســـتی ڕۆژهەڵاتـــی ئیســـلامی کەســـایەتیەکی ناسراو و ڕێزدار بـــوو، جێگەی باوەڕو ستایشـــی خەلیفەی (عەباســـی سونی) لـــە بەغـــدا و خەلیفـــەی (فاتیمی شـــیعە) لە میسر بـــوو، هەریەکەیان هەوڵـــی دەدا بۆ لای خۆی رایکێشێ، لە ڕۆژی دەســـت بەکاربوونیدا نوێنـــەری بـــاڵای هەردولایان لەگـــەڵ وەفدی دەوڵەتی بێزەنتی بە کۆمەڵێ دیاری و بەخشـــی و ناز نـــاوەوە لـــە پایەتەخت ئامـــادە بوون بە نیازی پیرۆزبایـــی و دەربڕینـــی ڕەزامەندی و خۆشـــحاڵی دەوڵەتەکانیان، نوێنەری خەلیفەی عەباســـی نازناوی (نـــصر الدولـــة و عمادها) ی پێ بەخشـــی، نوێنەری خەلیفـــەی (فاتمی) یش نازناوی (عزالدولة و مجدها) پێبەخشـــی، میـــر (ئەحمەدی کوڕی مـــەروان) کە خۆی و بنەماڵەکەی ســـوننە بوون، خـــۆی بەلایەنگری خەلیفەی عەباســـی ســـوننی داناو نازناوەکەی ئـــەوی هەڵبـــژاردو لـــە مێژوودا بـــە ((نصر الدولة)) ناوبانگـــی دەرکرد.

(دەوڵەتـــی مەروانـــی) لە ســـنورو چوارچێوەی میرنیشینەکەی تێپەڕی و بەهێـــزتربوو و هیچی لـــە دەوڵەتانـــی تر کەمتـــر نەبـــوو، چەندین دامەزراوی شارســـتانی و خزمەتگوزاری تایبەتی خـــۆی بـــوو، کاربەدەســـتان زۆر بایەخیان بە پێشخســـتنی وڵات و خزمەتکردنـــی هاووڵاتیان دەدا، بۆیە هەرێمـــی جەزیرە واتـــە باکووری کوردســـتان لەســـەردەمی مەڕوانیدا لەهەموو ڕوویەکـــەوە بواژاندنـــەوەی بەخـــۆوە بینـــی، ژیانی ئابـــووری بوژایەوە، هەڵمەتـــی بنیاتنان و ئاوەدانکردنـــەوە دەســـتی پێکـــرد چالاکـــی ڕۆشـــنبیری و زانســـتی و هونـــەری بـــرەوی ســـەند، ســـەرچاوەکان هەواڵ و دەنگ و باسی ئـــەم پێشـــکەوتنە گشـــتگیرو وفـــرە لایەنەیان ئاماژە پێـــداوە، لێرە بەکورتـــی هەندێك لایەنی پرشـــنگداری، دەخەینە ڕوو.

أ- پیشەسازی:

(هەرێمی جەزیرە) لـــە ڕۆژگاری مەڕوانیەکاندا، بوژانەوەیەکی پیشەســـازی زۆری بەخۆوە دیت، شـــارەکانی (ئامەدو حوســـنکێف و میافارقین و ســـێرت و ئـــەرزن) بوونە مەڵبەنـــدی چەندین کارخانـــەی بەرهەمهێنانـــی کاڵاو کەلوپەلـــی جۆربەجـــۆر، لـــە ڕاســـتیدا کاربەدەســـتانی مەڕوانی کار ئاســـانیان بۆ توێژی پیشـــەگەران دەکـــردو هـــەڵ و مەرجـــی لەباریـــان بـــۆ دەرەخســـاندن و پێویســـتییەکانی ڕاپەڕاندنـــی کارەکانیـــان بـــۆ دابیـــن دەکـــردن، هەروەها جەزیـــرە هەرێمێکی دەوڵەمەندە بەکەرستەی خاو و ئەو کەلوپەلانەی دەبنە بابەتی ســـەرەکی پرۆســـەی پیشەسازی، چ کەرەســـتەی کشتوکاڵی و بەرهەمـــی ئاژەڵی لە پەمـــوو (لۆکە) و کەتان و ئاوریشـــم و ڕووەکـــی سروشـــتی و گژوگیای کێوی و میوەجـــات و دار و پێســـتە و خوری و مەرەز، چ کەرەســـتەی کانزایی لە ئاســـن و مس و زێڕو کبریـــت و جیوە و قورقوشـــم و زەرنیخ و بـــەردو مادە کانزاییەکان. ئەو پیشەســـازییانە زیاتر بـــاو بـــوون وەك جلو بـــەرگ و کوتاڵ، مافورو کومبار نەخشـــاندن، ئاسنگەری دەرگاو پەنجـــەرەو ئامێرەکانـــی چانـــدن و جوتیاری و چـــەك و تەقەمەنی لە شـــیرو تیـــرو کەوان و خەنجەرو چەقـــۆ، پیشەســـازی خواردەمەنی و

جوانکاری لە شـــەربەتی مێــووژو ئاوی هەنارو وشـــکردنەوە مێوەی هەنجیرو تــرێ و گوڵاو و بۆن و ســـابون. ڕێژەیەك لە بەرهەم و كەلەپەلی دروســـتکراو بازرگانی پێوە دەکـــراو دەنێردرایە دەرەوەی هەرێمی جەزیـــرەو و ڕەوانەی وڵاتی شـــام و ئەرمینیـــا و ئازەربایجـــان دەکراو لە بەرانبـــەردا بازرگانـــەکان کاڵاو شـــتومەکی دیکەیان پێدەکـــڕی و دەیان هێنایـــە ناوەوەی دەوڵـــەت، هەروەهـــا ئاڵوگۆڕێکـــی بازرگانی بـــەردەوام لە ئـــارادا بوون لە نێـــوان دەوڵەتی مەڕوانـــی و (ئیمپراتۆریەتـــی بێزەنتینـــی) لە ڕۆژئاوا.

جوڵـــەی پیشەســـازی مەڕوانی لەم ســـنوورە نەوەســـتا و تەنها ئـــەو بارانـــەی نەگرتەوە کە داواکاری و پێویستی ڕۆژانەی مرۆڤ بوون بگرە هەنگاوی پێشـــکەوتووی ناو گەیشـــتە قۆناغی کاری میکانیکییـــەوە کە هونـــەرو تەکنەلۆژیای زانســـتی گەردوونناســـی تیادا بەکار دەهێنراو کەســـانی کارامەو شـــارەزا پێی هەڵدەســـتان، گرینگترینیـــان ئـــەو کارە میکانیکیانە بریتییە لە دروســـتکردنی کاتژمێری بەنگام.

- کاتژمێری بەنـگام:

دروســـتکردنی (کاتژمێری بەنـــگام) بە لوتکەی داهێنـــان دەژمێردرێـــت لـــە وەســـتایی و کارســـازی کوردی ســـەدەکانی ناوەڕاست و بە دەستپێشـــخەریەکی زانســـتی بێوێنە دادەنرێت لە مێـــژوودا، چونکە داهێنانی شـــاکارێکی لەو بابەتـــە تا ئەو دەمانە لە ڕۆژهەڵاتی ئیســـلامیدا کارێکی دەگمـــەن بوو.

ئـــەم کاتژمێـــرە بەفرمـــان و سەرپەرشـــتی میر(نصر الدولـــە) ئەحمەدی کـــوڕی مەڕوان لە مزگەوتـــی گـــەورەی شـــاری (میافارقین) پایتەختـــی دەوڵـــەت دروســـتکرابو، بـــەڵام بە دڵنیایی نازانرێت کام تەکنیککاری دەســـتڕەنگین ئەم کارەی ئەنجـــام داوە.

وا دیـــارە کاتژمێرەکـــە بـــە جوڵەی (ئـــاو یان مۆمی تـــواوە) یان چەند ئامێرێکـــی میکانیکی دەکەوتە گەڕ و ئیشـــی دەکرد و پێوەری بیرکاری و گەردوونناســـی بۆ دانرابـــوو و گرێدرابوو بە جولانـــەوەی خـــۆرو قۆناغەکانی ســـوڕانەوەی مانـــگ. بێگومـــان دروســـتکردن و داهێنانـــی ئامێرێـــك لـــە چەشـــنی کاتژمێـــری بەنـــگام کاریگەریەکـــی قـــووڵ و وەرچەرخێنەرانـــەی کردۆتە سەر پیشەســـازی میکانیکی لەسەر پاکی هەرێم و وڵاتانی ناوچەکەو ئەم ســـەروەریەش لە مێژوودا بـــۆ دەوڵەتی دۆســـتەکی- مەروانی تۆمـــار دەکرێت.

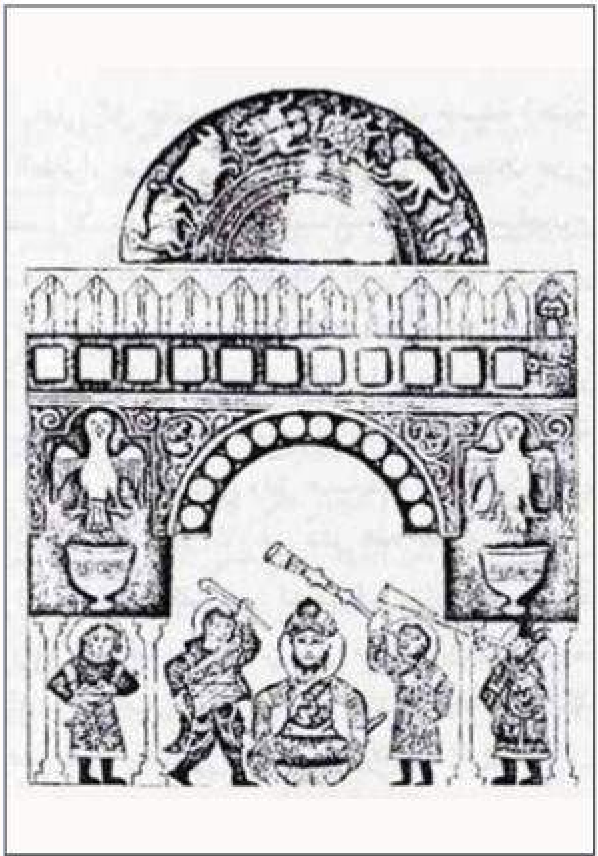

کاتژمێری بەنگام

ب- چالاکییە ڕووناکبیرییەکان:

میران و بەرپرسانی مەروانی درکیان بەڕۆڵ و گرنگی و سوودی خوێندەواری و ڕووناکبیری دەکرد لە پێشخستنی کۆمەڵگادا، میر (نصر الدولة) خۆی ئەدەب دۆست و ئارەزوومەندێکی بە پەرۆشی زانست و هونەر بوو، بەڕادەیەکی سەرنجڕاکێش بایەخی بە مرۆڤی زاناو نووسەر و فێرخواز دەداو لە خۆی نزیکی دەکردنەوە و بە بەخشش و دیاری و موچە هاریکاری دەکردن و هانی دەدان. چ پێداویستی و داواکارییەکان هەبوایە، بۆیانی جێبەجێ دەکرد، جێگەی لە بارو شایستەی بۆ خوێندن و فێربوون و کەرەستەی نووسین و دانانی بۆ دابین دەکردن. مێژوونووسان دەگێڕنەوە کە دەربارەی میر(نصر الدولة) بوبووە مەکۆی زانست و ئەدەب و مەعریفەت و مەڵبەندی گردبوونەوە و پێگەیشتنی زانایان و شاعیران و هونەرمەندان و ئەدیبان کە لەگشت لایەکەوە ڕوویان تێدەکرد و بەکەش و هەوای زانستی شیاو و ڕەخساو شاد دەبوون.

ئەنجامێکی دیکەی هاندان و بایەخدانی میر(نصر الدولة) لەوە ڕەنگی دایەوە کە کۆمەڵێك لە فەقێ و شاعیرو نووسەری کورد دەرکەوتن کە لە دەرچووانی مزگەوت و حوجرەکانی شاروشارۆچکەکانی (ئامەد، میافارقین و حوسنکێف و تەنزەو جزیرەی بۆتان و هێزان و ئەرزن وشاتان و فەنەك) بوون و پشکدارییان کرد لە گەشەپێکردن و درێژەپێدانی شارستانییەتی دەوڵەتی مەڕوانی و بوونە هەڵگری پەیامی بڵاوکردنەوەی خوێندەواری و فێرکردن لە کوردستانداو پێگەیاندنی نەوەی پاش خۆیان، لەوانە:

١- شاعیر و ئەدیب حوسێن کوڕی داودی بەژنەوی.

٢- فەقیهی شافیعی شێخ محەممەدی کوڕی فەرەجی فارقی.

٣- شاعیرو زمانەوان ئەبوعەلی حوسێنی کوڕی سەعدی ئامێدی.

٤- مامۆستاو وتارخوێن و شاعیرو زمانزان موعینەلدین(معین الدین) یەحیا کوڕی سەلامە حەسکفی کە بە (وتارخوێنی حوسنکێف)

٥- قازی و فەقیهی شافیعی حەسەنی کوڕی ئیبراهیمی کوڕی عەلی فارقی (٤٣٣-٥٢٨کۆچی/ ١٠٤٢- ١١٣٤زایینی). قازی شاری واست (کوت) لە عێراق و خاوەن کتێبی (الفوائد علی المذهب).

مزگەوتی مەڕوانییەکان لە شاری ئامەد(دیاربەکر) لە ساڵی ٤٤٧کۆچی ١٠٥٥ زایینی بە بڕیاری میر (نصر الدولة) ئاوا کراوە.

لە مێژووی رووناکبیری دەوڵەتی مەڕوانی، سێ کەسایەتی ڕۆڵی مەزن و سەرەکیان هەبووە ئەوانیش:

١- شاعیر و ئەدیب حوسێن کوڕی داودی بەژنەوی(٤٦٥کۆچی/٧٢.١زایینی):

حوسێن کوڕی داود کە لە سەدەی پێنجەمی کۆچی/ یازدەهەمی زایینی ژیاوە و هاوچەرخی میر (نصر الدولة) بوو، لە هۆزی(بەژنەوی) یە کە بە جوامێری و خانەدانی ناوی دەرکردبوو، لە مێژوویەکی نادیارا لە قەڵای فەنەك هاتۆتە دنیاوە ئەم قەڵایە بە چەند کیلۆمەترێك دەکەوێتە باکووری جزیرەی بۆتانەوە و لەسەردەمی عەباسی بارەگای میرەکانی بەژنەوی بوو.

حوسێنی بەژنەوی شاعیر و نووسەرێکی بەتوانا بوو، دیوانێکی شیعر و دوو پەرتووکی داناوە، بەڵام جێی داخە هەرسێکیان بێسەر و شوێنن و دوور نییە لەناوچووبن. ئەوانەی ژیاننامەیان نووسیوە چەند کۆپلە شیعرێکیان لە دیوانەکەیەوە وەرگرتووە و بڵاویان کردۆتەوە کە بریتین لە شیعری بەرگری و نیشتمانی و ستایش و پیاهەڵدان و شانازیکردن بە میر بادی کوڕی دۆستەك و ماڵباتی میرانی هۆزی بەژنەوی.

هەندێك لێکۆڵەر پێیان وایە (حوسینی بەژنەوی) یەکەم شاعیری کوردە شانازی بە میللەتی کورد و بنەماڵەکەیەوە کردبێت.

٢- شاعیرو نووسەر ئەبوناسری مەنازی (٤٣٧کۆچی/ ٤٥.١زایینی):

(ئەبوناسر ئەحمەدی کوڕی یوسفی مەنازی) نووسەرێکی بەهرەمەندو شاعیرێکی بەتواناو هەست ناسك بوو، لە شارۆچکەی مەنازگەرد(مەلازگرت) نزیك شاری (خەربوت) لە دایك بووە، بەردەوام سەردانی عێراق و شامی کردووەو لە شاری (مەعرە) چاوی بە کەڵە شاعیری عەرەب ئەبو عەلائی مەعری کەوتووەو لە مەڕ شیعر و شاعیران گەنگەشەیان کردوە، شیعرەکانی سەرنجی (ئەبو عەلائیان) ڕاکێشاوە. لەبەر لێهاتوویی و زیرەکی، میر (نصر الدولە) ماوەیەك کردیە

بەرپرسی دیوانی نووسین و پوستە، ئەرك و فەرمانی ئەم دیوانە نووسین و داڕشتنی نامەو پەیام و ناردنی بۆ وڵاتانی دەرەوە بوو، مەنازی چەند جارێك بە کاری فەرمی چۆتە قوستەنتینیە (ئەستانبوڵ)ی پایەختی دەوڵەتی بێزەنتی، پاشان پۆستی وەزیری پێ سپێردراوە. مەنازی لە ساڵی ٤٣٧کۆچی/ ١٠٤٥زایینی کۆچی دوایی کردوە.

٣- ئەبو نەسری حەسەن کوڕی ئەسەد فارقی (٤٨٧کۆچی/ ١٠٩٤زایینی):

ئەبو نەسر حەسەن کوڕی ئەسەد کوڕی حەسەن فارقی، کەسایەتییەکی دڵسۆزو نیشتمان پەروەر و نووسەرێکی بە هەڵوێستی شاری میافارقینە، لە سەردەمی دەوڵەتی مەروانیدا. ماوەیەك لێپرسراوی دارایی شاری ئامەد بوو، پاش داگیرکردنی هەرێمی جەزیرە و لەناوبردنی دەوڵەتی مەروانی، ئەبو نەسر چووە ڕێزی نەیاران و بەرهەڵستکارانی دەسەڵاتی سەلجوقیەوە، کاتێکیش سوڵتان (مەلەکشا)ی سەلجوقی مردو ناکۆکی کەوتە نێو کوڕەکانییەوە، ئەم هەلەی قۆستەوەو رابەرایەتی بەرەیەکی بەرهەڵستی کرد کە پێکدەهات لەو خوێندکاران و لاوانی میافارقین بە نیازی زیندووکردنەوەی دەوڵەتی مەڕوانی، بۆیە بە بڕیاری تەتەشی سەلجوقی لە ساڵی ٤٨٧ کۆچی/ ١٠٩٤ زایینی لە شاری حەلەب لە سێدارە درا.

(ئەبونەسر حەسەن کوڕی ئەسەدی فارقی) نووسەرو پەخشان نووسێکی باش و زمانەوان و ڕێزمان نووسێکی هەڵکەوتوو بوو و بەهرەی شیعریشی هەبوو، دیوانێکی شیعرو ئەم پەرتووکانەی هەیە:

- شرح کتاب اللامع لابن جنی.
- الافصاح فی شرح ابیات مشکلة الاعراب.
- کتاب الالغاز.

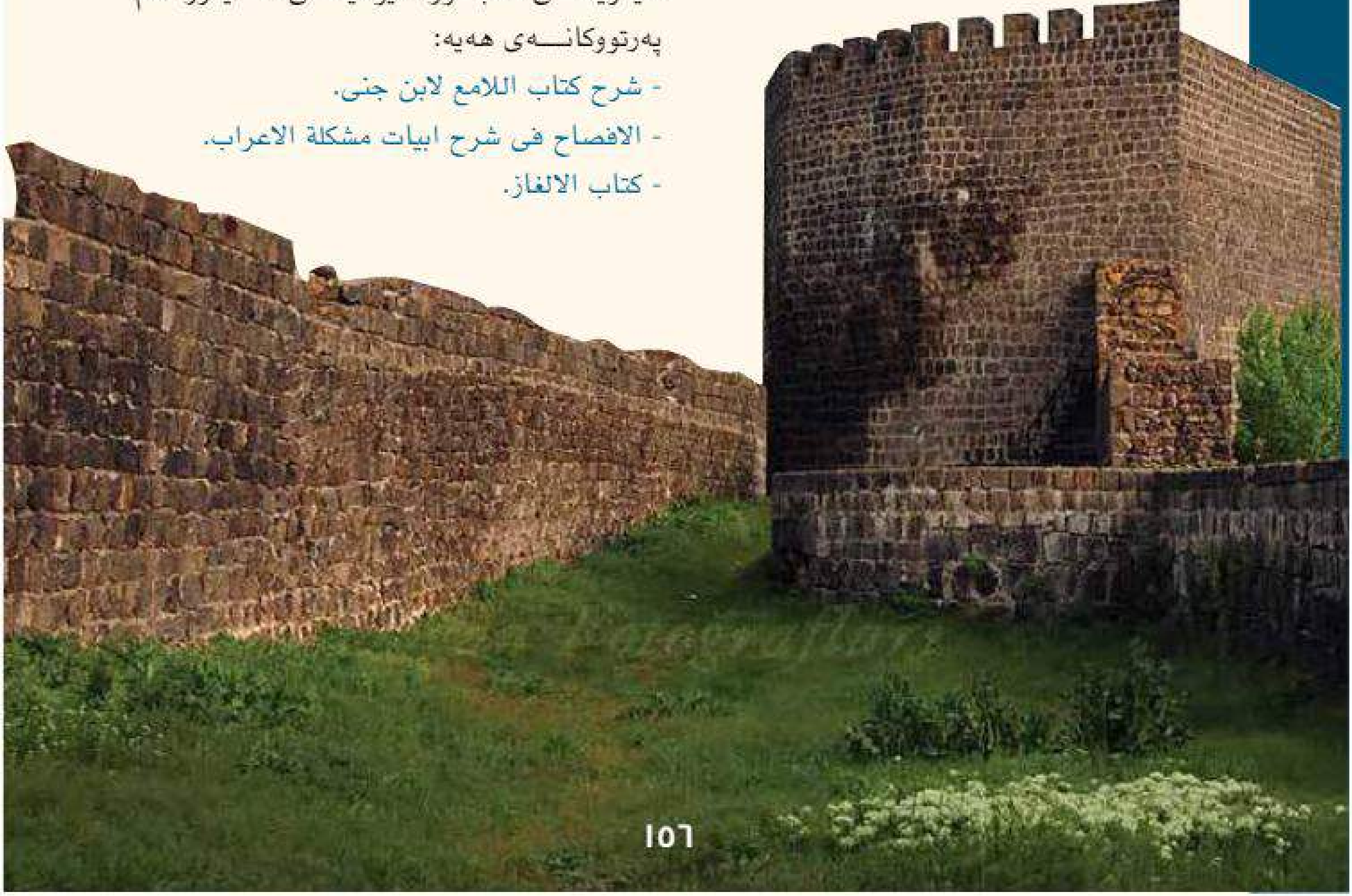

٣- شارستانییەتی دەوڵەتی ئەیوبی (٥٦٧-٦٥٨کۆچی/ ١١٧٢- ١٢٦٠زایینی):

دەوڵەتـی ئەیوبـی لەلایەن (سـوڵتان سـەلاحەدین یوسـف کـوڕی ئەیـوب کـوڕی شـادی کـوردی) لە ساڵی ٥٦٧کۆچی/ ١١٧٢زاییـنی لە میسر دامەزراوە دواتـر بەرفـراوان بـوو و هەرێمەکانـی شـام و یەمەن و جەزیرە(بەشی زۆری کوردستان)گرتەوە. ئەیوبییەکان لە تیرەی (ڕەوادی) سەر بەهۆزی بەربڵاوی (هەزبانی)ین، شادی کوڕی مەڕوان باپیرە گەورەی میرانی ئەیوبی لە سەرەتای سەدەی شەشەمی کۆچی/ دوازدەهەمی زایینـی لەسەر بانگێشتی موجاهیدەدین بەهرۆزی کۆنە هەڤاڵی ئەو دەمە کە بەرپرسێکی گەورەبوو لە بەغدای پایتەخت، بەخاوو خێزانەوە لە گوندی ئەجندانقانی نزیك شاری (دوین)ی هەرێمی ئەرمینیاوە هاتۆتە عێراق و لە قەڵای تکریتی باکووری بەغدا نیشتەجێ بوون و هەر بەفەرمانی بەهرۆزیش پاراستن و بەڕێوەبردنی قەڵای تکریت بەشادی و هەردوو کوڕەکەی ئەیوب و شێرکۆ سپێردرا. دوای ماوەیەك شادی کۆچی دوایی کردو لە تکریت نێژراو لە ساڵی ٥٣٢کۆچی/ ١١٣٧زایینی (یوسفی کوڕی ئەیوب) هاتە دنیاوە کە پاشان بەسوڵتان سەلاحەدین ناودار بوو، لەهەمان ساڵدا ئەیوب و شێرکۆ بەهۆی ڕووداوێکەوە ناچار کران تکریت بەجێ بهێڵن. ئـەوە بـوو ڕوویـان کـردە موسڵ و پەیوەندیانکرد بەعیمادەیـن زەنگـی فەرمانڕەوای موسـڵ و دەوروبـەری، ئەویش پێشـوازی لێکـردن و ڕێـزی لێنـان و لـە ڕیزەکانـی سـوپاکەیدا دایمەزرانـدن و دواتـر ئەیوبـی براگـەورەی کـردە سـەرداری شـارۆچکەی (بەعلەبـەك) لـە وڵاتـی شـام.

(شـێرکۆ) کـە نـاوی (ئەسـەدەدینی) پێبەخـشرا، لەگـەڵ دەسـت بەکاربوونیـدا لـە سـوپای زەنگـی لێوەشـاوەیی و لێوەشـاوەیی خـۆی سـەلماندوو لەماوەیەکـی کەمـدا کرایـە سـەرکردەیەکی پایـە بـەرزی دەوڵەتـی زەنگـی و هـەر لـە ئەنجامـی لێهاتوویـی شـێرکۆ سـوپایەکی بچووکـی زەنگـی بەسـەرکردایەتی ئـەو توانـی لە سـاڵی ٥٦٤کۆچی/ ١١٦٩زاییـنی بیابانـی سـینا ببـڕێ و قاهیـرەی پایتەختـی خەلافەتـی فاتمـی بگرێـت. پـاش دە مانـگ شـێرکۆ کتوپـڕ کۆچـی دوایـی کـرد، دوای ڕاوێژو و پرس و ڕا گۆڕینەوە ڕاوێژکارو فەرماندە سـەربازییەکان کـە زۆربەیـان کورد بوون لەسـەر ئـەوە پێکهاتـن کـە سـەلاحەدین یوسـف جێگـەی مامـی بگرێتـەوە.

چۆنیەتی دامەزراندنی دەوڵەتی ئەیوبی:

لە ساڵی (٥٦٧کۆچی/ ١١٧٢زایینی)، سەلاحەدین یوسف خەلافەتی فاتمی شیعی هەڵوەشاندەوەو دەوڵەتی ئەیوبی دامەزراند و بڕیاری دا لە مزگەوتەکان وتاری رۆژانی هەینی بەناوی خەلیفەی عەباسی سوننی بخوێنرێتەوە، خەلیفەش لە پاداشتی ئەو هەڵوێستەی سوڵتان سەلاحەدین و سەرکەوتنەکانی بەسەر خاچ دروشمەکاندا، نازناوی (الملك الناصر)ی پێبەخشی.

دامەزراندنی دەوڵەتی ئەیوبی هەرچەندە لە دەرەوەی کوردستان بوو، بەڵام خاڵێکی گرنگ و بایەخدارە لە مێژووی کوردو کوردستان لەسەدەکانی ناوەڕاست، چونکە بووە مایەی ناوداربوونی دەیان هۆزو خێڵ و تیرەو بنەماڵەی کورد کە تا ئەو دەمانە بە نەناسراوی و گۆشەگیری مابوونەوە لە و خستنەگەڕی وزەو توانایان لە سازدان و ئاراستەکردنی ڕووداو و بەسەرهاتە مێژووییەکان، ئەم هۆزو خێڵ و تیرەو بنەماڵانە لە سەردەمی ئەیوبییەکاندا سەلماندیان کە ئەگەر بۆیان بڕەخسێ و هەلی لەبارو گونجاویان بۆ هەڵبکەوێت و سەرکردایەتییەکی خۆییان هەبێت، ئەوا دەتوانن ڕووی ڕاستەقینەو شایستەی خۆیان بخەنەڕوو و ڕۆڵی دروست و نەخشەی کاریگەر بگێڕن لە مێژووی مرۆڤایەتیدا، ئەیوبییەکان لەبەر ئەوەی خۆیان کورد بوون و هەڵقوڵاوی ناوجەرگەی واقیعی کوردستان بوون، ئەم ڕاستیەیان چاك دەزانی و سەنگ و توانای میللەتی کوردیان بەهەند وەرگرت لە چەسپاندن و پتەوکردنی بنەماو کۆڵەگەی

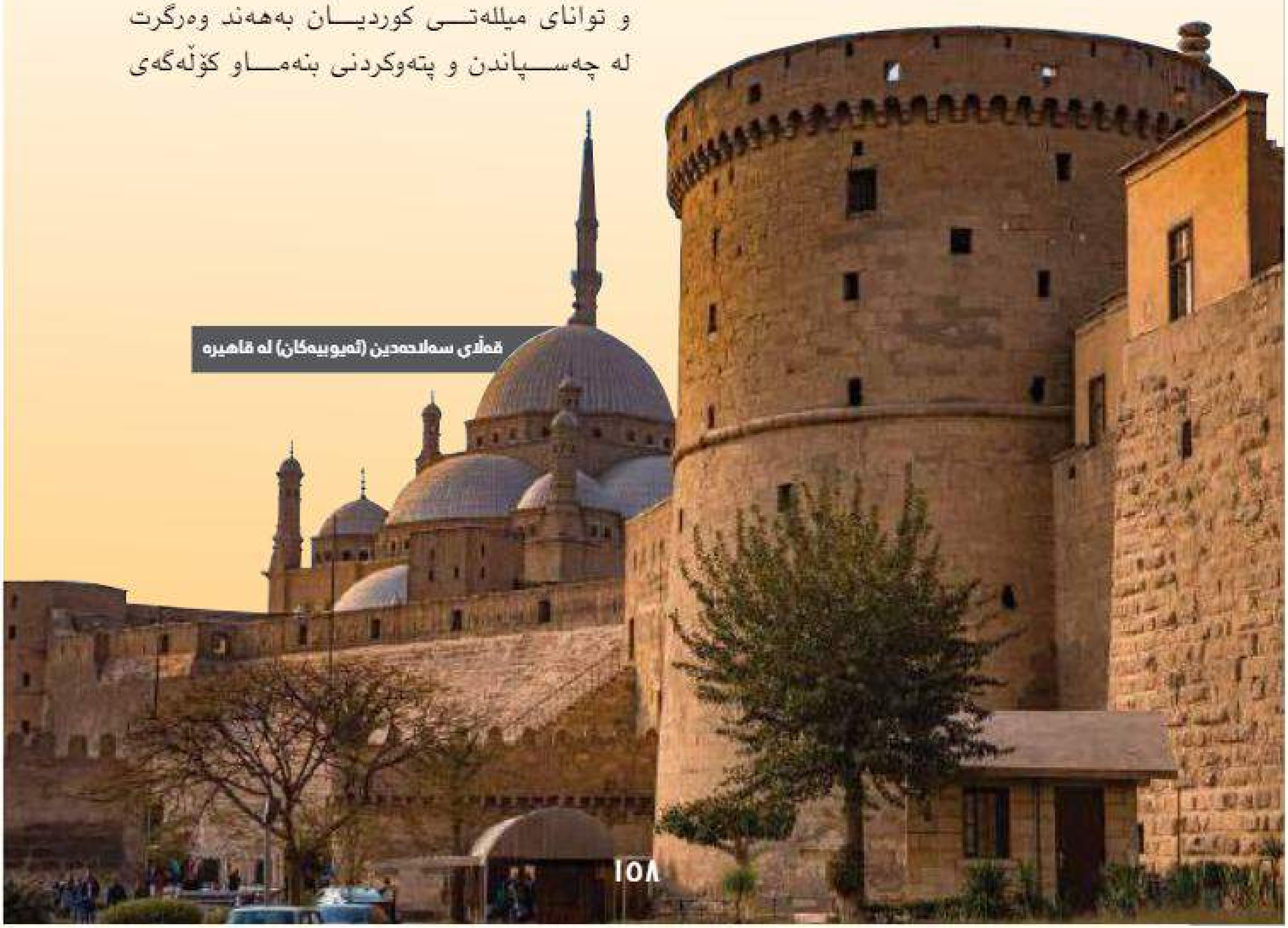

قەڵای سەلاحەدین (ئەیوبییەکان) لە قاهیرە

دەوڵەتەکەیان و بەرزکردنەوەی ئاستی زانستی و ڕۆشنبیری وڵاتی شام و میسردا، بۆیە هەر لەوکاتەی کە جڵەوی دەسەڵاتیان گرتە دەست، لەلایەك ناردیان بەدوای شەڕکەر و جەنگاوەرانی کورد و داوایان لێکردن خۆ بگەیەننە بەرەکانی شەڕی خاچ دروشمەکانەوە و بچنە ڕێزی تیپەکانی سوپای ئەیوبییەوە لەلایەکی ترەوە هانی خوێندەوارو ڕۆشنبیرانی کوردیان دا کۆچ بکەن بۆ وڵاتی شام و میسر و پەیوەندی بکەن بە دامودەزگا زانستی و ڕۆشنبیریەکانەوە، میرو فەرماندەو سەردارە کوردیەکانیش ئاواتەخواز بوون شەرەفی بەشداری لە جیهادیان پێببڕێت بۆیە کاتێك ئەسەدەدین شێرکۆی مامی سوڵتان سەلاحەدین سەرکردایەتی سوپای دەوڵەتی زەنگی دەکردو ئاڵای جەنگی ڕزگاری دژی خاچ دروشمەکان هەڵکرد (دواتریش سوڵتان سەلاحەدین) ئەم ئەرکەی گرتە ئەستۆ دەبینین دەیان میرو فەرماندە و سەرداری کورد بە جەنگاوەران و چەکدارانی هۆزەکانیانەوە (هەکاری، مەهرانی، هەزبانی، زەرزاری، حەمیدی، حەکەمی، داسنی ..هتد) خۆیان گەیاندە ناوچەکانی شام و میسر و لە ڕیزەکانی سوپای ئەیوبیدا ڕێکخران.

هاوکات، سەدان مەلاو فێرخوازو خوێندکاری کورد لە وڵاتی شارەزوو و جەزیرەی بۆتان و هەولێرو شەنگال و ئورمیەو ئاکرێ و ئامەد و شارەکانی تری کوردستانەوە بە نیازی خوێندن و فێربوون و خۆپێگەیاندن دەستە دەستە ڕوویان کردە (حەلەب و دیمەشق و قودس و قاهیرە و ئەسکەندریە)و چەندین شاری ترو لەبەردەستی کەڵە زانایانی وڵاتی شام و میسردا درێژەیان بە خوێندناو بوونە وانەبێژو پێشنوێژ و خوتبە خوێن و بانگدەر و لە مزگەوت و قوتابخانەکان دامەزران.

١- گرینگییدانی ئەیوبییەکان بە ئاواکردنی دامودەزگای زانستی و خزمەتگوزاری:

ئەوەی جێگەی سەرنج و شایانی باسە لە مێژووی ئەیوبیەکاندا، سوڵتان سەلاحەدین و پادشاو میرەکانی تری ماڵباتی ئەیوبی لەپاڵ هەڵسوڕاندنی ئەرکی جیهادو رزگارکردنی پانتاییەکی فراوانی خاکی موسڵمانان لە جەنگی خاچ دروشمەکان و دەرکردنیان بۆ کەنارەکانی دەریای ناوەڕاست، دەیانویست لە بوارەکانی تری خواپەرستی و ئاییندارییدا پشکداریان هەبێت و خزمەتی جڤاکی ئیسلامی بکەن.

کاربەدەستانی ئەیوبی هەر لە سەرەتاوە بەشێك لە بایەخدانیان بۆ پێشخستنی شارستانی ئیسلامی تەرخانکرد و دەرئەنجام کۆمەڵێك پرۆژەیان ئەنجام دا لە کاراکردنی بزووتنەوەی زانستی و رۆشنبیری و هاندان وریزلێنانی زانایان و ئەدیبان و هاریکاری خوێندکاران و فێرخوازان و چالاك کردنی پرۆسەی خوێندن و کردنەوەی ژمارەیەك خوێندگاو خانەقاو دەستەبەرکردنی کەلوپەل و پێداویستییەکانی قوتابخانەکان و لەم پێناوەدا سەرمایەیەکی زۆریان خەرجکرد. ئەندامانی بنەماڵەی ئەیوبی لە هەر شوێنێك گیرسابنەوە، دەستڕەنگینیان نواندووە خێرخوازی و زانست پەروەری خۆیان سەلماندووەو جێ پەنجەو شوێنەواری چاك و سوود بەخشیان بەجێهێشتووە.

(نەجمەدین ئەیوبی) باوکی سوڵتان سەلاحەدین لەشارۆچکەی بەعلەبەك خانەقایەکی بۆ سۆفی و پیاوچاکان بنیاتنا و لە قاهیرەش مزگەوتێکی دروست کرد، (ئەسەدەدین شێرکۆ) مزگەوت و قوتابخانەیەکی لە حەلەب بنیاتنا، (ست الشام)ی خوشکی سوڵتان سەلاحەدین خوێندگایەکی لە دیمەشق دروستکرد، هەروەها سوڵتان سەلاحەدین خۆی و براو کوڕو کوڕەزاکانی بە درێژایی زیاتر لە نیو سەدە دەیان قوتابخانەو مزگەوت و خانەقاو خانەی فێرکردنی فەرموودە (دار حدیث) و دامەزراوەی خزمەتگوزاری و خێرخوازیان ئاواکرد وەك قوتابخانەکانی (الناصریە)و (العادلیە)و (الافضلیە)و (الصالحیە)...هتد. هەروەها میرو فەرماندەو بەرپرسە کوردەکانی دەوڵەتی ئەیوبی بەپێ ی دەستووری دەسەڵاتداری ئەیوبی لە هەڵمەتی بنیاتنان و ئاوەدانکردنەوەدا کەمترخەمیان نەکردو هەرکاتێ بۆیان گونجابێ دڵسۆزانە دەهاتنە دەست و هەڵوێستی جوامێرانەیان دەنواند، میر (خۆشترینی هەکاری) و میر(قوتبەدین تەلیلی هەزبانی) دوو قوتابخانەیان لە قاهیرە بنیات نا کە (بەقوتابخانەی هەکاری) و(قوتابخانەی قوتبیە) ناوزەدکران، ئەم دوو میرە لە دەستەی یەکەمی میرە کوردەکانی دەوڵەتی ئەیوبی بوون، پێشتریش میر (موجاهیدەدین بەزانی کوڕی مامێنی تەلالی) دوو قوتابخانەی لە دیمەشق دروستکردو بە (المجاهدیة الجوانیة) و (المجاهدیة الابدانیة) دەناسران.

بۆ ئەوەی بە دروستی قەبارەی بەشداری کەسایەتییە کوردەکان بزانین لە پرۆسەی ئاواکردن و نۆژەنکردنەوەی دامەزراوە زانستی و رۆشنبیری و فێرخوازییەکان لە شاری حەلەب لە باکووری وڵاتی شام بەنموونە دەهێنینەوە لەم شارەدا زیاتر لە بیست مزگەوت و قوتابخانەو گەرماو و خانەقا

لەلایەن کاربەدەستان و دەوڵەمەندان و بازرگان و خەڵکانی خێرخوازی کوردەوە بنیاتنراون.

کوردە قەیمورییەکان ئەم پڕۆژانەیان پێشکەش کۆمەڵگەی شام کردوە: سێ قوتابخانەو نەخۆشخانەیەك و دوو مەزارگە لە دیمەشق و قوتابخانەیەك لە حەلەب و یەکێکی تر لە شاری خەلیل (الخليل)و گومبەتێك لە قودس.

٢- نەخۆشخانەی قەیموری لە دیمەشق:

ئەم نەخۆشخانەیە لە دامێنی (چیای قاسیون) لە دیمەشق لە ساڵی ٦٥٣کۆچی/ ١٢٥٥زایینی لەلایەن میر سەیفەدین یوسفی کوڕی ئەبو فەوارسی کوڕی موسەکی قەیمورییەوە دروستکراوە. خەڵکانی هەژار و نەدار و تەواوی موسڵمانان سوودیان لێ وەردەگرت و بە خۆڕایی و بێ بەرامبەر خۆیان تیایدا چارەسەر دەکرد.

میر سەیفەدینی قەیموری هاوڕێ لەگەڵ میران و پیاوانی هۆزی قەیموری بە دەنگ بانگەوازو داواکاری (الملك الصالح)ی ئەیوبییەوە چوون ولە ساڵی ٦٤٢کۆچی /١٢٤٢زایینی لە قەڵای قەیموری هەڵکەوتوو لە نزیك شاری (سێرت) (لە باکووری کوردستان)ەوە ڕوویانکردە وڵاتی شام و پەیوەندییان بە (الملك الصالح)ەوە کردوو بوونە هاوکارو پشتیوانی.

(میر سەیفەدینی قەیموری) کەسایەتیەکی سیاسی و کۆمەڵایەتی پایەبەرزو شکۆمەندی کورد بوو، پاشاکانی ئەیوبی خۆشیان دەویست و ڕێزیان لێ دەگرت، لەبەرامبەر دڵسۆزی و ئەمەکداری ئەو ومیرانی تری قەیموری، بەردەوام پاداشتیان دەدانەوەو موچە و پلەو پایەی بڵندیان پێ دەبەخشین و زەوی و زاری کشتوکاڵی بە پیتیان پێشکەش دەکردن، لە ماوەیەکی کورتدا میرانی قەیموری بوونە خاوەنی دەیان گوندو ڕەزو باخ و بێستان و ئاش و خان و قەیسەری لە دیمەشق و دەوروبەری، میر سەیفەدین ژمارەیەکیان لەسەر نەخۆشخانەکە وەقف کرد، لەوەقفنامەکەدا بە وردی شیکردۆتەوە کە خەرجی و پێداویستییەکانی نەخۆشخانەکە لە دەرمان و خواردن و کەلوپەل و شتومەك. هەروەها موچەی پزیشك و نوژدارو پەرستارو دەرمانسازو سەرپەرشت و دەرگەوان و پاسەوان و ئاودەرو خزمەتکاری نەخۆشخانەکە

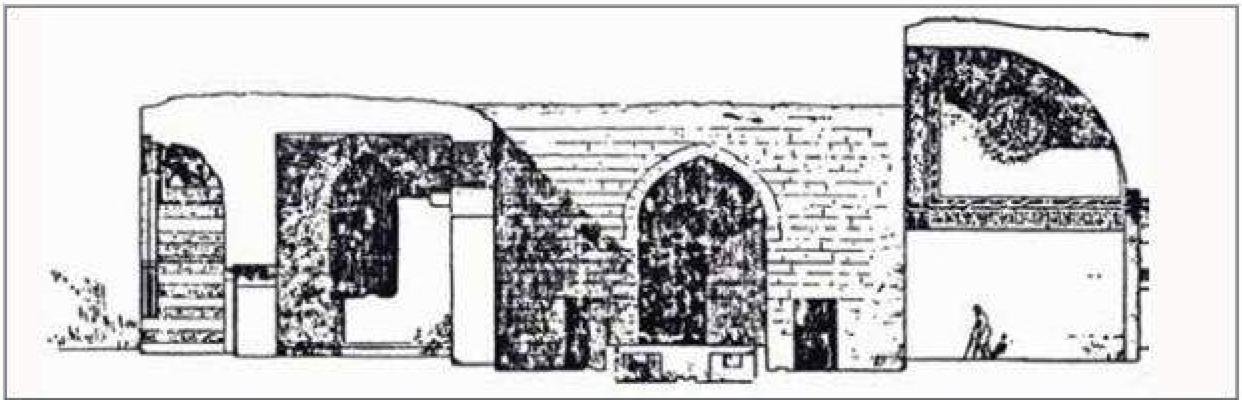

نەخۆشخانەی قەیموری کە لەلایەن سەیفەدینی قەیموری کوردەوە لە ساڵی ٦٥٣ کۆچی / ١٢٥٥ زایینی لە دیمەشق دروست کراوە

و بانگدەرو پێشنوێژی مزگەوتەکەی تەنیشتی چۆن خەرج دەکرێ ، کە هەمووی لە داهات و بەرهەمی گوندو ئاش و خانە وەقفکراوەکان دابین دەکرێن کە ناویان لە وەقفنامەکەدا تۆمارکراوە.

لەوەقفنامەکەدا هاتووە کە لە ڕووی پێشەوەی نەخۆشخانەکە نەخشکراوەو بۆ هەر کارمەندێك لەوانەی باسکران موچەی مانگانەی دیاری کردوەو هەر مووچەیەکیش ڕێژەیەکی بە دراوی زیو واتە درهەم و ئەوی تریش بەدانەوێڵەی گەنم دەدرێت و ئەوەشی چەسپاندووە کە ئەو پارەیەی لە داهاتی شوێنە وەقفکراوەکان دەمێنێتەوە زیندانی و دیلەکانی موسڵمانانی پێ ئازاد بکرێت و بەسەر هەژاران و بێکەسان و لێقەوماواندا دابەش بکرێت.ئەم نەخۆشخانەیە تا ئێستاش هەرماوە و نیشانەیەکی زیندووی دەستڕەنگینی کوردە قەیمورییەکانەو لەم ماوە درێژە و خزمەتێکی بێ سنووری بە دانیشتووانی دیمەشق گەیاندووە.

مزگەوتی چاکی لە قاهیرە:

(جاکی) یان (چاکی) هۆزێکی بچووك و نەناسراوی کوردە، لە ناوەڕاستی (سەدەی حەفتەمی کۆچی/ سێزدەهەمی زایینی) لە ئەنجامی هێرشە خوێناوی و وێرانکاریەکانی مەغۆلدا بەشێکی ئەم هۆزە دەربەدەری وڵاتی شام و میسر بوون و لە ئاوارەییدا ژمارەیەك کەسایەتی سەربازی و کارگێڕی و ئاینیان لێ هەڵکەوت وەك میر سەیفەدین و زانای ئایینی محەممەدی کوڕی دەربازی جاکی و شێخ حوسێنی جاکی و چەندانی دی کە لە مێژووی سیاسی و شارستانی میسردا نەخش و جێپەنجەیان دیارە بە تایبەتی لە نیوەی دووەمی سەدەی حەوتەمی کۆچی/ سێزدەهەمی زایینی.

کاربەدەستان و دەستڕۆیشتووانی (جاکی) بە دەستووری میرانی قەیموری و هەکاری و هەزبانی پەرۆش و ئارەزوومەندی دروستکردنی دامەزراوەی خێرخوازی و خزمەتگوزاری بوون و ئەوەی ئاشکرایە تەنها لەشاری قاهیرە مزگەوتێك و خەڵوەتگایەکیان دروست کردوە.

مزگەوتی جاکی لە بنەڕەتدا کۆنە مزگەوتێکی بچووك و فەرامۆشکراو بوو لە گەڕەکی (حەکر) میر بەدرەدینی کوڕی میر شەرەفەدینی چاکی لە ساڵی ٧١٣کۆچی/ ١٣١٣زایینی نۆژەنی کردوەو سەکۆیەکی بۆ زیاد کردو تا کرایە مزگەوتی سەرەکی نوێژکرن و خوتبە خوێندن لە گەڕەکی (حەکر)، نوێژی هەینی و جەماعەتی تیادەکرا، پێشنوێژو وتاری خوێنیشی شێخ حوسێنی جاکی بوو. ئەم مزگەوتە تا ساڵی ٨٠٦کۆچی/ ١٤٠٣زایینی بە ئاوەدانی مایەوەو بەردەوام نوێژی لێدەکراو و وتاری تیادا دەخوێندرایەوە. کاتێك گەڕەکی (حەکر) وێرانبووو و دەوروپشتی مزگەوتەکە بوونە کەلاوە چۆڵکران و نوێژو خوتبەش لە مزگەوتی جاکی بەتاڵ کرا.

هەر لە حەکر و لە نزیك مزگەوتی چاکی، شێخ حوسێنی جاکی خەڵوەتگایەکی کردبووە ماڵ و بارەگای خۆی و خەریکی خواپەرستی و ڕێنیشاندانی خەڵکی قاهیرە بوو، کە مردیش (ساڵی ٧٣٧کۆچی/ ١٣٣٦زایینی) هەر لە خەڵوەتگاکەی شاردرایەوە. دانیشتوانی ناوچەکە تا سەدەکانی دوایی هەردەم سەردانی گۆڕەکەیان دەکردو باوەڕی پێتەویان بە پیرۆزیی هەبوو.

بەندی سێیەم:
ڕۆڵی زانایانی کورد لە شارستانییەتی ئیسلامیدا:

لەو کاتەی کە خوێندن و خوێندەواری و کولتووری ئیسلامی لە هەرێمەکانی کوردستان بڵاوبۆوە، فێرخواز و قوتابیانی کورد درێغی و کەمتەرخەمیان نەکردوە لە خۆفێرکردن و خۆپێگەیاندن، لەم پێناوەدا دڵسۆزی و سووربوونی خۆیان سەلماندوە و بەمەبەستی پتر فێربوون و دەستخستنی زانیاری و شارەزابوون لە بوارەکانی زانست و هزردا سنووری کوردستانیان بەزاندووە و خۆیان گەیاندۆتە ناوەندە مەعریفی و روناکبیرییەکان لە موسڵ و بەغداو حەلەب و دیمەشق و قاهیرە و شوێنەکانی دی و لەسەر دەستی گەورە زانایان و بیرمەندانی موسڵمان درێژەیان بە خوێندن دەداو ئاستی زانستی و هزری خۆیان پێش دەخست و لە بوارێکدا بڕوانامەی پسپۆڕیان بە دەست دەهێنا.

لە ڕاستیدا لە کوردستان دوای بەسەرچوونی ڕۆژگاری میرنیشینە خۆماڵیەکان، بزاڤی خوێندن و فێرکردن تووشی نوشستی هات و چالاکی ڕۆشنبیری و زانستی پاشەکشەی کرد، مزگەوت و خوێندنگاکان فەرامۆش کران، ئەو گرنگییەی جارانیان نەماو دەسەڵاتدارانی (تورکی سەلجوقی) بایەخێکی ئەوتۆیان بەتوێژی روناکبیرانی کورد نەدەدا، ئەوەی مابۆوە تێنوێتی زانستی فێرخواز و خوێندکارانی نەدەشکاند.

بە درێژایی سەدەکانی ناوەڕاست کۆمەڵێك لە زانایان و هزرڤانان و نووسەرانی کورد دەرکەوتن لە بوارە جیا جیاکانی ئەدەب و زانست و بیر و زمان و شەرع وفیقهدا داهێنانیان هەبووەو ناوبانگیان دەرکردوە و لە تەفسیری قورئان، مامۆستاو قازی و ئەدیب و زمانەوان و شاعیرو مێژوونوس و وانەبێژو شارەزا لە زانستەکانی فەرمووده (محدثین) و پیاو چاك و وتارخوێن و پێش نوێژ کە هەندێکیان لەسەر ئاستی جیهانی ئیسلامیدا کەسایەتی ناسراو و باوەڕپێکراو بوون و لەبابەتە کێشەدارەکاندا پرس و ڕایان پێدەکرا. ئەوەی جێگەی سەرنج و پرسیارە، سەرجەم ئەو ناودارە کوردانەی کتێب و نامیلکەیان داناوە بەزمانی عەرەبی نووسیویانە، دیارە ئەمەش هۆکارو پاساوی خۆی هەیە پێش هەموو شتێك زمانی عەرەبی زمانی قورئانی پیرۆزو پێغەمبەر (د.خ)و خەلیفەو یاوەرەکانی بوو، هەروەها زمانی دەسەڵات و ڕۆشنبیری و کارگێڕی بوو

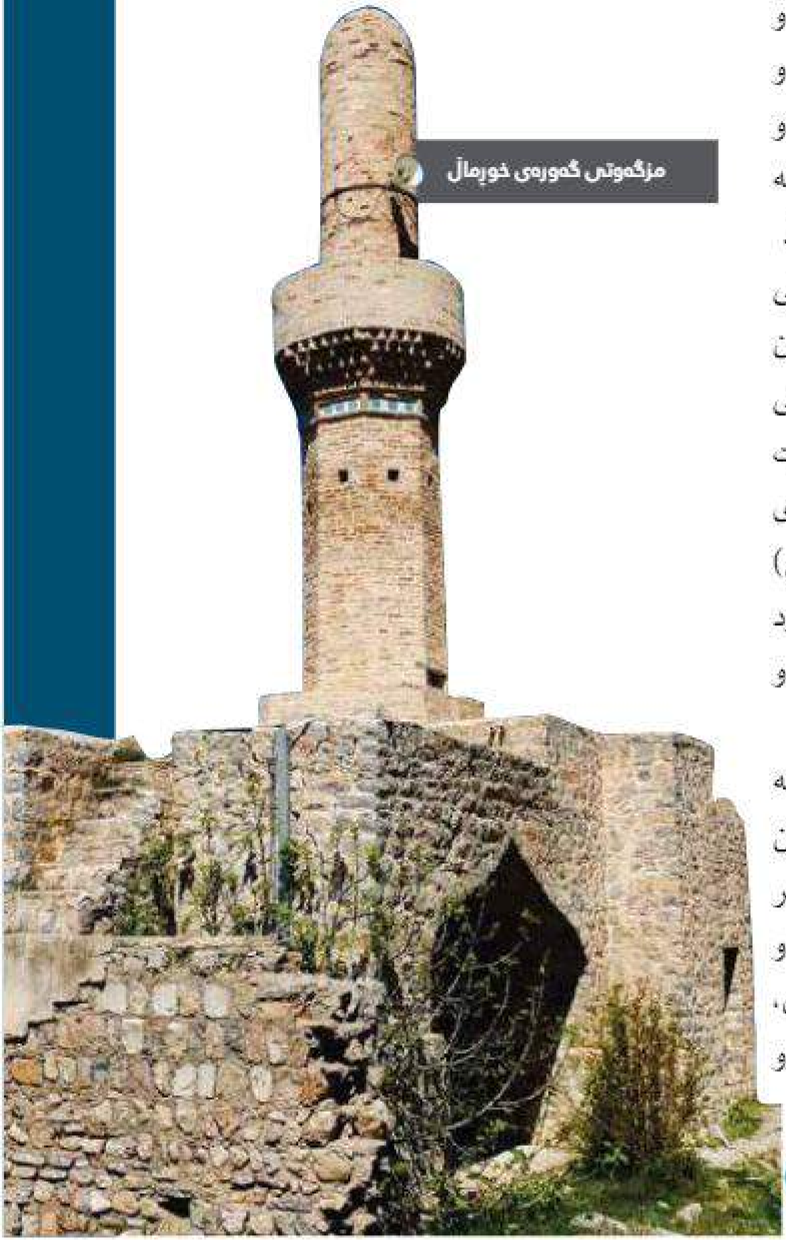
مزگەوتی گەورەی خورماڵ

لە جیهانی ئیسلامیدا و بە پلەی یەك دەهات و زۆربەی دانەران و نووسەرانی گەلانی موسڵمان هەر بەم زمانە بەرهەمەکانیان دەنووسی، چینی رۆشنبیرو خوێندەواری کوردیش نەیاندەویست لەم رێساو دەستووره باوە لابدەن، بەڵکو خوازیار بوون بەو زمانە بنووسن تا بەرهەمەکانیان سوودبەخش بێت و هەمووان بتوانن بیانخوێننەوە و کەڵکی لێوەربگرن، لە لایەکی ترەوە زمانی کوردیش هێشتا هەر زمانی ئاخافتن و گفتوگۆی زارەکی بوو، تا (سەردەمی عوسمانیش) لە نێو کۆڕو مەڵبەندە زانستی و رۆشنبیریەکاندا وا باو بوو کە زمانی کوردی ناشێت بکرێتە زمانی نووسین و داهێنان، رەگەزپەرستانی میللەتانی دراوسێ هەردەم پڕوپاگەندەی چەواشەکەریان بڵاودەکردەوە کە گوایا زمانی کوردی زمانێکی ناتەواو و دواکەوتووە ولەبار نییە بچێتە ڕێزی زمانەکانی عەرەبی و فارسی و تورکیەوەو بۆکاری نووسین و خوێندنەوە دەست نادات و لەم کارەیان تا رادەیەك سەرکەوتن و توانیان نەتەوەی کورد لە خشتە بەرن و ئەم بۆچوونە هەڵەو نارەوایەیان لەلا بچەسپێنن.

ناودارانی کورد هەرچەندە لە کاری نووسین و داهێناندا زمانی زگماکیان پشتگوێ خست و هەرگیز بیریان لە بەکارهێنانی نەکردەوە، بەڵام ناسنامەی نەتەوایەتی خۆیان پاراستوەو نازناوی نەتەوەیی یان ناوی ئەو ناوچەو هەرێمانەی لێیوە هاتوون هەڵگرتووەو نەژادو بنەچەی خۆیان لەدەست نەداوەو و شانازیان دەکرد بەکورد بوونی هۆزو بنەماڵەکانیان.

ئەگەر بڕوانینە سەرچاوە مێژووییەکان لە ژیاننامەو دەنگوباسی سەدان کەسایەتی ناوداری کوردمان بەرچاو دەکەوێت لە: (ئەربیلی و شارەزووری و دینوەری و ئامەدی و ئەرمەوی و هەکاری و هەزبانی و جاوانی و گۆرانی و زەرزاری و مارانی) کە لەبوارو لایەنە هەمەجۆرەکانی زانست و وێژەو بیرمەندی و کولتووری ئیسلامیدا هەڵکەوتوون و گەیشتوونەتە ئاستێکی بەرزو پایەکی بڵندو بەکارەکانیان شارستانییەتی کوردیان دەوڵەمەندکردوە و دڵسۆزانە و لێبڕاوانە خزمەتی شارستانییەتی ئیسلامیان کردوە لەوانە:

١- فەقێ حەنەفی ئەبو عەبدوڵای گۆرانی (٥٤٣ کۆچی/ ١١٤٨ زایینی):

ئەبو عەبدوڵای گۆرانی ناوی حوسێنەو کوڕی ئیبراهیمی کوڕی حوسێنی کوڕی جەعفەرە لە هۆزی دێرینی گۆرانە کە لە سەرچاوە عەرەبیەکاندا کراوە بە (الجورقان) ئەم هۆزە لە بەرزاییەکانی حەلوان و شارەزورو شارە دێرینەکانی (دەرتەنگ و سەرپولی زەهاو) نیشتەجێ بوون.

ئەبوعەبدوڵای گۆرانی لەسەر دەستی زانایان و مامۆستایانی عێراق و کوردستان ئایینزا (مەزهەب)ی حەنەفی و زانستەکانی قورئانی پیرۆزو فەرموودەکانی خوێندووەو و شارەزایی دەستخستوە و بۆتە پسپۆڕێکی زیرەك و کارامەی ناوچەکە لە زانستەکانی فەرموودە (حەدیث) و پرس و راوێژی پێکراوە لەناسینەوەی فەرموودە راستەکان و جیاکردنەوەی لە فەرموودە لاوازو هەڵبەستکراوەکان، لەم بارەیەوە کتێبێکی داناوە بەناونیشانی (الموضوعات فی الاحادیث المرفوعات) کە لەنێو شارەزایاندا بە پەرتووکی (الاباطیل) ناو دەبرا و تیایدا فەرموودە هەڵبەستراو وگومانلێکراوەکانی دەستنیشان کردوە، بەبەڵگەوە سەلماندویەتی کە ناوەڕۆکیان هەڵەو نادروستە، چەند دانەیەك لە دەستنووسی ئەم پەرتووکە لەکتێبخانەکانی جیهان پارێزراون. ئەم کتێبە بووە بابەتی گفتوگۆ و لێدوانی زانایانی فەرموودەو

هەندێکیان پشتگیری سەرنج و رەخنەکانی ئەبوعەبدوڵایان کردوە، پێیان وایە کە لە کارەکەیان سەرکەوتوو بوون و بەباشی راستییەکانی پێکاوە. ئەبوعەبدوڵای گۆرانی کتێبێکی تری داناوە بەناونیشانی (التکلیف في الفروع) ولە ساڵی ٥٤٣کۆچی/ ١١٤٨زایینی کۆچی دوایی کردووە.

٢- شێخ ئەحمەدی زەرزاری (٥٩١کۆچی/ ١١٩٥زایینی):

ئەبوعەباس ئەحمەدی کوڕی عوسمانی کوڕی ئەبو عەلی کوڕی مەهدی زەرزاری، زاناو پیاو چاك و قورئان خوێنێکی پایە بڵند و بەتوانای شاری هەولێرە، بەمەزندە لە سەرەتای (سەدەی شەشەمی کۆچی/ دوانزدەهەمی زایینی) لەیەکێك لە گوندەکانی هۆزی زەرزاری هاتۆتە دونیاوە، (زەرزاری) (زەرزا یان زراری) هۆزێکی مەزن و بەدەسەڵاتی ناوچەی هەولێرە.

ئەوەی شایانی باسە شاری هەولێر لەسەردەمی ئەتابەکی (٥٢٢-٦٣٠کۆچی/ ١١٢٨-١٢٣٣زایینی) بوژانەوەیەکی شارستانی گەورەی بەخۆوە دیت، لە شارۆچکەیەکی خامۆش و فەرامۆشکراوە بەرەبەرە بووە ناوەندێکی رۆشنبیری و بازرگانی ئاوەدان. دەیان مزگەوت و قوتابخانەو خانەقاو خانەی خوێندنی فەرمووده و خان و بازاڕو قەیسەری شارەکەیان ڕازاندبۆوە روویەکی جوان و زیندویان پێبەخشیبوو و لە ئاکامدا چەندین کەسایەتی زانستی و ڕۆشنبیری لە خەڵکی شارەکەو دەوروبەری پێگەیشتن و خزمەتی شارستانییەتی ئیسلامیان کردو یەکێك لەوانە شێخ ئەحمەدی زەرزاریە. (ابن المستوفی) دانەری پەرتووکی (تاریخ أربل- کە تایبەتە بە مێژووی شاری هەولێر) کە شێخ ئەحمەدی بینیوە وەك خۆی دەیگێڕێتەوە هەردەم دەچووە خزمەتی و ئامادەی گوتار خوێندنەوەو وانەکانی دەبوو، گەلێك ستایشی کردوەو پیاهەڵدانی پێدا گوتوە و باسی دەکات کە تا بڵێی خواناس وبڕوادارو ئاییندار بووەو بەڕادەیەك شکۆمەندو بەڕێز بوو کە میران

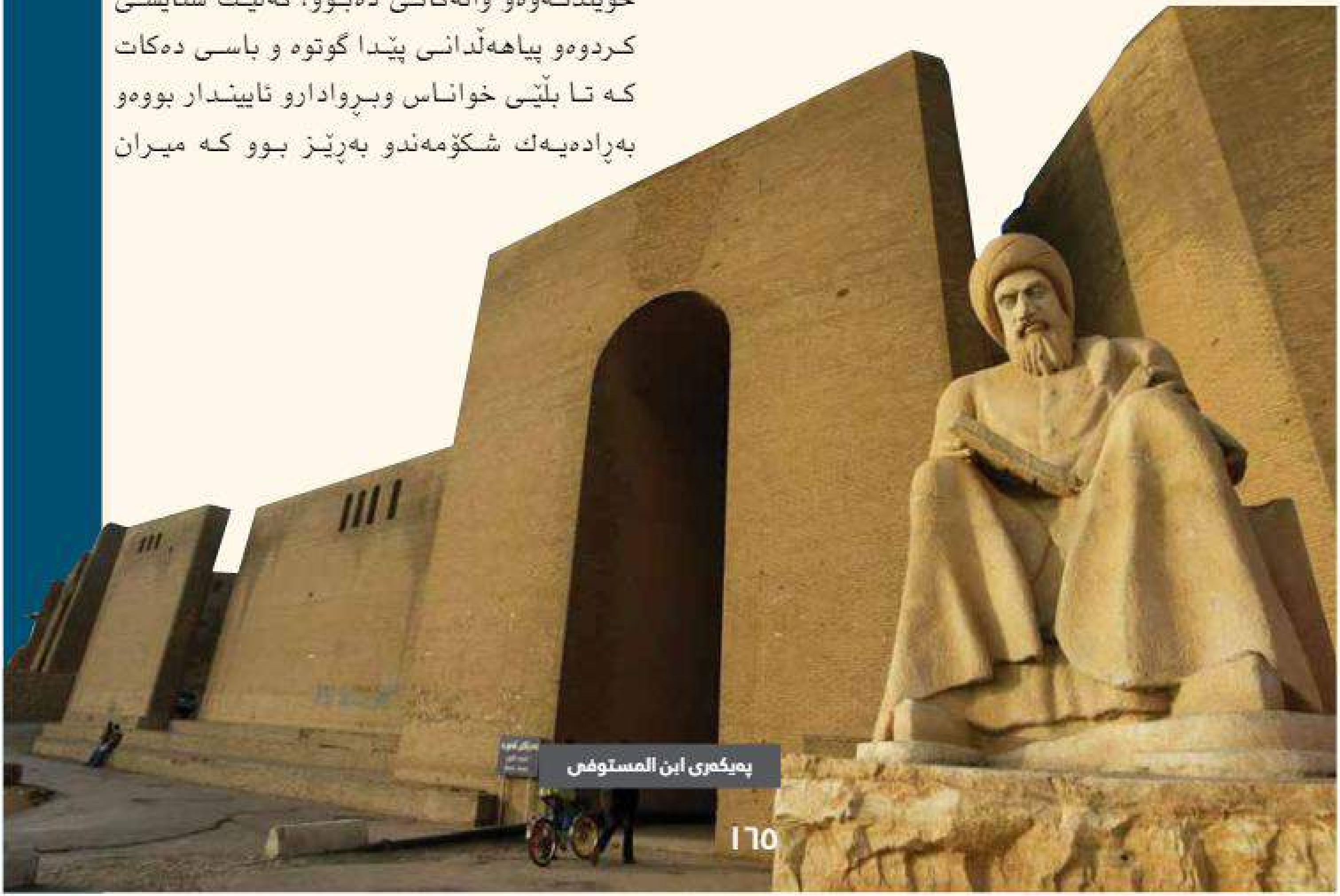

پەیکەری ابن المستوفی

و کاربەدەستان لە پێش ماڵەکەیدا ڕیزیان دەبەست تا بچنە خزمەتی. شێخ ئەحمەدی زەرزاری بەنیازی زانستخوازی و خۆپێگەیاندن ساڵانێکی درێژ هەولێری بەجێهێشتو و لە کوردستان دوورکەوتۆتەوەو گەشتێکی زانستی درێژخایەنی کردووەو خۆی گەیاندۆتە خزمەت گەورە مامۆستایان و شارەزایان و لە شارەکانی موسڵ و بەغداو ئەسفەهان و هیرات و زانستەکانی قورئان و فەرموودەی خوێندوە، لە شاری هیراتی هەرێمی خۆراسان گوێی لە بیستنی پەرتووکی((صحیح البخاری)) گرتووە. شێخ ئەحمەد دوای گەڕانەوەی بۆ هەولێر ژیانی گۆشەگیری و خەڵوەتنشینی هەڵبژاردو بۆ ساتێ لە ماڵەکەی دوورنەکەوتەوە، تامردنی لە مانگی ڕەمەزانی ساڵی ٥٩١کۆچی/ ١١٩٥زایینی هەر خەریکی نوێژکردن و قورئان خوێندن و نزاو پاڕانەوە بوو.

شێخ ئەحمەدی زەرزاری دوو کتێبی دەربارەی زانستی خوێندنەوەی قورئان (علم القرآن) داناوەو (المؤنس) و (المنتخب)، کە وادیارە هەردووکیان ونبوون.

٣- هۆزی گاوانیی کورد و خزمەتکردنی کولتووری ئیسلامی:

گاوان (گاوانی - الجاوانیە) هۆزێکی گەورەو فرەخێڵی کوردە، لە سەردەمی عەباسی لە باشووری کوردستان لە ناوچەکانی مەندەلی و واست (کوت) و حیلە باشووری بەغدا و کەناری ڕۆژئاوای ڕووباری دیجلە نیشتەجێبوون، لەدوا ساڵەکانی (سەدەی چوارەمی کۆچی / دەهەمی زایینی)میران و سەردارانی گاوان میرنشینێکیان دامەزراند کە زیاتر لە سەدەو نیوێك فەرمانڕەوایی ڕووبەرێکی بەرینی ناوەڕاست و ڕۆژهەڵاتی بەرینی ناوەڕاست و ڕۆژهەڵاتی عێراقیان دەکرد. هەروەها پیاوانی ئەم هۆزە کاریگەری دیاریان لە ڕووداوەکانی عێراق هەبوو لە (سەدەی شەشەمی کۆچی/ دوازدەهەمی زایینی).

لە جیهانی ئەدەب و زانست و ڕووناکبیریشدا هۆزی گاوان بەشداری کەم نییە و جێپەنجەی پیاوانی دیار و شایانی ئاماژەیە و بگرە لەڕێزی پێشەوەی هۆزەکانی کوردستانەوە دێت و گەلێك زانا و فەقیە و شاعیر و نووسەر لە خێڵ و تیرەکانی ئەم هۆزە هەڵکەوتوون، لەوانە:

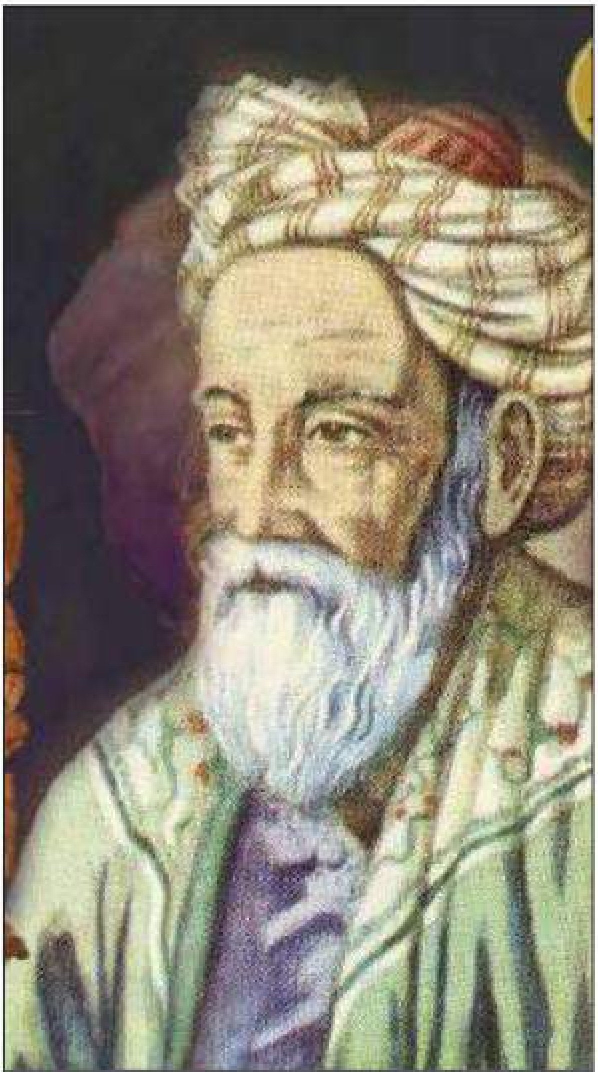

گاوانی کورد

أ- ئەبوسەعیدی گاوانی (٤٦٨-٥٦١ کۆچی / ١٠٧٦-١١٦٦ زایینی):

محەممەدی کوڕی عەلی کوڕی عەبدوڵای گاوانی لەساڵی(٤٦١ کۆچی/ ١٠٧٦ زایینی) لەدایک بووە، لە خوێندنگا و مزگەوتەکانی بەغدا لەسەر دەستی کەڵە زانایانی ئیسلام وەکو ئیمامی غەزالی و عیمادەدینی تەبری ناسراو بە (الكیاهراسی) و ئەبوبەکری شاشی بە زانست گۆشکراوە و پێگەینراوە و سەرکەوتنی بەدەست هێناوە، ئەبو سەعیدی گاوانی شارەزاییەکی قووڵی لەفیقهو و فەرموودەکان هەبووە، لەهەمان کاتدا لەبواری هۆزان (شعر) و ئەدەبی عەرەبیشدا شوێن پەنجەی دیارە و دەستی هۆزان دانانیشی هەبووە، هەرچەندە تا ئێستا ڕوون نەبۆتەوە کە دیوانی هەبووە یان نا، سەرچاوەکان چەند دێرێکیان لە هۆزانەکانی تۆمارکردووە، خۆیشی کتێبێکی لەبارەی هونەری شیعرەوە نووسیوە، هەروەها شرۆڤەی کتێبی (مقامات الحریری) کە نووسەرەکەی (الحریری) یە کردوە.

ب- شێخ وەرامی گاوانی (٦٠٥ کۆچی – ١٢٠٨ زایینی):

شێخ وەرام کوڕی میر ئەبو فیراس عیساوی کوڕی میر ئەبونەجمی گاوانییە، دیارترین و بەناوبانگترین کەسایەتی ئایینی هۆزی گاوانە، نزیکەی ساڵی (٥٣٠ کۆچی / ١١٣٥ زایینی) لەدایک بووە، هەرچەند لە ماڵباتی میرانی دەسەڵاتدار و خانەدانی گاوانییە، کەچی ئەم دەستی لە کاروباری میرایەتی و لەشکری کێشایەوە و ژیانی تەرخان کرد بۆ خواپەرستی و گۆشەگیری، کاتی خۆی بە قورئان خوێندن و ئاییندای و ڕێنیشاندان و پاڕانەوە دەگوزەراند، تا وای لێهات خەڵکی لەبەر پیرۆزی و بۆ ڕاوێژکردن سەردانیان دەکرد و ئامادەی وانە و گوتارەکانی دەبوون و پەند و ئامۆژگاریان لە بۆ چوون و ئاخافتەکانی وەردەگرت.
شێخ وەرام کتێبی ((تنبیه الخواطر ونزهة النواظر)) ی داناوە کە بە (کۆکراوەی شێخ وەرام) ناوی ڕۆیشتووە و بریتییە لە کۆمەڵێك گوتار سەبارەت بە خواناسی و ئامۆژگاری خەڵکی بۆ کاری چاکە و پەیڕەویکردنی کردەوەی پێغەمبەر (د.خ) و یاوەرانی. شێخ وەرام لە ساڵی ٦٠٥ کۆچی / ١٢٠٨ زایینی کۆچی دوایی کرد و لە مەزاری ئیمام عەلی کوڕی ئەبوتالیب لە نەجەف بەخاك سپێردرا.

ج- شێخ موتەلیبی بەشیری گاوانی (٥٤٧-٦٢٤کۆچی/ ١١٥٢- ١٢٢٧ زایینی):

شێخ موتەلیبی کوڕی بەدری کوڕی موتەلیبی کوڕی زوهمانی بەشیریە، لە خێڵی بەشیریە کە یەکێکە لە خێڵەکانی هۆزی گاوان، لەساڵی (٥٤٧ کۆچی / ١١٥٢ زایینی) هاتۆتە دنیاوە، زۆربەی ژیانی لە بەغدای پایتەختی خەلافەتی عەباسی بەسەربردووە و شارەزاییەکی زۆری لە زانستەکانی فەرمایشت و شەریعەدا هەبووە، لە خوێندنگاکانی بەغدادا بە مامۆستا دامەزراوە و بە وانەگوتنەوە خەریکبووە، مێژوونووس (المنذری) یەکێکە لەوانەی لەلایەن شێخ موتەلیبەوە بڕوانامەی زانستی پێبەخشراوە، شێخ موتەلیب لە ساڵی(٦٤٢ کۆچی/ ١٢٢٧ زایینی) کۆچی دوایی کردوە و لە بەغداد نێژراوە .

د- فەقێ (الفقيه) شافیعی (ابن الصلاح) ی شارەزووری

(٥٧٧-٦٤٣کۆچی/ ١١٨١ - ١٢٤٥زایینی):

تەقیەدین عوسمانی کوڕی سەلاحەدینی کوڕی عەبدولڕەحمانی کوڕی عوسمانی کوڕی موسای کوڕی ئەبو نەسری شارەزووری (ابن الصلاح) لەساڵی(٥٧٧ کۆچی /١١٨١ زایینی) لە گوندی شارخانی هەرێمی شارەزوور لە بنەماڵەیەکی خانەدان و زانستپەروەر لەدایک بووە، سەلاحی باوکی (٥٣٧-٦١٨ کۆچی / ١١٤٢-١٢٢١زایینی) مامۆستایەکی ئایینی پایە بەرزی ناوچەکە بوو، بۆیە عوسمانی کوڕی بەناوی ئەوەوە ناوی دەرکردوە بەکوڕی سەلاح (ابن الصلاح) ناسراوە.

(ابن الصلاح) قۆناغە سەرەتایی خوێندنی لە مزگەوت و حوجرەکانی شارەزوور بڕیوە و لای باوکی فیقهی شافیعی فێربووە، بۆ درێژەدان بە خوێندن باوکی ڕەوانەی شاری موسڵی کردووەو لەوێ گوێبیستی وانەکانی زانای مەزن عیمادەدین کوڕی یونس (ابن یونس) بووە، دواتر ڕوویکردۆتە هەرێمی خۆراسان و ماوەیەکی درێژ لە زانستی فەرموودە کۆڵیوەتەوە، پاشان کۆچی کردوە بۆ وڵاتی شام، لە شارەکانی قودس و دیمەشق و لە قوتابخانەکانی دیمەشق کە لەلایەن سوڵتان سەڵاحەدینی ئەیوبی و ئەندامانی تری ماڵباتی ئەیوبییەوە دەیان قوتابی و فێرخوازی هەبوون و میرانی ئەیوبی ڕێزیان دەگرت و پاداشتیان دەدایەوە .

(ابن الصلاح) لەپاڵ مامۆستاییدا، شارەزایەکی وردبین و هەڵکەوتوو بوو لە شرۆڤەکردنی قورئانی پیرۆز و فەرموودەکانی پێغەمبەر (د.خ) وفیقهی شافعیدا هاوکات موفتیەکی بە ئەزموون و سەرکەوتوو بوو، فەتواکانی لەلایەن هەڤاڵ و خوێندکارەکانیانەوە لە بەرگێکدا کۆکرانەوە، سەرەڕای فەتواکانی ئەم پەرتوکانەشی داناوە :

١- طبقات الشافعية.

٢- أدب المفتي.

٣- كتاب حول مناسك الحج .

٤- علوم الحديث.

(ابن الصلاح) هەر خەریکی وانە گوتنەوەو فەتوادان بوو تا لە مانگی (ربيع الاخر) ی ساڵی ١٢٤٥/٦٤٣ زایینی کۆچی دوایی کردو لە گۆڕستانی سۆفیەکان لەشاری دیمەشق بە خاک سپێردرا.

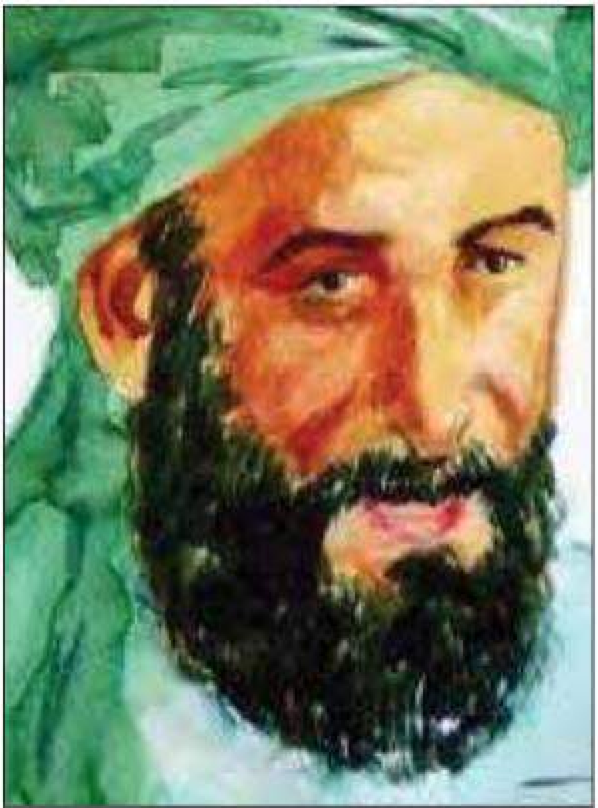

فەقێ (الفقيه) شافیعی (ابن الصلاح) ی شارەزووری

هـ- ابن الحاجب
(٥٧٠ – ٦٤٦ كۆچی / ١١٧٤ – ١٢٤٨ زایینی):

فەقێی (الفقیـــه) مالیکی زمانەوانـــی بەتوانای کـــورد عوســـمانی کـــوڕی عومـــەری کـــوڕی ئەبوبەکری کوڕی یونســـی دوینـــی ڕەوادی لە دوا ڕۆژەکانی ســـاڵی (٥٧٠ کۆچی / ١١٧٤ زایینی) لە بازێڕی ئەســـنای ســـەر بە پارێـــزگای قوس لە ســـەعیدی میسر هاتۆتە دونیـــاوە، باوکی پـــەردەدار (حاجب) ی میر عیزەدین موســـەکی کوڕی چەکـــۆی کورد بـــوو، فەقێ عوســـمان نازنـــاوی کوڕی پـــەردەدار (ابـــن الحاجب) ی پێوەلـــکا، میر عیزەدین موســـەکیش لە خاڵۆزای ســـوڵتان ســـەلاحەدینی ئەیوبی بوو یەکێك بووە لە ســـەرکردەکانی سوپاکە.

خێزانـــی ابـــن (الحاجـــب) لە خێڵـــی ڕەوادی (ڕەوەندی) ســـەر بەهۆزی مەزنـــی (هەزبانی) ن و لـــە بنەڕەتـــدا خەڵکـــی دەڤـــەری دوینی هەرێمـــی ئەرمینیـــان کـــە لـــە ســـەدەکانی ناوەڕاســـتدا هەوارگەی خێڵ و تیرەکانی هۆزی هەزبانـــی بووە، هـــاوڕێ لەگـــەڵ ئەیوبیەکان چونەتـــە وڵاتی شـــام و میسر و بـــە یەکجاری لـــە تاراوگەی گیرســـانەوە.

(ابـــن الحاجب) هەر بـــە منداڵـــی نێردراوەتە بـــەر خوێنـــدن و لـــە خوێندنگاکانـــی قاهیرە قورئـــان و فیقهـــی مالکـــی فێربـــووە، دواتر بەزمانی عەرەبیـــەوە خەریك بووە، دەســـتێکی بـــاڵای هەبوو لە وردەکارییەکانی و وشەســـازی و رستەســـازی زمانی عەرەبـــی و خاوەنی دید و تێڕوانینـــی ڕێزمانـــی تایبەتی خـــۆی هەبوو کـــە هەندێکیان تـــا ئەمڕۆش بەهـــاو گرنگیان هـــەر مـــاوە، نووســـینەکانی لەوپـــەڕی تێر و تەســـەلی و ڕەوانی بوو، لە شـــارەکانی قاهیرە و دیمەشـــق و ئەســـکەندەریە خەڵکانێکـــی زۆر ئامـــادەی وانەکانـــی دەبوون و ســـوودیان لە بۆچـــوون و ســـەرنجە وردەکانـــی وەردەگرت و تا مانگی شـــەواڵی ســـاڵی(٦٤٦ کۆچی / ١٢٤٨ زایینی) لەشـــاری ئەســـکەندەرییە کۆچی دوایی کردو ئـــەم بەرهەمانەی لەپـــاش بەجێماوە کە گرنگترینیا ن :

١- المنتهي في اصول الفقة.

٢- الشـــافية في الصرف (دەربارەی وشەسازی لە زمانـــی عەرەبیدا).

٣- الکافیـــة في النحو (دەربارەی ڕستەســـازی لە زمانـــی عەرەبیدا).

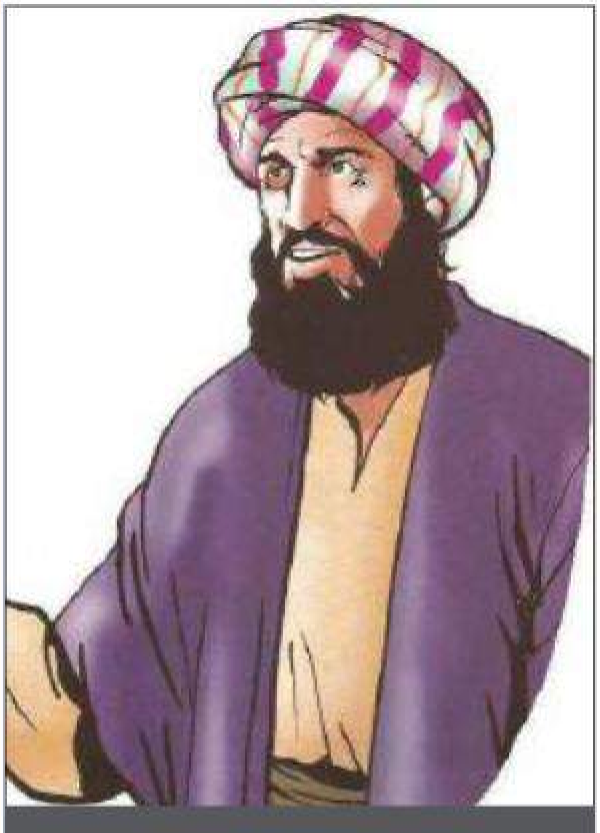

ابن الحاجب

کورد و نووسینەوەی مێژوو:

بەشـــداری مێژوونووســـانی کورد و ئەوانەی نیشـــتەجێی کوردســـتانن کـــە بەتـــەواوی یەکلانەبوونەتـــەوە کـــە ڕەگەزیان کـــوردن یان نا، لە نووســـینەوەی مێژوودا، شایانی لێدوان و لەسەر ڕاوەستانە لەبەرئەوەی بەبەرهەمەکانیان لاپـــەڕە شـــاراوەو نەزانراوەکانـــی مێژوویـــان ڕوونکردۆتەوە و لـــە فەوتان و لەبیرچوونەوەیان ڕزگارکـــردووە، ئینجا مێژووی گشـــتی ئیســـلام بێت یـــان مێژووی شـــارێك یـــان هەرێمێکی کوردنیشـــین بێت. لەو مێژوونووســـە کوردانەی دەربارەی مێژووی گشـــتی کتێبیان داناوە وەك:

١- دەینـوەری لەدایکبـووی شـاری دەینـوەر لـە هەرێمـی چیاکان (ڕۆژهەڵاتـی کوردسـتان) کـە خاوەنـی کتێبـی (الاخبـار الطـوال).

٢- ابن الاثیـر، لەدایکبووی (جزیرەی بۆتانە) چەند کتێبێکی مێژوویی داناوە لەوانە (الکامل فی التاریخ) و (التاریخ الباهر) و (اللباب فی تهذیب الانساب).

٣- ابن شاهانشا، نەوەی میر شاهنشای برای سوڵتان سەلاحەدینی ئەیوبی دانەری پەرتووکی (مضمار الحقائق).

٤- ابن خلکان لە هۆزی زەرزاری و خاوەن کتێبی (وفیات الاعیان و أنباء الزمان).

٥- عیزەدیـن محەمـەد نـەوەی (میـر خوشـترین) (هکاری) لە سـەرکردەکانی سـوڵتان سـەلاحەدین بوو، نووسـەری کتێبـی (تاریخ ابن ابـی الهیجاء).

٦- میـر ئیسماعیلی کوڕی عەلی ناسراو بە (ابو الفداء) لە بنەماڵەی ئەیوبی خاوەنی هەردوو کتێبی (المختصر فی اخبار البشر) و (تقویم البلدان) .

لەنێـو دانـەران و مێژوونووسـانی کوردسـتان، نیشـتمانپەروەرانی وا هەبوون کە لەپاڵ بایەخدان و خۆخەریککردنیـان بـە خزمەتکردنـی ئایینـی ئیسـلام و دانانـی کتێـب سـەبارەت بـە زانسـتە ئایینیـەکان، هۆگـری و خۆشەویسـتی نیشـتمان هەسـتی دەبزوانـدن وای لێکـردن کـە بەشـێك لە کاتیـان تەرخـان بکـەن بـۆ نووسـینەوەی مێژووی ئـەو شـار و هەرێمانەی کە تێیدا لەدایك بوون و پەروەردەکرابوون.

ئـەوەی تـا ئێسـتا ڕوون بۆتـەوە و مێژوونوسـان ئاماژەیـان پێـداوە چەند سـەرچاوەیەکی مێژووی هـەن تایبەتـن بەمێـژووی شـار و هەرێمەکانـی کوردسـتان لەوانـە (تاریـخ اذربیجـان) کـە لەلایـەن (ابـن ابـی الهیجـاء الـروادی) ناوێکەوە نـووسراوە و لـەوە دەچێـت لـە میرەکانـی ڕەوادی بێـت، و (تاریـخ اربل) لە نوسـینی (ابن المستوفی الاربلي) و (تاریخ حصـن کیفـا) و (تاریـخ أمـد) (تاریـخ الخـلات) و (تاریـخ الفارقـی) و چەنـد مێژوویەکـی تـر، بێجگـە لـە مێـژووی فارقـی و تەنهـا بەرگی دووەمی (تاریخ اربـل) ئەوانی دیکە هەموو لەناوچوونە و بەدەستمان نەگەیشـتوون و هیچیـان لەبـارەوە نازانرێـت.

ابن الاثیـر

- ئیبن خەلەکان (ابن خلكان)
(٦٠٨ – ٦٨١كۆچی / ١٢١١- ١٢٨٢ زایینی)

ئیبن خەلەکان ناوی ئەحمەدی کوڕی محەمەدی کوڕی ئیبراهیمی کوڕی ئەبوبەکری کوڕی خەلەکان، بنەماڵەکەیان بەناوی خەلەکانی باپیرە گەورەیانەوە ناوبانگی دەرکردوە. لە ساڵی(٦٠٨ کۆچی/١٢١١زایینی) لە خێزانێکی ئایینی و خانەدانی کوردی زەرزاری و لە قەڵای هەولێر لەدایك بووە، قۆناغە بەراییەکانی خوێندنی لە حوجرە و قوتابخانەکانی هەولێر تەواوکردووە و لەشاری موسڵیش لای زانا کەمالەدینی کوڕی یونس (ابن یونس) درێژەی بەخوێندن داوەو لەقۆناغی لاوێتیدا لە هەولێر دەرچووە و ڕوویکردۆتە وڵاتی شام کە ئەوکاتە بەشێك بوو لە سنوری دەسەڵاتی ئەیوبی و ماوەیەك لەشاری حەلەب ماوەتەوە و لای قازی بەهائەدین کوڕی شەداد (ابن شداد) خوێندویەتی، پاشان ڕوویکردۆتە دیمەشق و لەوێشدا چووەتە قاهیرەو لە دام و دەزگا دادگەرییەکانی دەوڵەتی ئەیوبی خزمەتی کردووە .ئیبن خەلەکان مەزنترین و ناودارترین مێژوونوس و کەسایەتی زانستی و دادگەری کوردە، بەڕادەیەکی بەرز مرۆڤێکی بەهرەمەند و لێهاتوو و زیرەك بووە و شارەزاییەکی کارامە بوو لە شەریعەت و دادوەری ئیسلامیدا، جێگەی ستایش و متمانەی دەسەڵاتدارانی ئەیوبی و مەملوکی بووە، سەردەمانێك قازی گشتی – قازی قازیەکان (قاضي القضاة) بووە لە دیمەشق و وڵاتی شام کە بەرزترین پایەی دادوەریە و وەك قازییەکی ڕاست و دادپەروەر ناوی دەرکردبوو، هەروەها لە قوتابخانەکانی دیمەشق بۆ ماوەی دە ساڵ وانەی دەگوتەوە و لە ساڵی(٦٨١ کۆچی / ١٢٨٢ زایینی) کۆچی دوایی کرد.

ئیبن خەلەکان هەرچەندە سەرقاڵی ئیش و کاری قازیەتی و مامۆستایەتی بوو، ئارەزووی مێژوونوسینیشی هەبوو، وەك خۆی دەڵێت خولیای دەستخستن و پێداچونەوەی کتێبە مێژووییەکان بوو تا گەلێك زانیاری و دەنگ و باسی پیاوانی مێژووی لاکەڵەکەبوو و لە ساڵی (٦٥٤ کۆچی / ١٢٥٦ زایینی)کتێبی (وفيات الاعيان و أنباء ابناء الزمان) ی نووسی کە بە گەواهی توێژەران سەرچاوەیەکی ڕەسەن و دانسقەیە و بە زمانێکی ڕەوان و پاراو و شێوازێکی جوان و پوختە نوسراوە، مێژوونووس گەلێك وردەکاری کردوە و ڕێبازی بێ گرێ و گۆڵەی بەکارهێناوە مەبەستی داوە بە دەستەوە و ئەو بابەتەی گومانی لێ کردبێت پشتگوێی خستوە . ئەم کتێبە کە لە هەشت بەرگی قەبارە گەورەدا بڵاوکراوەتەوە، ژیاننامە و بەسەرهاتی پتر لە هەشت سەد کەسایەتی موسڵمان لەخۆ دەگرێت کە هەندێکیان کوردن، پاشا و میر و سەرکردە و زانا و شاعیر و قازی و وەزیر و ئەدیب و مێژوونوس و زانیاریەکی زۆر و باوەڕپێکراو دەخاتە ڕوو ئیبن خەلەکان بەم کتێبە نایابەی کەلێنێکی لە کتێبخانەی مێژوویی پڕکردۆتەوە .

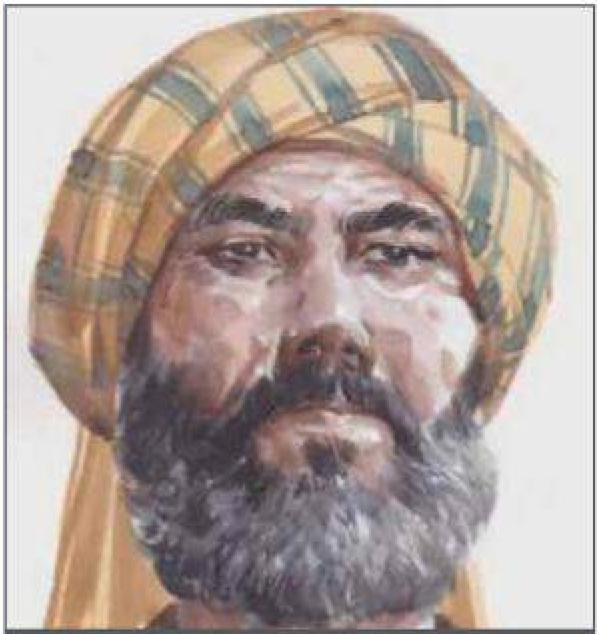

ئیبن خەلەکان هەولێری

- کورد و ڕێچکەی سۆفیگەری :

(سۆفیگەری - تەسەوف) وەك بیرمەندی موسڵمانان (ابن خلدون) (٧٣٢ - ٨٠٨ کۆچی / ١٣٣٢ - ١٤٠٥ زایینی) دەڵێت بریتییە لە وازهێنان لە خۆشی رووکەشی ژیان و خۆتەرخان کردن بۆ خوداپەرستی و دەست بەردان لە جوانی و ڕازاوەیی دنیا و خۆبەدوورگرتن لەو شتانەی مرۆڤ ئارەزوویان دەکات لە ڕابواردن و سامان و پلە و پایە و پەیوەست بوون لە خەڵوەتگا بەنیازی خواپەرستن، ئەمەش لای هاوەڵانی پێغەمبەر (د.خ) و باوباپیران و پێشینان نەریتێکی گشتگیر و باوبووە، کەچی دوای ئەوەی دنیاخوازی لای مرۆڤ هاتەکایەوە، سۆفیگەری تەنها ئەو کەسانەی دەگرتەوە کە نەریتی خواپەرستیان پاراست .

پیاوچاکانی کورد ڕۆڵی بنەڕەتی و بەرچاویان هەیە لە گەشەکردن و درێژەپێدانی ڕێبازی سۆفیگەری و بڵاوکردنەوەی بیروباوەڕی خواپەرستی و گۆشەگیری لەنێو چین و توێژەکانی کۆمەڵگادا و تێگەیاندن و ئاشناکردنی کۆمەڵانی خەڵك بە چەمك و مەبەستی ڕێچکەی سۆفیگەری. لەڕاستیدا زۆربەی ڕێبەر و ڕێنیشاندەرانی سۆفیگەری لە سەدەکانی پێنجەم و شەشەمی کۆچی / یازدەهەم و دوازدەهەمی / زایینی لەناودارانی کوردبوون لەوانە:

١- شێخ محەمەدی شەنبەکی (سەدەی پێنجەمی کۆچی / یازدەهەمی زایینی)

٢- شێخ ئەبوبەکری هەواری (هەمان سەدە) لە هۆزی هەواری دانیشتووی ناوچەی (البطائح) لە خوارووی عێراق.

٣- شێخ ئەبو وەفای حلوانی ناسراو بە (تاج العارفین).

لەتیرەی (ئەرجسی) کە تیرەیەکی ترە لە هۆزی گاوان، کە یەکێکە لە مەزنترین و ناودارترین پێشڕەوانی سۆفیگەری لە کوردستاندا، شێخ عبدالقادری گەیلانی قوتابی ئەم بووە و لەبەردەستیدا فێری خواپەرستی بووە و کەشف و کەراماتی (پێشبینی و بەرچاوڕوونی) هەبووە.

٤- شێخ جاگیری زاهید (م ٥٩٠ کۆچی/ ١١٩٤ زایینی) (شێخ جاگیر)، ناوی دروستی محەمەدی کوڕی دەشەمی ئێرگزیە لە خێزانێکی کوردی هۆزی گاوانییە، جێگر و درێژە پێدەری گەورە ڕێبەرانی سۆفیگەریە لە عێراقدا،سەرچاوەیەکانی تەسەوف لەسەری دواون و باسی کەشف و کەرامات و ژیانی خەڵوەتنشینیان کردوە، لە بیابانێکی چۆڵەوانیدا لە گۆشەیەکی دووره دەست و پەناگیر ژیانی بەسەردەبردو دابڕاو لە ناوەدانی خەریکی خواپەرستی بوو تا لە ساڵی ٥٩٠ کۆچی/ ١١٩٤ مرد، پاشان دانیشتوانی سامەڕا و دەوروبەری لە تەنیشت گۆشە و گۆڕەکەی گوندێکیان ئاوەدان کردەوە و تا ڕۆژگاری ئەمڕۆش هەرماوە و بە (رازان) دەناسرێت و دەکەوێتە ڕۆژهەڵاتی ڕووباری دیجلە و لە دووری ٢٤کم لەشاری سامەڕا.

دوای مردنی (شێخ جاگیر) براو برازاکانی درێژەیان بە ڕێبازەکەی داو تا سەرەتای سەدەی هەشتەمی کۆچی / چواردەمی زایینی بەردەوام بوون.

پرسیارەکان

١- قۆناغەکانی مێژووی کوردو کوردستان دیاری بکە.

٢- پێناسەی چەمکی (سەدەکانی ناوەڕاست) بکە.

٣- ناوی هەندێك هۆزی کوردو شاری کوردستان بێنە.

٤- گوتارێکی کورت، دەربارەی هۆزە کۆچەرو نیمچە کۆچەرەکانی کوردستان لە سەدەکانی ناوەڕاست، بنووسە.

٥- ڕاپۆرتێك ئامادە بکە سەبارەت بەژیان و کارەکانی میر بەدری کوڕی حەسنەویە.

٦- سوود و بایەخی ڕێگای بازرگانی و بازاڕ لە کاری بازرگانیدا چییە؟

٧- جاران مزگەوت وێرای نوێژکردن چ ڕۆڵێکی تری دەگێرا؟

٨- پێناسەی دراو بکە.

٩- میر بادی کوڕی دۆستەك کێیە؟ چ ڕۆڵێکی بینیوە لە دامەزراندنی دەوڵەتی دۆستەکی؟

١٠- کارو پرۆژە ئاواکارییەکانی میر(نصرالدولە) بژمێرە و لەسەر یەکێکیان بدوێ.

١١- ڕاپۆرتێك ئامادە بکە دەربارەی یەکێك لەم ناودارانە (شاعیر حوسێنی کوڕی داودی بەژنەوی، شاعیر ئەبونەسری مەنازی، وتار خوێن یەحیای کوڕی سەلامەی تەنزەیی).

١٢- ڕۆڵی ئەبو نەسری کوڕی ئەسەدی فارقی لە بەرەنگاربوونەوەی دەسەڵاتدارانی سەلجوقی چیبوو؟

١٣- ئەیوبییەکان کێن؟ چۆن دەسەڵاتیان گرتە دەست؟

١٤- بۆچی، سوڵتان و میرەکانی ئەیوبی بایەخیان بە دروستکردنی مزگەوت و قوتابخانە دەدا؟

پرسیارەکان

١٥- ناوی ئەو میرو سەرکردە کوردانە دیاری بکە کە مزگەوت و قوتابخانەیان لە میسرو شام بنیاتناوە.

١٦- ڕاپۆرتێک بنووسە لەسەر نەخۆشخانەی قەیموری لە دیمەشق یان لەسەر مزگەوتی جاکی لە قاهیرە.

١٧- بۆچی زانایان و بیرمەندانی کورد بەرهەمەکانیان بەزمانی زگماکیان کوردی نەدەنوسی؟

١٨- فێرخوازانی کورد بۆچی نیشتمانیان بەجێدەهێشت و بەرەو شارە گەورەکانی جیهانی ئیسلامی کۆچیان دەکرد؟

١٩- ڕێبازی سۆفیگەری پێناسە بکە و ناوی گەورە سۆفیاتی کورد بنووسە.

٢٠- ئەو مێژوونووسانە کێن کە دەربارەی مێژووی کورد و کوردستان کتێبیان داناوە؟

٢١- کورتە ڕاپۆرتێک ئامادە بکە سەبارەت یەکێک لەم کەسایەتیانە (ابن الحاجب)، شێخ ئەحمەدی زەرزاری، ئەبو عەبدوڵای گۆران).

بەشی هەشتەم

شارستانییەتی ئەورووپا لە سەدەکانی ناوەڕاستدا

سەدەکانی ناوەڕاست بەو ماوەیە دەوترێت لە مێژووی ئەوروپا لەنێوان سەدەی پێنج تا سەدەی یازدەی زایینی، لەگەڵ ڕوخانی ئیمپراتۆریەتی ڕۆمانی لە ساڵی (٤٧٦ز) ڕۆژئاوا بەردەوام بوو تا سەردەمی ڕێنساس و دۆزینەوەی جوگرافیاکان و چاکسازییە ئاینییەکان لە ساڵی (١٥١٧ز) کە بووە هۆی ئەوروپا پێ بنێتە سەرەتای قۆناغی نوێوە و دواتر قۆناغی شۆڕشی پیشەسازی کە هاوشان لەگەڵ ئەو گۆڕانکارییانە بوارەکانی (بیر و هزر و فەلسەفە و حوکمڕانی و دزگای کڵێسە و دێرەکان) گۆڕانکاری گەورەی بەخۆوە دی.

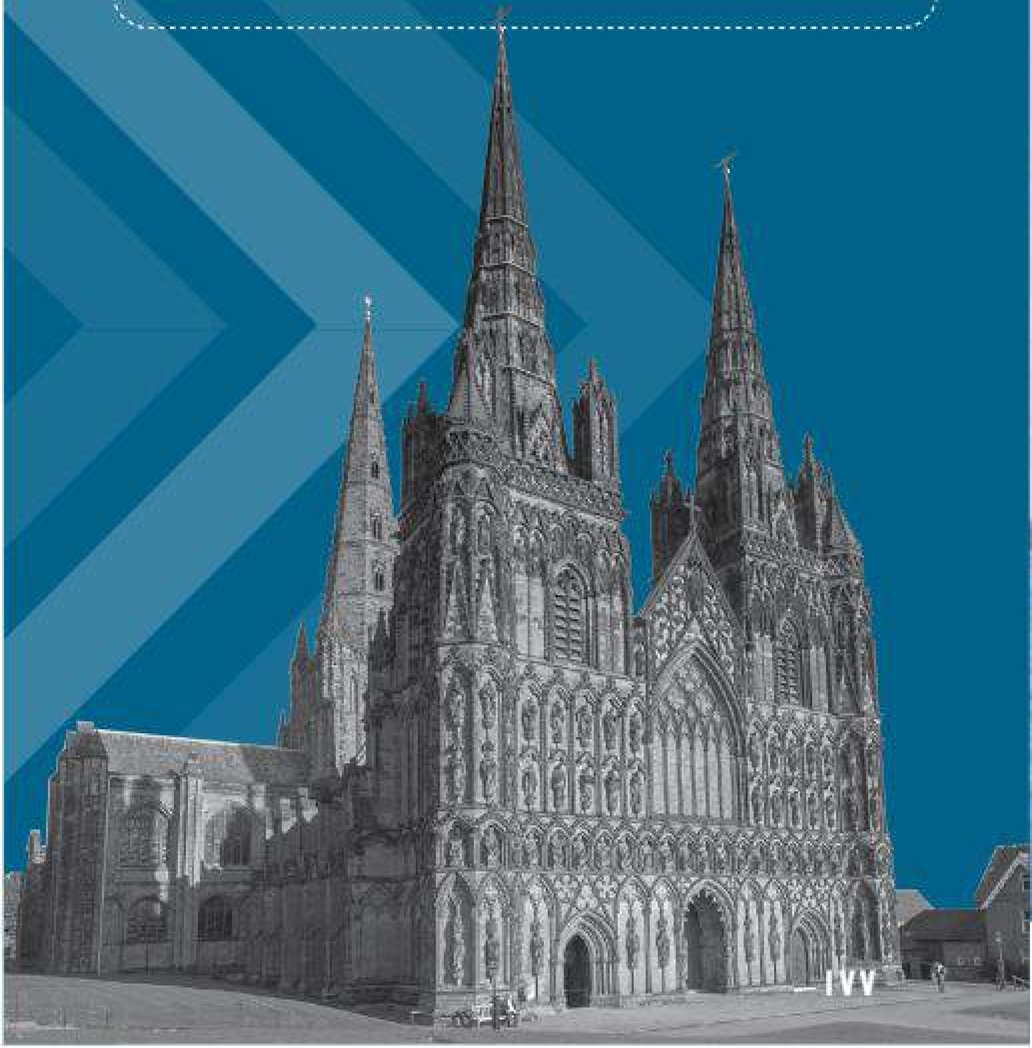

تـــەوەرەی یەکـــەم: شارســـــتانییەتی ئەورووپـــــا لە سەدەکانی ناوەڕاستدا

سەدەکانی ناوەڕاست لە مێژووی ئەورووپادا بەو (سەردەمە دەگوترێت کە دەکەوێتە نێوان کۆتایی هاتنی سەردەمی کۆنەکان کە هاوکات لەگەڵ روخاندنی ئیمپڕاتۆریەتی ڕۆمانی لە ڕۆژئاوا لە (ساڵی ٤٧٦ زایینی) و هەتا سەرەتای سەردەمی بوژانەوە (ڕێنیسانس) لە سەدەی چواردەیەمی زایینی). واتا سەدەکانی ناوەڕاست نزیکەی هەشت سەدەی لە دیرۆکی ئەوروپادا خایاندوە شارستانی گەلانی ئەورووپا ئەو سەردەمە ئەوەندە گیرۆدەی بەسەرچو و بۆشایی و میراتی هزری سەردەمی کۆنەکان و ئالوودە و وابەستەی دەسەڵاتی رۆحی ئایینی و کەنیسە بوو بەڕادەیەك هەڵکشانی بەشێنەیی وگەشەکردنی سنووردارببوو. بەگوێرەی ژیارو پێشکەوتنی شارستانییەتی ئیسلامی نەبوو.

بەڵام زەمینەیەکی لەباری بۆ بووژانەوەی ئەورووپا پێکهێناوە، کە دواتر لە سەردەمی نوێدا پێشکەوتنی شارستانیانەی گەورەی لێکەوتەوە کە کاریگەری بۆ سەر هەموو جیهان هەبوو.

بەندی یەکەم: ئایین و کۆمەڵگای ئەورووپی:

١- کڵێسەی مەسیحی (کریستیان):

ئایینی مەسیحی وەکو ئایینی ئاسمانی لە فەلەستین دەرکەوتووە و پەیامبەر و مۆژدەبەرو بەخشی ئایینەکە حەزرەتی (مەسیح) (سڵاوی خوای لێبێت) بۆ ڕێگرتن لە خراپەکاری و ستەم و بێ باوەڕی و بڵاوکردنەوەی یەکتا پەرستی و تەبایی و خۆشەویستی لەنێو مرۆڤدا و هەوڵ و کۆششی بەردەوامی کردووە.

مەسیحیەت بەخێرایی لەنێو هەرێم و ناوچەکانی سنوری دەسەڵاتی دەوڵەتی ڕۆمانی دا پەرەی سەند و بڵاوبۆوە خەڵکێکی زۆر باوەڕیان پێهێنا، پاش سێ سەدە لە دەرکەوتنی، ئیمپراتۆریەتی ڕۆمانی وەکو ئایینێک دانی پێدانا. ئیتر ئەو چەوساندنەوەو ئازار و مەینەتیانەی بڕوادارانی مەسیحی لەسەر دەستی دەسەڵاتدارانی ڕۆمانی گیرۆدەی بوو بوون کۆتایی هات. لەساڵی (٤٣٨ زایینی)ئایینی مەسیحی وەکو تاکە ئایینی ڕەوا لە ئیمپراتۆریەتی ڕۆمانی ڕێی پێدراو بتپەرستی قەدەغەکرا، بەمەش ئایینی مەسیحی بوو بە پێکهێنەر و ئاراستەکەری سەرەکی شارستانی ئەوروپای ئەو سەردەمە.

کڵێسە لە ئایینی مەسیحی دا شوێنی خوداپەرستی و پاك بوونەوەیە لە تاوان، لە سەرەتای بڵاوبوونەوەی ئاینەکە و لەگەڵ زۆربوونی بڕواهێنەران کڵێسەکانیش زۆربوون کە بەڕێوەبردنی کاروباریان لە سەرەتادا سادە و بێ کێشە بوو.

بەڵام پاش ئەوەی ئاینەکە لەزۆر جێگەی بڵاوبۆوە و کەوتە ژێر کاریگەری بیروباوەڕ و سروتە خۆجێیەکانی ئاینەکانی دیکە بەرە بەرە ئاڵۆزی لە ڕێکخستنەکانی کڵێسە دروست بوو . وای لێهات هەر کڵێسەیەك سەرۆکێکی هەبوو کە پێیان دەگوت (ئەسقوف) و ژمارەیەك قەشە هاوکاریان دەکرد.

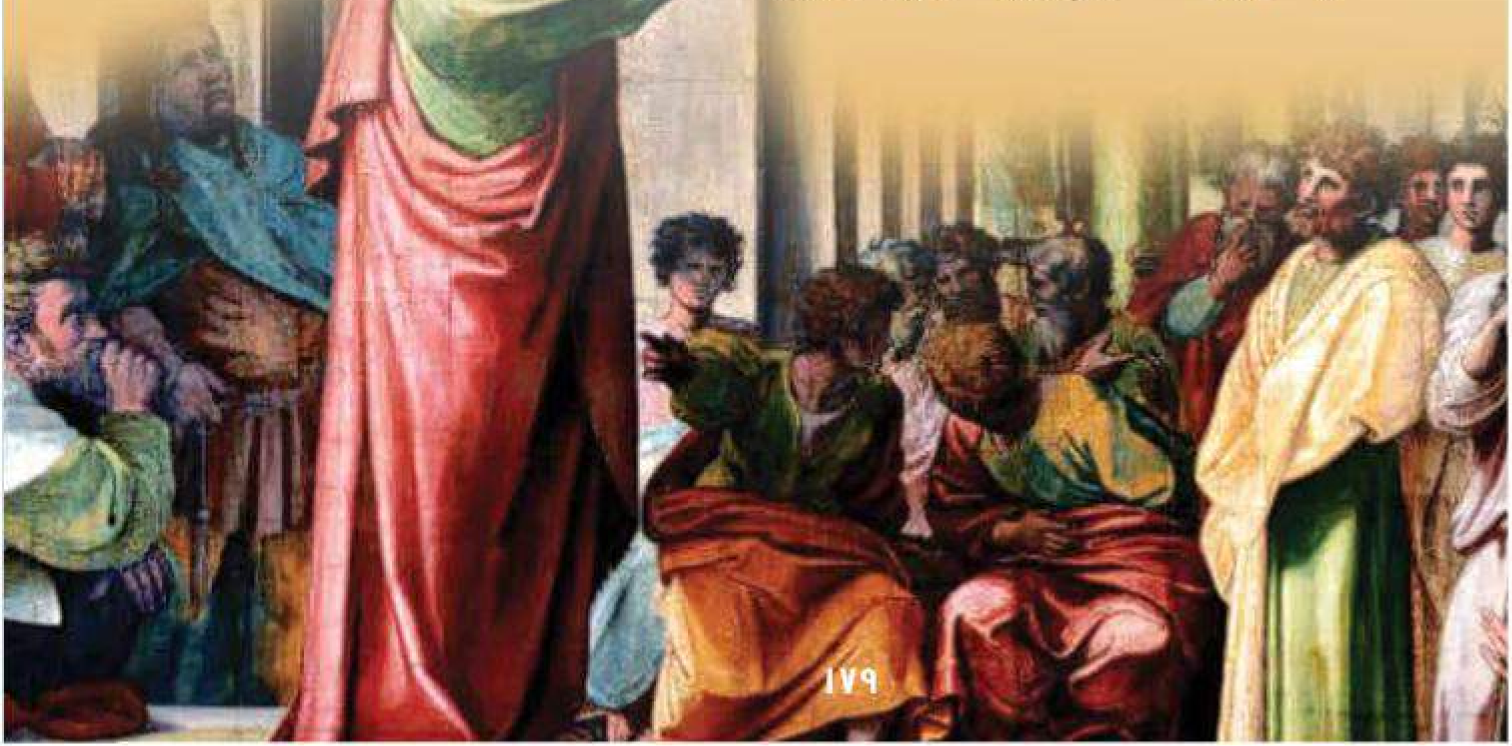

٢- دەرکەوتنی پاپایەتی :

لە سەردەمی ئیمپڕاتۆریەتی ڕۆمانی لەنێو کڵێسەکانی مەسیحی دا، کڵێسەی ڕۆما خاوەن پێگەیەکی تایبەت بوو، ئەویش لەبەرئەوەی پایتەختی ئیمپڕاتۆریەت بوو، هەروەها شیاوی و باڵادەستیەکەشی لە هەندێك دەقی ئایینی و کەلتووری مەسیحیدا سەلمێندرابوو.

کڵێسەی ڕۆما وەکو کڵێسەی دایك تەماشا دەکرا بەو پێیەی (بطرسی یەکەم) کە یەك لەحەواریەکانی حەزرەتیمەسیح بوو ماوەیەك سەرۆکی کڵێسەی ڕۆما بوو و پیرۆزی و بەرەکەتی دوای خۆی بەجێنشینەکانی بەخشی.

لەساڵی ٤٥١ زایینییەوە نازناوی (پاپا) یان (خزمەتکاری خزمەتکارانی خوا) بە (ئەسقوفی ڕۆما) گوتراوە و دابەشبوونی دەسەڵاتی ئیمپڕاتۆریەتی ڕۆمانی و لاوازبوونی وایکرد دەسەڵاتی پاپاکانی ڕۆما پەرەبسێنێ و هەرچی کاروباری ئایینی کڵێسەکانی مەسیحی ڕۆژئاوا هەبوو لەلایەن پاپاوە سەرۆکایەتی و رابەری دەکرا یەکەمین پاپاش(لیۆ) ی یەکەم) بوو. لە بەناوبانگترین پاپاکانی ئەو سەردەمە (کلمنتی یەکەم، سیلڤستەری یەکەم، گریگۆری گەورە) (٥٩٠-٦٤٠) زایینی.

٣- ڕەبەنی

ڕەبەنی وەکو دیاردەیەکی ئاینی مەسیحیەت هەر لە سەدەی (سێیەمی زایینییەوە) دەرکەوتووە، هەرچەندە ژیانی خوداپەرستی بە تەنها و لە چۆڵەوانی دورکەوتنەوە لە ئاوەدانی بۆ پاککردنەوەی رۆح، ڕەگێکی ڕۆژهەڵاتی هەیە و لە شارستانییەتە کۆنەکانی هیند و چیندا.

پەیڕەوکەرانی هەبوون، بەڵام لە ئایینی مەسیحی دا بەتایبەتی لە سەرەتای سەدەکانی ناوەڕاست دا پەرەی سەند بوو بە بەشێك لە ژیانی ئایینی، بەگشتی دەتوانین ئاماژە بەوە بکەین کە بڕوای پتەوی ئاینی و خۆ ڕزگارکردن

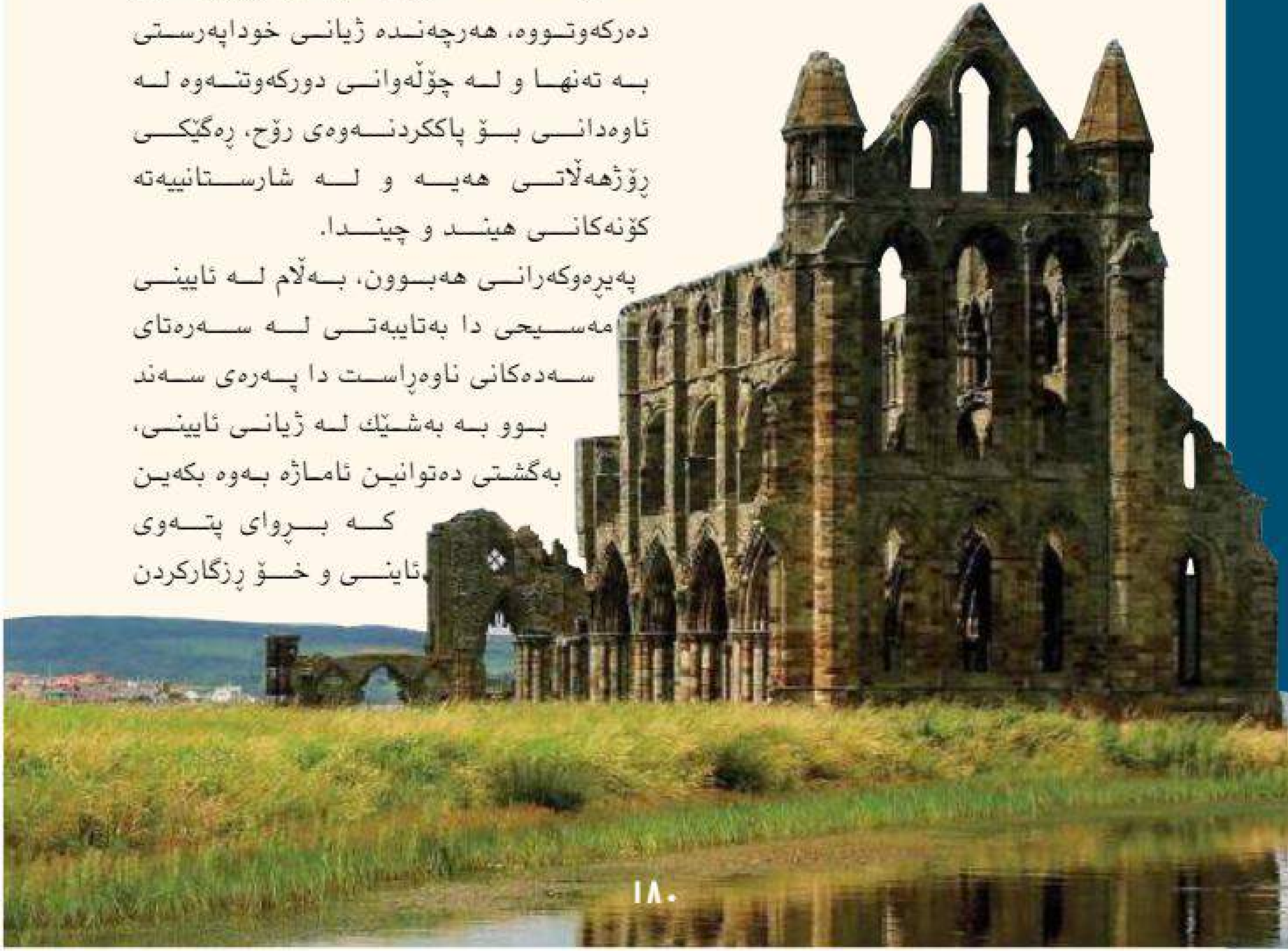

لە چەوساندنەوە و قەرەبوو کردنەوەی شکست هێنان لە ژیان گرنگترین هۆکارەکانی سەرهەڵدانی ڕەبەنایەتی بوو.
بەدیارترین ڕەبەنەکانی سەدەکانی ناوەڕاست بڕوادارێکی میسری بووکە ناوی (باخۆمیۆس بوو ٢٨٦ - ٣٤٦ زایینی)ە کە بە ڕێکخەری ژیانی ڕەبەنایەتی دادەنرێت، چونکە بەخۆیی و کۆمەڵێك لە هاوڕێکانی بڕیاریان دابوو پێکەوە بژین و وازلە گۆشەگیری و تەمبەڵی بێنن و ئیش بکەن و دوور لە ئاوەدانی لە دێرێکدا پێکەوە خواپەرستی بکەن و خودان پێڕەو ڕێسای خۆیان بن . بەم جۆرە ژیان لە دێرەکان بوو بە ڕوخساری دیاری ڕەبەنایەتی.
جگە لە باخۆمیۆس هەریەکە لە قەدیس بازل و (قەدیس بەندکت) لەنێو ناوە دیارەکانی ژیانی ڕەبەنایەتین.

٤- بیریارانی ئاینی مەسیحی

پاش ئەوەی ئایینی مەسیحی لە دەوڵەتی ڕۆمانی دا بڵاوبۆوە و بڕوا پێهێنەرانی زۆربوون. لە نێوانیاندا چەندان کەسایەتی ئایینی دەرکەوتن کە ڕۆڵی گرنگیان بینیوە لە پەرەدان بەبیری ئایینی مەسیحی و هەوڵیان داوە شیکردنەوەی خۆیان هەبێ بۆ ژیان .
قەدیس ئۆگستین (٣٥٤ - ٤٣٠ زایینی) لە دیارترین بیریارانی مەسیحییە کە لە سەرەتای سەدەکانی ناوەڕاست بیرو بۆچوونەکانی خۆی دەربارەی ئاین و ڕابردووی ژیان دەربڕیوە، بەناوبانگترین کتێبەکانی: (دانپێدانان) (Confessions) و (شاری خوا) (The city of God)، کە لە کتێبی دووەم دا باسی ئەوە دەکات کە مرۆڤ لەژیانی دا هاووڵاتی دوو شارە یەکەمیان (شاری زەوی) و ئەوی تریان (شاری ئاسمان) (خوا)) کە شاری یەکەم نموونەی خراپەکاری دەسەڵاتی ئەهریمەنە(الشیطان). هەر بەو پێیە ئۆکستینی لێکدانەوە بۆ هۆکاری لاوازی و ڕووخانی دەوڵەتی ڕۆمانی دەکات.
پاپا گریگۆری یەکەم(٥٩٠-٦٠٤ ز)کە بە پیاوێکی خێرمەند و ڕۆشنبیری سەردەمی خۆی دادەنرێ لە ژیانیدا زۆرتر وەکو پاپایەکی شارەزای ئایینی مەسیحی ناسراوە، بەڵام چەندان کتێبیشی نووسیوە لەوانە کتێبی (گفتوگۆکان) کە باسی ژیانی ئایینی دەکات.

قەدیس ئۆگستین

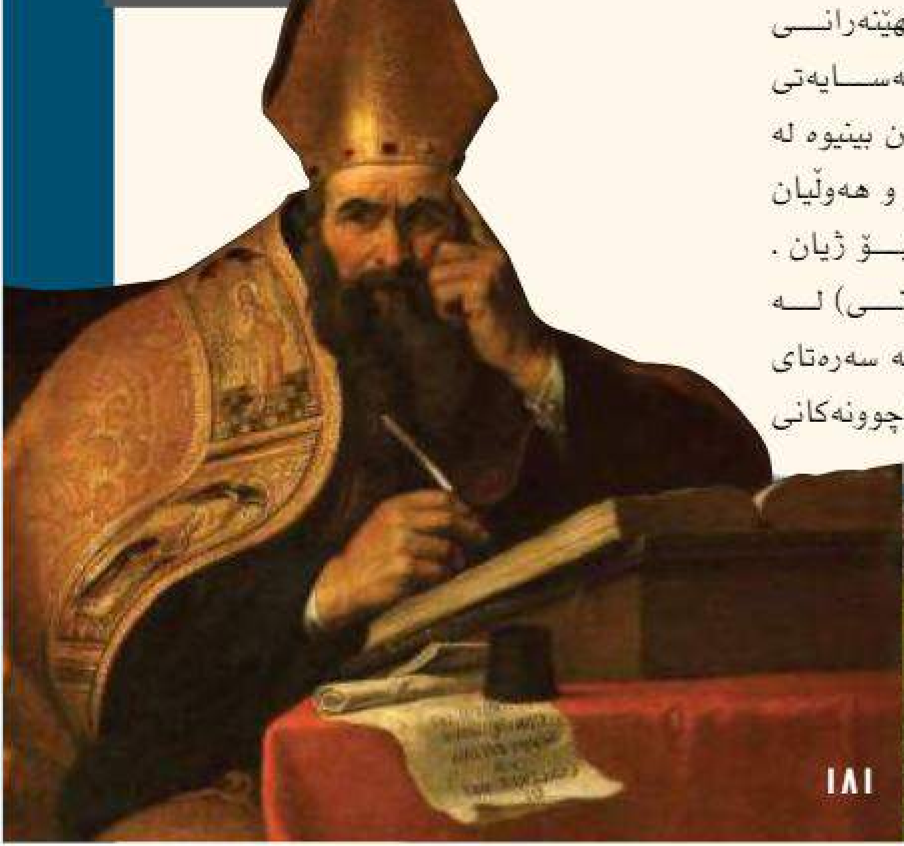

بەندی دووەم: زانست و ڕۆشنبیری

لە سەرەتای سەدەکانی ناوەڕاستدا، ئایینی مەسیحی بەجۆرێك لە ئەوروپا بڵاوبووبۆوە، کە بوە هۆی کۆتایی هێنان بە بتپەرستی، بۆیە لەو کاتەوە قۆناغێکی هزری نوێ لە مێژووی ئەوروپا دەست پێدەکات. کە ئەدەبی مەسیحی جێی ئەدەبی کلاسیکی (یۆنانی و ڕۆمانی) دەگرێتەوە، بۆ ماوەیەك زانست و هزر و فێربوون لاوازبوون و پەراوێز بوونیان بەخۆوە دیت و هەرچی لەو بوارەشدا هەبوو دەبوو لە خزمەت کڵێسە دابێ.

لە سەدەی هەشتەم و سەرەتای سەدەی نۆیەمی زایینی دا لە ئەوروپا هەندێك مەڵبەندی ڕۆشنبیری دەرکەوتوون و دیارترن هەوڵ و هەنگاوی لێبڕاوانە لەو بوارەدا خۆی لە ڕابوونێکی ڕۆشنبیری دادەبینێتەوە کە بە (بوژانەوەی کارۆلنجی) بەناوبانگە، دەوڵەتی (کارۆلنجی) کە لە بەشێکی بەرچاوی ئەوروپای ڕۆژئاوا دەسەڵاتدار بوو، لە سەردەمی شارلمان (٧٦٨-٨١٤ زایینی)دا گرنگی زۆر بە زانست دراوە، شارلمان بۆخۆی هانی زانایانی داوەو پشتگیری کردوون . بوژاندنەوەی کارۆلنجی هەرچەندە درێژخایەن نەبوو، بەڵام یەکەمین هەوڵ بوو بۆ تواندنەوە و گونجاندنی ڕۆشنبیری جیاجیای کلاسیکی و جەرمانی و مەسیحی لەیەك بۆتە و کایەدا.

١- مەڵبەندەکانی ڕۆشنبیری:

لە سەرەتای سەدەکانی ناوەڕاستدا، لە ئەوروپا ڕۆشنبیری برەوێکی وای نەبوو، بەڵام لەسەدەی نۆیەمی زایینییەوە هەنگاوی هەڵێنا، هەندێك شاری ئەوروپا بزاوتێکی فێربوون و زانینیان لێ دەرکەوت و زاناکان لەدەوری کۆبوونەوە، شاری سالیرنۆ لە ئیتالیاو شارەکانی فولدا لە ئەڵمانیا و پاریس و شارتر لە فەرەنسا لە دیارترین مەڵبەندەکانی ڕۆشنبیری ئەوروپا بوون. کە لەوێ و لەشوێنی جیاجیای دیکەی ئەوروپادا و لە کڵێسەکاندا بەرەبەرە قوتابخانە دەکرانەوە و قوتابیان تێدا فێری خوێندەواری و زانین دەبوون.

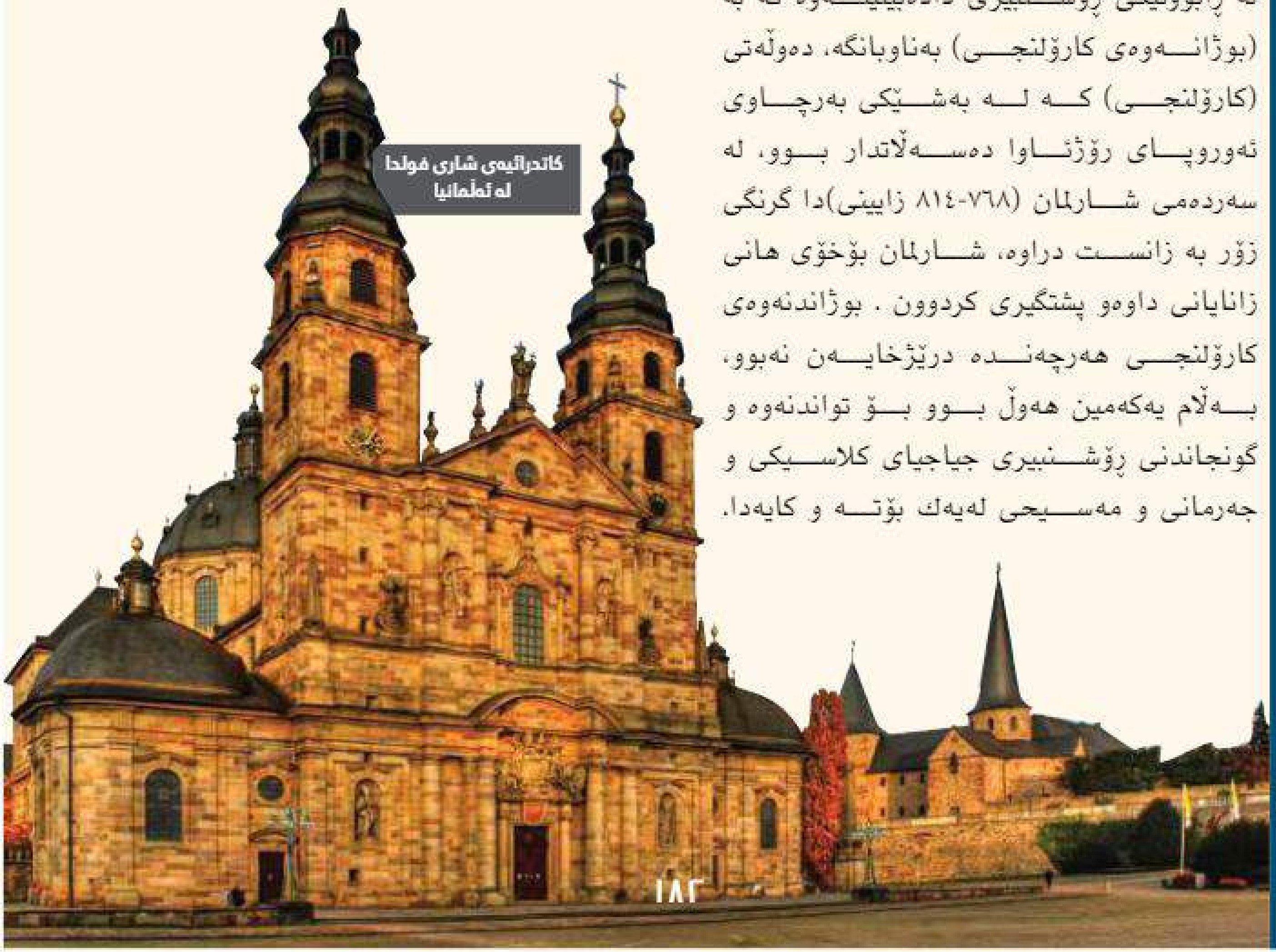
کاتدرائیەی شاری فولدا لە ئەڵمانیا

٢- فەلسەفەی قوتابخانەیی (سکولاستیک).

(فەلسەفەی قوتابخانە) فەلسەفەی مەسیحی سەدەکانی ناوەڕاستی ئەوروپایە، پێی دەگوترا قوتابخانەی، چونکە لە قوتابخانەکانی ئەوکاتەی ئەوروپا دەخوێندرا.

(قەدیس ئەنسلم کانتربری) کە لە ساڵی ١١٠٩ زایینی کۆچی دوایی کردووە، بە دامەزرێنەر و بناغەی داڕێژەری فەلسەفەی قوتابخانەی دادەنرێ، (ئەنسلم) پیاوێکی ئایینی مەسیحی بوو فەیلەسوفێکی هەڵکەوتووی سەردەمەکەی خۆی بوو، هەوڵی دەدا بوونی خواو ڕازەکانی ئاینی مەسیحی بە بەڵگەی لۆجێکی عەقلانیانە بسەلمێنێ.

فەیلەسوفانی ئەو سەردەمەی ئەوروپا لە هەوڵی گونجاندنی فەلسەفەدا بوون لەگەڵ ئاینی مەسیحی و دەیانویست لەگەڵ یەکیان بسا زێنن.

لەو پێناوەدا هەر لە سەرەتای سەدەی سێزدەهەمی زایینی لە ئەوروپا بەرەبەرە نووسراوە فەلسەفییەکانی ئەرستۆ وەرگێڕدرانە سەر زمانی لاتینی و دواتر کتێبە فەلسەفیەکانی فەیلەسوفی ئیسلامی (ئیبن روشد) وەرگێڕدرا بۆ زمانی لاتینی و وێڕای کتێبەکانی ئەرستۆ پێگەیەکی بەرچاویان لە زانکۆکانی ئەوروپا پێ بڕا.

تۆما ئەکوینی((١٢٢٥-١٢٧٤) زایینی) یەکێك بوو لە فەیلەسوفە بەناوبانگەکانی ئەوکاتەی ئەوروپا. لە کتێبە بەناوبانگەکەیدا کە بەناونیشانی (پوختەی لاهوت)، شی کردنەوە قوڵی بۆ بیروباوەڕی کڵێسەی کاسۆلیکی کردووەو هەوڵی داوە بیرو بۆچوونەکانی ئەرستۆ لەگەڵ ڕێنماییەکانی کەنیسە بگو نجێنێ .

فەلسەفەی قوتابخانە هەر لەماوەی سەدەکانی ناوەڕاستی دا بەردەوام بوو، لە سەدەی چواردەی زایینی یەوە ئیتر بەرەو پوکانەوە چوو.

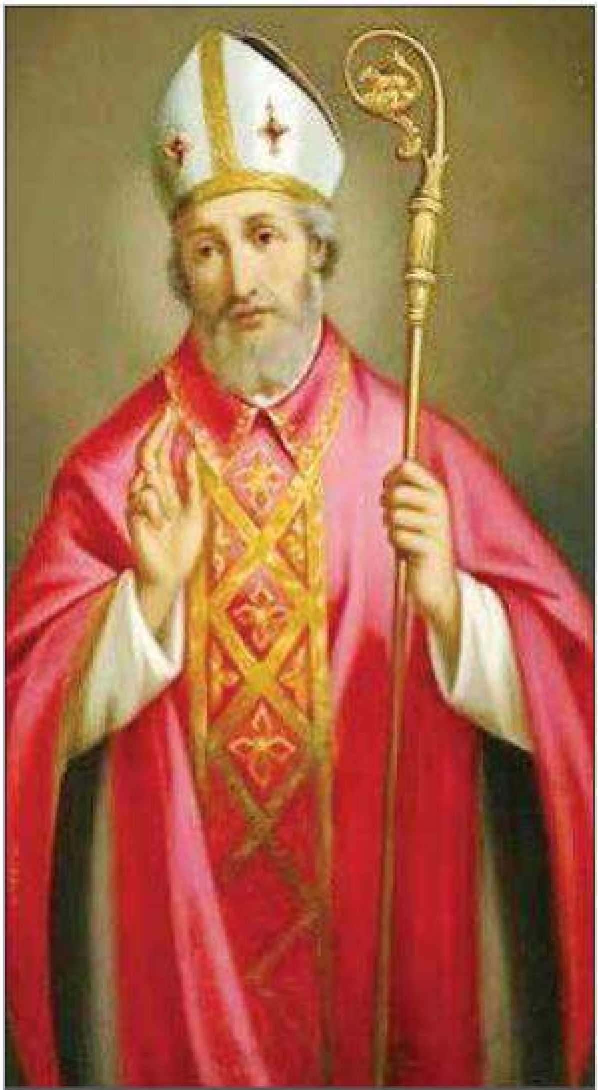

قەدیس ئەنسلم کانتربری

٣- هونەری بیناسازی:

لە سـەدەکانی ناوەڕاسـتدا، کاری بیناسـازی بایـەخ و گەشـەکردنی بەخـۆوە بینیـوە و بە هونەرێکـی ئەندازەیـی جوان خـۆی نواندوە. ئەمـەش بەتایبەتـی لـە تـەلار و کۆشـک و باڵەخانـە ئایینیەکاندا دەردەکـەوێ، بەتایبەتی (کاتدرائیەکان)کـە لە سەرانسـەری ئەوروپادا دروسـت کرابوون.

شـێوازێکی گرنگی بیناسـازی ئەو سەردەمەی ئەوروپـا (ئەندازیاری ڕۆمانسـی) کە زیاتر بۆ دروستکردنی کڵێسـەکان بەکاردەهات و بنمیچی لە کەرپووچ دروسـت کراو دیواری ئەسـتوور بـوو هەیوانێکـی سـەرەکی هەبـوو، کـە لە هەردوو لاوە دوو ڕێڕەوەی تەسـکی پێدادەهات کـە دینگە و پایەی گەورەیـان لەنێواندا هەبوو، بۆئـەوەی بنمیچەکـە ڕابگرێـت. و کەوانەیەک سـەری دینگەکانـی بەیـەک دەگەیانـد و لە کڵێسای ڕۆمانسـی دا پەنجەرەی بچوک هەبوو ئەمەش بۆ پاراسـتنی بەهێزی دیـوارەکان بوو. جۆرێکی دیکەی ئەندازیاری بیناسـازی بریتی بوو لە هونەری بیناسـازی (قوتی) (القوطيين) کـە بەنێـوی قوتـەکان کرابـوو (یەکێکن لە میللەتانـی کۆنی ئەوروپا) ئەمـەش بریتی بوو لە تەلاری مـەزن و بڵند و هـۆڵ و پەنجەرەی گـەورە لەخۆدەگـرێ، و لەو جۆرە بیناسـازیە فراوانەدا دیواری ئەسـتوور نییە، بەڵکو زیاتر دینگە بەکارهاتـووە لەگەڵ کەوانـەی بنمیچی و شوشـەی تاریـک بـۆ پەنجـەرەکان. و ئەو دیوارانـەی کە تێیـدان بە وێنـە و نووسراوی جیا جیـا دەڕازێنرێنەوە و کۆشـکەکەش بڵند و بـەرز دەکرا، دیـارە ئەمەش هـۆکاری ئایینی لەپشـت بوو بـۆ ئـەوەی دەروونـی مرۆڤ هەسـت بە مەزنی و شـکۆداری بکات.

٤- دەرکەوتنی زانکۆکان:

وشـەی زانکـۆ (University) لە سـەرەتادا، لـە سـەدەکانی ناوەڕاسـتدا، بەشـێوەیەکی گشـتی و بەرفراوانـی بەکاردەهـات، هەر بۆ گردبوونـەوەی مامۆسـتایان و مەڵبەندەکانی زانسـت بەکار نەدەهـات، بەڵکو بـۆ ڕێکخراو و سـەندیکای جۆراوجۆری بازرگانی و پیشەیش بەکاردەهات، گردبوونەوەی مامۆسـتاو قوتابیان لە دەوری یەکدی کۆمەڵێک یان سـەندیکایەکی لـێ پێک دەهـات، بـە تێپەڕینـی کات ناوی زانکۆ هەر بـەو جۆرە ڕێکخراوانـە دەگوترا کە سیسـتەمێکی فێربوونی نوێـی هەبوو.

کۆبوونـەوەی زانکـۆ دەوری بەدوو شـێوە پێـک دەهـات، یـان مامۆسـتایەکی بەناوبانـگ قوتابـی کـۆدەبوونـەوە

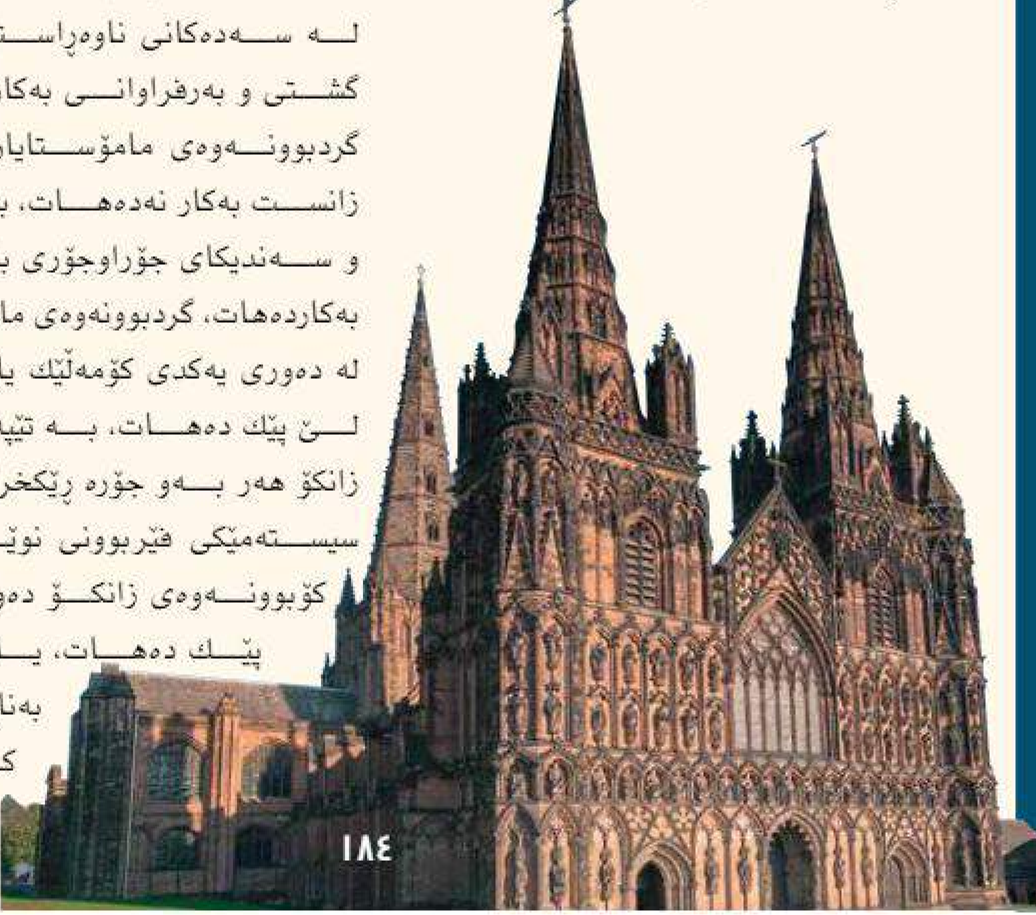

یـــان قوتابیان بۆخۆیـــان کۆمـــەڵ دەبوون و مامۆســـتایەکیان بەکـــرێ دەگرت.

بەرەبـــەرە زانکۆ ئیدی چوارچێوەیەکی زانســـتی لەخۆگـــرت و بووبـــە دامەزراوەیەکـــی دیاری کۆمەڵگا کە پێویســـت بوو قوتابـــی لە میللەتانی جۆراوجـــۆر لەخـــۆوە بگرێ و دەبـــوو لقێك لە لقەکانی زانســـتی لێ بخوێنرێ و دەســـتەیەك لە مامۆســـتایانی پســـپۆڕ وانەی تێـــدا بڵێنەوە. بـــەم جـــۆرە زانکـــۆ بەناوبانگەکانـــی ئەورووپـــا لەکۆتاییەکانـــی ســـەدەکانی ناوەڕاســـت دەرکەوتـــن، وەکـــو (زانکـــۆی پاریـــس) ســـاڵی ١٢٠٠ زایینـــی دواتـــر (زانکـــۆی ئۆکسفۆرد) و (کامبێـــرج) ...هیتر . لـــە زانکۆکانـــی ئەوکاتـــەدا لایەنـــی زمـــان و ئـــەدەب و زانســـتەکان دەخوێنـــدران، دەبـــوو قوتابـــی بـــە بیـــرو هزرێکـــی فـــراوان و گوێگـــری چـــاك بـــێ و زانیـــاری لەبیـــر بمێنـــێ و خـــاوەن ڕامـــان و ئەندێشـــە بـــێ و ڕێـــز لـــە مامۆســـتایانی دەزگا زانســـتیەکان بگـــرێ و ئیـــدی خولیـــای بکەوێتـــە ســـەر خوێندنـــەوە و فێربـــوون و بـــە پیرۆزیـــان بزانـــێ، کاری زانســـتیانەیە و ســـووربوونی بەردەوامـــی نـــەوە لـــەدوای نـــەوە، میللەتانـــی ئەورووپـــا و فراوانـــی و کاریگـــەری زانکـــۆ بـــوو، ئەورووپـــای گەیانـــدە ئەمـــڕۆ و بـــەم شـــێوەیە پێشیخســـت.

زانکۆی ئۆکسفۆرد

تەوەرەی دووەم: شارستانییەتی ئەوروپا لەسەردەمی ڕێنیسانسدا

یەکەم: سەردەمی ڕێنیسانس:

ڕێنیسانس(Renaissance)کە بە واتای بوژاندنەوە یان زیندووکردنەوە دێت، لەمێژووی ئەوروپادا بەو سەردەمە دەگوترێت کە کۆتایی سەدەکانی ناوەڕاست و سەرەتای سەردەمی نوێ دەگرێتەوە، کە هەر لە سەدەی چواردەهەمەوە تا سەدەی حەڤدەیەمی زایینی دەخایەنێ، بۆیە بە (سەردەمی بوژانەوە) ناونراوە، چونکە ئەوروپا لەو سەردەمەدا بوژانەوەیەکی بەرچاوی بەخۆیەوە بینی و سەرهەڵدان و گەشەکردنی نوێی لەبواری بیر و داهێنان دا تێدا هاتە کایەوە.

دەشێ بەشێوەیەکی گشتی بڵێین بوژانەوەی ئەوروپا ئەوکاتە سەرجەم بوارە جۆراوجۆرەکانی ژیانی سیاسی و ئابووری و کۆمەڵایەتی و هزری گرتەوەو وای کرد سەردەمی ڕێنساسی کۆتایی سەردەمێك و دەستپێکی سەردەمێکی دیکە بێ.

دووەم: تایبەتمەندییەکانی سەردەمی ڕێنیسانس:

١- سەرەتاکانی دەست پێکردن و پێشڕەویکردنی بوژانەوەی ئەوروپی لە شارەکانی ئیتاڵیاوە سەرچاوەی گرت و بە ئەوروپادا بڵاوبۆوە دواتر کاریگەری بەسەر هەموو دنیاوە بەجێهێشت.

٢- ڕێنیسانس وەکو بزاڤێکی هەمەلایەنەو گشتگیر و ئەنجامی ژیانی شارنشینی و پێویستییەکانی بەرەوپێشچوونی بواری کۆمەڵایەتی و ئابووری و خەڵك بوو.

٣- ڕێنساس پێگەی عەقڵی لە ژیان دا بەرز نرخاند و خستییە ئەو خانەیەی کە شایانیەتی، وەگەڕخستن و ئاراستەکردنی عەقڵیش ئەوکاتە پێویستی بە دوورکەوتنەوە لە خەیاڵ و ئەفسانە و شتی ناڕاست هەبوو.

٤- گرنگیدان بە سروشت و تێرامان لە جوانی و سروشت کە دواتر ڕێی خۆشکرد بۆ هەستکردن بە خود و هەوڵدان بۆ بەرجەستەکردنی خود لە خوێندنەوەی دەوروبەردا.

٥- دەرکەوتنی بزاوتی مرۆڤایەتی (Humanism) کە گوزارشتێکی ڕوون لە سەردەمی ڕێنساس دەکات، مرۆڤایەتی واتە ئەو کەسەی کە گرنگی بە ڕۆشنبیری دەدا و تێی دەگات، ئەویش وەکو ئەنجامێك بۆ گرنگیدان بە عەقڵ و تێگەیشتنی لە ڕەوشی گەشەکردنی مرۆڤایەتی دا، تایبەتی ڕۆشنبیری سەردەمی کلاسیکی (یۆنانی و ڕۆمانی) کە بوارە جیاجیاکانی زمان و ئەدەب و فەلسەفە و مێژووی یۆنانی و ڕۆمانی دەگرێتەوە . هەر لەو کاتەوە ئەو بەشدارییە بە مەعریفەی مرۆڤایەتی ناسران.

سێیەم: هونەری سەردەمی ڕێنیسانس:

هونەر هەر لە کۆنەوە بەهاو بایەخی لەلای مرۆڤ هەبووەو لەڕێیەوە پەیامی قۆناغە جیاجیاکانی گەیاندووە، یەك لە دیارترین لایەنە پێشکەوتووەکانی بوژانەوەی ئەوروپی هونەری سەردەمی ڕێنسانسە چ پەیکەرتاش یان نیگارکێشی یان بیناسازی بێت.

لە دیارترین هونەرمەندانی ڕێنیسانس لە ئیتاڵیا شێوەکار (جیوتو) (١٢٧٦-١٣٣٧ ز) بوو کە هونەرمەندێکی بەناوبانگی سەردەمەی خۆی بوو . کە شێوازێکی لە وێنەکێشان دا بەکاردەهێنا پشتی دەبەست بە ڕەنگە زەیتیەکان لەسەر دیوارەکە بە گەچی خاو دەیڕازاندەوەو گەر وێنەکە تیشکی ڕۆژ و با و باران لێی نەدابا بۆ ماوەیەکی زۆر لەسەر دیوارەکە دەمایەوە، زیاتر دیواری ناوەوەی کڵێساکان بەو وێنانە دەنەخشێنراو هەندێکیان دوای سەدان ساڵ هەر جوانی و بریقەداری خۆیان لەدەست نەدا.

(لیۆناردۆ داڤنشی) (١٤٥٢-١٥١٩ ز) بەیەك لە مەزنترین داهێنەرانی سەردەمی خۆی دادەنرێت، ئەو وێنەکێش و ئەندازیاری بیناساز و میکانیك و زانایەکی سروشت و هەڵکەوتوویەکی ئیتاڵیا بوو. داڤنشی لە هونەرەکەیدا دەیویست لە نهێنیەکانی تێبگا و بەرجەستەی بکا و شی بکاتەوە، لێهاتوانە توانی جوانی لەسەر تابلۆیەکانی بنەخشێنێ، هەتا سەردەمی داڤنشی، وێنەکێشان زیاتر لەسەر دیوار دەکرا و مۆرکی ئایینیانەی بەسەردا زاڵ بوو، بەڵام بەرەبەرە خۆ ڕزگارکردن لەو کۆتانە بوو بە سیمایەکی هونەری ڕێنسانس و تابلۆی چوارچێوەدار کە بشێ هەڵبگیرێ و بگوازرێتەوە، و هەریەکە لە تابلۆکانی جۆرێك

چێــژ و قەشــەنگی تێدابــوو. لــەکارە هونەرییــە نەمرەکانــی داڤنشــی دەکــرێ ئامــاژە بــە تابلــۆی (مۆنالیــزا) یــان (جۆکەنــدە) بکەین کــە زۆربەمان پێــی ئاشــناین، ئێســتاش لــە مۆزەخانــەی (لۆڤەر) لــە فەرەنســا پارێــزراوە، کــە گوزارشــتێکی هونەریانــەوە و دەســت ڕەنگینانــەی زەردەخەنــەی ئافرەتێــك کــردوە کــە ئاوێزانی نیگایەکــی تەماویە. جگە لە داڤنشی داهێنانی دیکە لە بوارە جیاجیاکاندا زۆرن و ئەمەش وای کردووە ئەو بەناوبانگترین کەسایەتی سەردەمی ڕێنسانس بێ.

(مایــکل ئەنجیلــۆ) (١٤٧٥-١٥٦٤ ز) هونەرمەندێکی پەیکەرتــاش و نیگارکێــش ســەردەمی ڕێنساســە، پــەروەردەو کەســایەتیەکەی لــە داڤنشــی جیابــوو، زیاتــر بــە پەیکەرتــاش نێوبانگــی دەرکردبــوو، زۆرتــر بابەتــە هونەرییەکانــی خۆی لــە (تەورات) وەردەگــرت و وێنــە و پەیکــەری پێغەمبەرانــی جــوو کەســایەتییە ئەفســانەییەکانی مێــژووی کۆنــی دروســت دەکــرد. لــە هونــەری (مایکل ئەنجیلــۆ) گرنگییەکــی بەرچــاو بەبــەژن و لــەش و لاری مــرۆڤ داوەو زۆرجــار بەڕووتــی لــە تابلــۆ کۆنەکانــی خۆیــدا بەرجەســتەی کــردووە. پەیکــەری (داود) یــەك لــە دیارتریــن کارە هونەرییەکانــی ئەنجیلۆیــە کــە لەبــەردی مەڕمــەڕ دروســت کراوەو ســێ ساڵ کاری لەســەر کردووە، هەروەها دروستکردنی کڵێسای قەدیس (بطرس) لــە ڤاتیــکان دروســتی کــردون کــە سەرگوزشــتە و دیمەنەکانــی بونیادنانی دنیا و لافاوی ســەردەمی نــوح و ڕۆژی دوایــی (قیامــەت) لەخــۆ دەگــرێ لــە نموونــەی دیــاری کارەکانــی ئەنجیلۆن.

مایکل ئەنجیلۆ

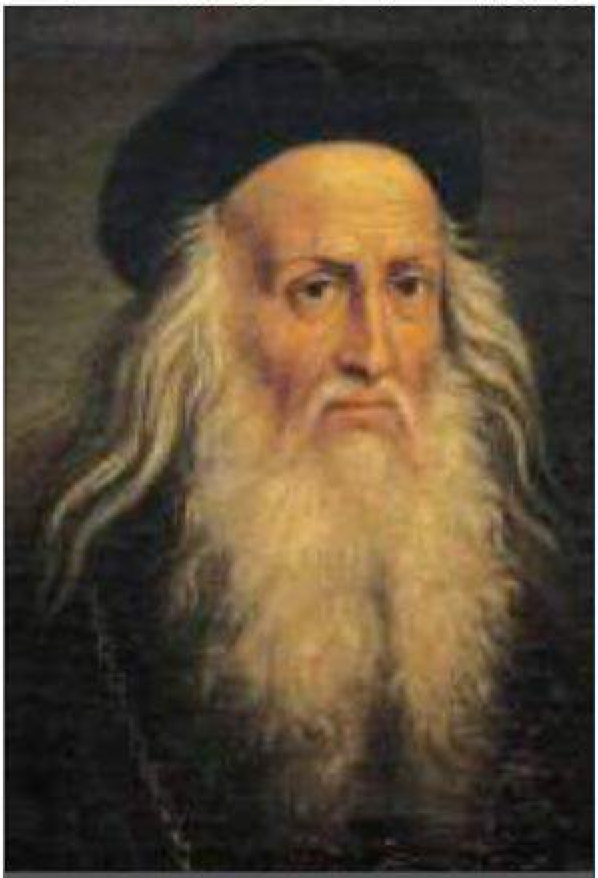
لیۆناردۆ داڤنشـی

چوارەم: ئەدەب لە سەردەمی ڕێنسانس:

لە سەردەمی ڕێنساسدا بوارە جیاجیاکانی ئەدەب گەشانەوەیان بەخۆوە دیت و زۆر بەرهەمی ناوازە لەو وەختەدا نووسراون ئێستاش لە ئەدەبی جیهانیدا جێگای شایستە و تایبەتیان هەیە، زۆر لە مێژوونوسان پێیان وایە دەسپێکی ڕێنسانس لەبەر هەمە ئەدەبیەکاندا خۆی نواندووە. (دانتی) (١٢٦٥-١٣٢١ز) یەکێک بوو لە ئەدیبەگەورەکانی ئیتاڵیای سەردەمی ڕێنسانس بوو، هەرچەندە زمانی سەردەم لاتینی بوو، بەڵام (دانتی) زمانی نەتەوەیی بەرز

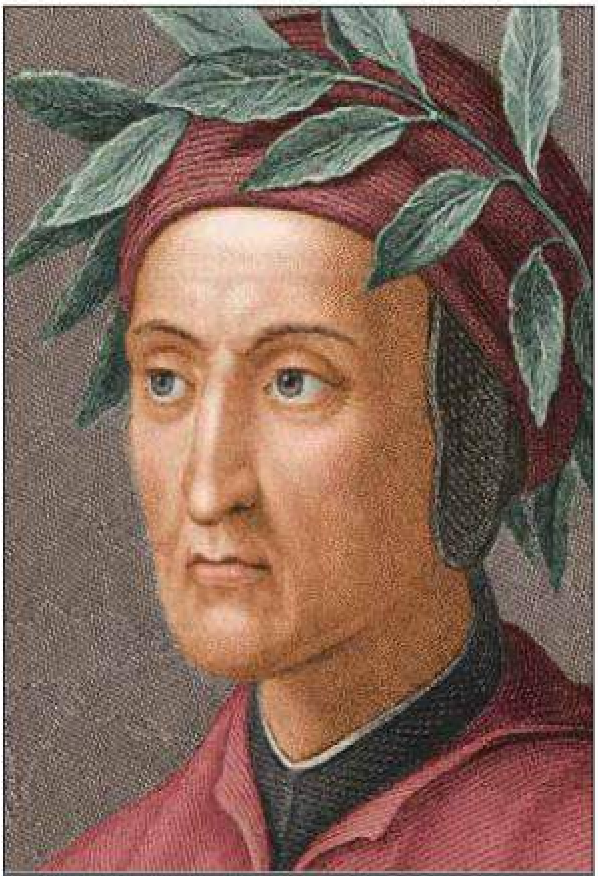

دانتی

دەنرخاند پێی وابوو زمانی نەتەوەیی بۆی هەیە لە پێشکەوتنی ڕۆشنبیری کۆمەڵگادا ڕۆڵێکی بەرچاو بگێڕێ، هەر بۆیە بانگەشەی کرانەوەی لە زمانە نەتەوەییەکانی ئەوروپا کردووە، وای دەبینی زمانی خەڵکی ڕەمەکییە لە هەر وڵاتێکدا بۆیە دەشێ نووسین بەو زمانانە هەربمێنی و هەبێ و خوێنەری زیاتری لە دەوری کۆببێتەوە.
شاکاری بەنێوبانگی دانتی کتێبی (کۆمیدیای یەزدانی) یە کەوا تیایدا خەیاڵی شاعیرانەی تێکەڵی بیروباوەڕی ئایینی کردووە.
وێنەیەکی ڕوونی بەهەشتی و دۆزەخی کردوە، و مێژوونووسان پێیان وایە دانتی، لەو بەرهەمە ئەدەبییەدا کەوتۆتە ژێر کاریگەری هەندێک لە بیرمەندانی ئیسلامی سەردەمی خەلافەتی عەباسی .
ئەدیبێکی دیکەی ئەو سەردەمە (بەترارك) (١٣٠٤-١٣٧٤) بوو، هەرچەندە کاریگەری دانتی بەسەرەوە بوو، بەڵام لاسایی کەرەوەی نەبوو، ئەو بەقەد دانتێ هۆگری پێشینان نەبوو، پێی وابوو پێویستە ڕۆشنبیر زیاتر گرنگی بە سەردەمەکەی خۆی بدا و تێی بگات، بۆیە لە نووسینەکانی (بەترارك) هەستێکی خەمئامێز و دڵەڕاوکێیەکی دەروونی هەست پێ دەکرێ، دەشێ وەك نووسەرێکی بەهەست، گیرۆدەی نامۆبوون بووبێ.

(پۆکاشیۆ) (١٣١٣-١٣٧٥) لەو ئەدیبانەیە کە زۆر بەتەنگ زیندووکردنەوە و گەشەپێدانی کولتووری کلاسیکی بوو، بەزمانی میللی ئیتاڵی دەینووسی و لە دیارترین بەرهەمەکانی کتێبی (دیکامیرۆن) ە کە نیشانەی گرنگیدانیەتی بە مێژووی ئیتاڵیای سەدەی چواردە و پازدەی زایینییە.

بەترارک

پۆکاشیۆ

(بەترارک) لەگەڵ ئەوەش دا رێزی لە زاناکانی پێش خۆی ناوە و لەو بوارەدا کتێبێکی نووسیوە بەنێوی (چەند نامەیەک بۆ نووسەرانی کۆن) و ئەو لە بواری پەروەردە و فێرکردندا ئارەزووی لە سادەیی و بێگری و گۆڵی ئەو بابەتانە بووە، کە پێویستە قوتابیان بیخوێنن.

پێنجەم: چاپ و باڵاوکردنەوەی کتێب:

لە سەردەمە کۆنەکاندا مرۆڤ نووسینی لەسەر قوڕ یان بەرد و تەختە ئەنجام دەدا، بەڵام لە ناوەڕاستی سەدەی سێزدەوە کاغەز لە ئەوروپا بڵاوبۆوە، لە سەدەی پازدەیەمەوە پیتی چاپکردنی جوڵاو (المتحرك) ی کانزای داهێنرا، ئەم داهێنانە زانا و ڕۆشنبیری زۆر ڕۆڵیان تێدا گێڕاوە، بەڵام مێژوو نوێ زانای ئەڵمانی (گوتنبێرگ)ی بە نەمری هێشتۆتەوە، کە لە دەوروبەری ساڵی ١٤٥٥ ز کاری چاپکردنی ئینجیلی ئەنجام داوە.

لەدوای ئەڵمانیا چاپخانە لە ئیتاڵیا و شارە جیاجیاکانی ئەوروپا کراونەوە و کاریگەری زۆر گەورەی بەسەر ژیانی ڕۆشنبیری بەجێ هێشتووە.

گرنگترین ئەنجامەکانی کاری چاپکردن و بڵاوبوونەوەی چاپخانە:

١- زۆربوونی ژمارەی کتێب و هەرزان بوون و ئاسان دەستکەوتنی .

٢- بەهۆی چاپکردنەوە کتێب ڕوونترو بێ هەڵەتر لەجاران بڵاوبۆوە.

٣- گەشەکردنی بەرچاوی ژیانی زانستی و مەعریفی خەڵك، بەهۆی ئاسان دەستکەوتنی کتێب و زۆربوونی خوێنەر بە شێوەیەك کە ڕۆشنبیری بە میللی بوو، وەکو جاران سنوردار و تەرخان نەبوو تەنها بۆ چەند ڕۆشنبیر ێك.

٤- بەربڵاوبوونی پەیداکردنی بازاڕی کاغەزو چاپکردن و بەرگ تێگرتن و ڕەنگدانەوەی بەسەر بازرگانی ئەو سەردەمەدا.

٥- زیادبوونی پەیوەندی ڕۆشنبیری لەنێوان هەرێمە جیاجیاکان و دەرکەوتنی کتێبخانەکان بەشێوەیەکی بەرفراوان و بوونیان بە مەڵبەندی تیشکدەری ڕووناکبیری.

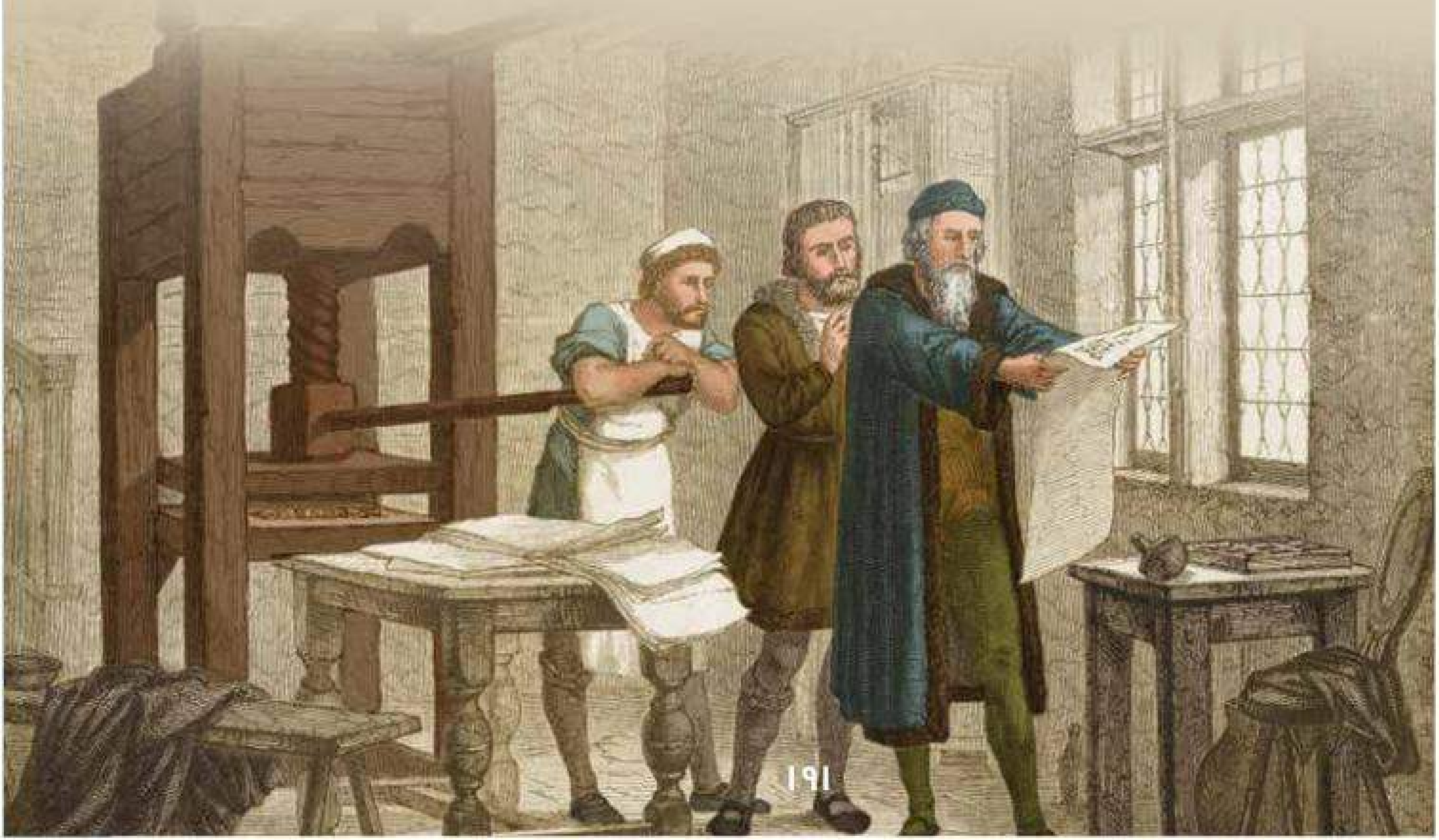

شەشەم:دۆزینەوە جوگرافییەکان

یەك لە گرنگترین سیما پێشکەوتنەکانی ئەوروپا لە سەردەمی رێنسانسدا ئەو چالاکییە دەریاوانیانە بوو کە ئەوروپاییەکان بۆ دۆزینەوە و ئاشنا بوون بە دونیای دەرەوەی خۆیان بەتایبەتی شوێنە دوورە دەستەکان ئەنجامیاندا.
کە لە مێژوودا بە دۆزینەوە جوگرافییەکان (الاستکشافات الجغرافیە) ناسراوە.

أ- گرنگترین هۆکارەکانی دۆزینەوەی جوگرافییەکان:

١- ئارەزووی ئەوروپییەکان بۆ دۆزینەوەی ڕێگەی بازرگانی نوێ کە بیانگەیەنێتە هیندستان و ڕۆژهەلاتی دوور، ڕێگایەك کە بە ناوچەکانی ژێر قەڵەمڕەوی عوسمانیەکاندا نەڕوا، چونکە لەگەڵ ئەوروپییەکان بەردەوام ناکۆکییان هەبوو.

٢- هەندێك جار ئەو دۆزینەوە جوگرافیانە هۆکاری ئایینی لەپشتەوە بوو، کاتێك کڵێسای کاسۆلیکی مەسیحی دەیویست ئایینی مەسیحی لەو شوێنە دوورە دەستانە بڵاوبکاتەوە کە ئاینەکەیان پێ نەگەیشتووە.

٣- کەڵەکەبوونی زانیاری دەریاوانی و جیهانگەرانیی لەلای دەریاوانەکانی ئەوروپا وایکرد کە ئەو زانیاریانەی لەسەر دەریا و کیشوەرەکان هەیانە بەکاری بخەن بۆ دۆزینەوە ی ناوچە دوورەکان.

٤- خواست و ویستی ئەوروپییەکان بۆ دەستکەوتنی بەهارات لە ڕۆژهەڵات وێرای کاڵای بازرگانی دیکە هۆکاری گرنگ بوو.

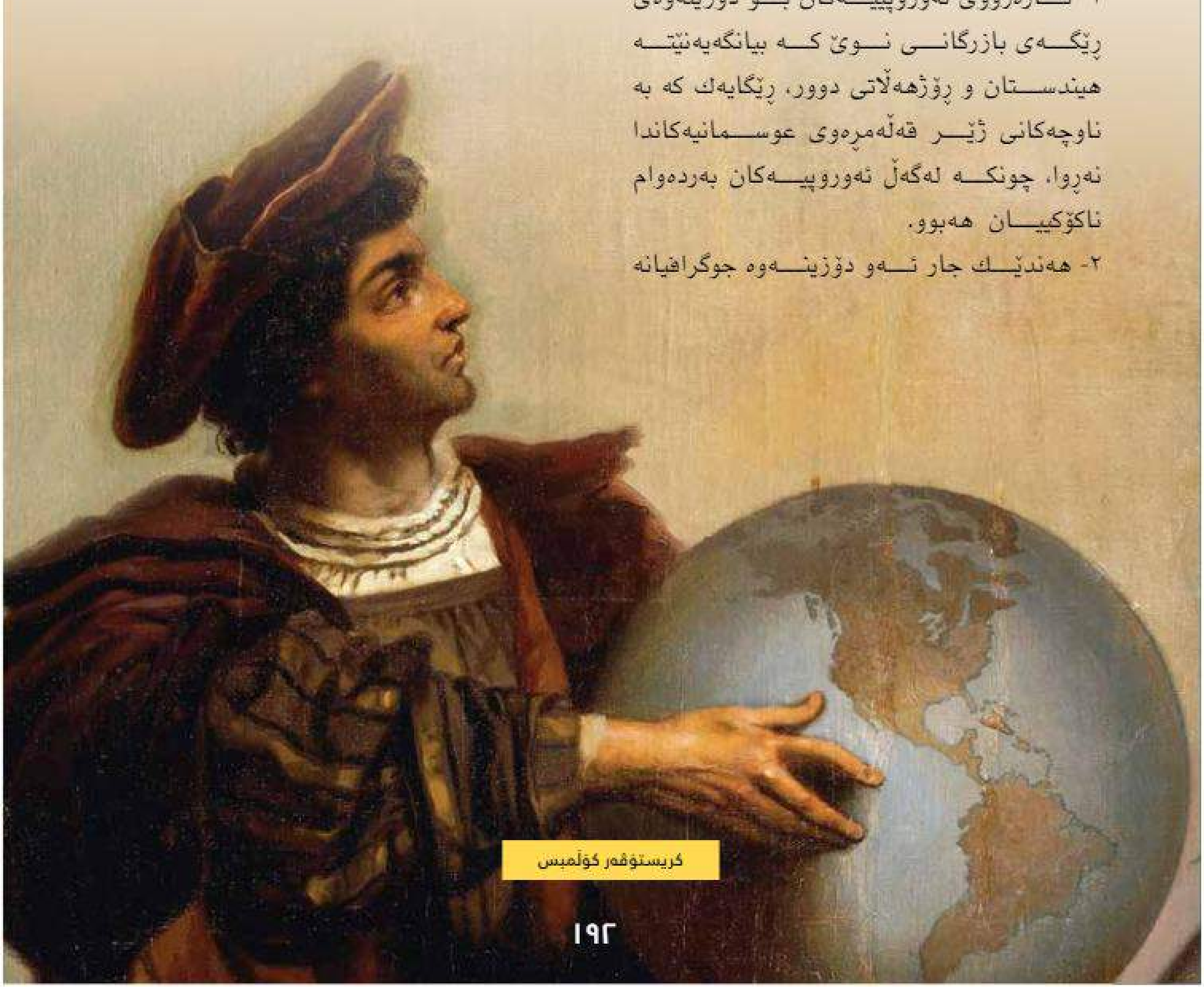

کریستۆفەر کۆلمبس

ب- ڕەوتی دۆزینەوە جوگرافییەکان.

دەوڵەتی پورتوگال بەیەکەمین ئەو دەوڵەتانە دادەنرێت کە گرنگی بەکاری دۆزینەوە جوگرافیەکان داوەو لەو بوارەدا میر (هنری) دەریاوانی پورتوگالی ڕۆڵی بەرچاوی بینیوە کە وەکو دەسەڵاتدارێك هەردەم پاڵپشتی هەوڵەکانی دۆزینەوە جوگرافیەکان بووە، لەسەردەمی ئەودا کەنارەکانی ئەفریقیای ڕۆژئاوا دۆزرانەوە.

دواتر دەریاوان (ڤاسکودی گاما) بەدەوری (رأس الرجاء الصالح) دا سوڕایەوە لەساڵی ١٤٩٨ کە لە باشووری ئەفریقیایە.

حکومەتی ئیسپانیاش لە دۆزینەوە جوگرافیەکاندا ڕۆڵی بەرچاوی بینی. لەسەروی هەموویانەوە دەریاوان (کریستۆڤەر کۆڵمبس ١٤٤٦-١٥٠٦) کە بۆ خۆی ئیتالی بوو پێی

ڤاسکۆ دی گاما

وابوو زەوی خڕە و ئاسمانیش لە ڕۆژئاوای ئەوروپایە، کۆڵمبس لەلایەن دەسەڵاتدارانی ئیسپانیا پشتگیری کراو لەساڵی ١٤٩٢ لەگەڵ سێ کەشتی و هەشتاو حەوت کەس دا بەرەو ڕۆژئاوا بەرێکەوتن، بەڵکو لەوێوە بگەنە چین پاش ٣٢ ڕۆژ گەیشتنە وشکانی،کە دوورگەکانی (کەناری) بوون و پێی وابوو دوورگەکانی هیندی ڕۆژهەڵاتە و دوای ئەوە هەر بەهەمان ئاراستە کۆلۆمبس سێ گەشتی دیکەی کرد گەیشتە کەنارەکانی هیندۆراس و فەنزوێلا، هەتا مردیش هەروای دەزانی گەیشتۆتە دوورگەکانی هیندی ڕۆژهەلات و نەیزانی جیهانی نوێ (ئەمەریکا) ی دۆزیوەتەوە.

میر هنری

پرسیارەکان

پ١/ مەبەست لە سەردەمی (ڕێنساس)چییە؟ تایبەتمەندییەکانی بژمێرە.

پ٢/ ڕەبەنی چییە؟ ناوداترین ڕەبەنەکانی ئەم سەردەمە بنووسە.

پ٣/ دۆزینەوە جوگرافیاکان پێناسە بکە و گرنگترین هۆکارەکانی دۆزینەوەی جوگرافیەکان بژمێرە.

پ٤/ زاراوەی زانکۆ کەی و لەکوێ سەریهەڵدا؟ ڕوونی بکەوە.

سەرچاوەکان

سەرچاوە کوردییەکان:

١.محمد أمین زکي، خلاصەیەك تاریخی کوردو کوردستان، بەغدا ١٩٣١.

٢.جمال رشـید احمـد: لێکۆڵینەوەیەکـی زمانەوانـی دەربـارەی مێژووی وڵاتـی کـوردەواری، دار الحریة ، بغـداد ١٩٨٨.

٣.د.زرار سدیق توفیق، (ڕۆڵی سیاسی و ئاواکاری کوردە ڤەیمورییەکان).

٤.- الفارقـی، مێـژووی میافارقیـن و نامـەد، وەرگێڕانی: د.قـادر محمد پشـدەری ئاکۆ برهان (هەولێـر:٢٠٠٨).

سەرچاوە عەرەبییەکان:

١. جمال رشید احمد: دراسات كوردية في بلاد سوبارتو، بغداد ١٩٤٨.

٢. جورج رو: العراق القديم، ترجمة حسين علوان، بغداد ١٩٨٠.

٣. طه باقر: مقدمة فى تاريخ الحضارات القديمة ، ط٢ ، بغداد ١٩٧٣ .

٤. نخبه من الباحثين : حضارة العراق، بغداد ١٩٨٥.

٥. عامر سـليمان ، العراق في التاريـخ القديم، موجـز التاريخ الحضاري، دار الكتـب، (الموصل ١٩٩٣).

٦. هاري ساكز، عظمة بابل، ترجمة عامر سليمان، (الموصل ٩١-١٩٧٠).

٧. فوزي رشيد ، الشرائع العراقية القديمة ، ط٢، (بغداد ١٩٧٨).

٨. احمد فخري ، الاهرامات المصرية ، (القاهرة ١٩٦٣).

٩. جميس هنـري برسـت، تطور الفكر والدين فى مـصر القديمة، ترجمة زاكى سوسن، (القاهرة،١٩٦١).

١٠. جميـس هـنرى برسـت، انتصـار الحظـارة، ترجمـة، احمـد فخرى (القاهـرة، ١٩٦٩).

١١. رشيد الناظورى، التطور التأريخى للفكر الدينى (بيروت، ١٩٧٦).

١٢. ليونارد كوتيرل، زوجات الفراعنة ترجمة فيليب عطا (بيروت، ١٩٦٧).

١٣. محرم كمال، تأريخ الفن المصرى (القاهرة، ١٩٣٧).

١٤. ولسن، الحضارة المصرية، ترجمة احمد فخرى، (القاهرة،١٩٥١).

١٥. بتـرى، مدخل الى تأريـخ الاغريق و أدبهم وأثارهم، ترجمة ئيل يوسـف عزيز(الموصل،١٩٧٧).

١٦. عادل نجـم عبود المنعم رشـاد، اليونان و الرومان، دراسـة في تأريخ و الحضـارات، دار الكتب للطباعـة و النشر، (الموصل).

١٧. لطفـي عبدالوهـاب يحيـي، اليونـان مقدمـة التأريـخ الحضاري، (بـيروت،١٩٧٩).

١٨. احمـد أميـن سـليم ، في تاريخ الـشرق الـدني القديـم، دار النهضة (بيـروت ، ١٩٨٠).

سەرچاوەکان

١٩. آرثر كريتستســن، أيران فى عهد الساســانيين، ترجمة يحى الخشــاب، (القاهرة: ١٩٥٧).

٢٠. حســن بيرنيا، تاريــخ إيــران، القديم مــن البداية حتى نهايــة العهد الساســانى، ترجمة محمد نورالدين و عبدالمنعم السباعي، (القاهرة:١٩٧٩).

٢١. ســامى ســعيد الأحمد ورضا جــواد الهاشــمى، التاريخ الــشرق الادني القديم - أيــران و الاناضول (بغــداد:١٩٨٥).

٢٢. سامي سعيد الأحمد و جمال رشيد احمد، تاريخ الشرق القديم، (بغداد: ١٩٨٨).

٢٣. أدم ميتز الحضارة الاسلامية في القرن الرابع الهجري.

٢٤. حسن ابراهيم حسن، تاريخ الاسلام.

٢٥. شاكر مصطفي، التاريخ العربي والمؤرخون.

٢٦. أبو زيد شلبي، تاريخ الحضارة الاسلامية.

٢٧. أحمد أمين، فجر الاسلام.

٢٨. جرجي زيدان، تاريخ التمدن الاسلامي.

٢٩. خليل ابراهيم السامرائي، دراسات في الفكر العربي.

٣٠. ابن الاثير ، الكامل في التاريخ.

٣١. ابن الخلكان ، وفيات الاعيان.

٣٢. عبدالرقيب يوسف، حضاره الدولة الدوستكيه.

٣٣. عمر رضا كحالة، معجم المؤلفين.

٣٤. ابو شامة، الروضتين فى اخبار الدولتين.

٣٥. ابن واصل، مفرّج الكروب فى أخبار بنى ايوب.

٣٦. ابن شداد، الاعلاق الخطيره فى ذكر أمراءالشام و الجزيرة جـ ١- ٢.

٣٧. المقريزي، خطط المقريزي.

٣٨. النعيمي، الدارس فى تاريخ المدارس.

٣٩. أحمد عيسى بك، تاريخ البيمارستانات في الاسلام.

٤٠. د. قادر محمد حسن، الكرد في مصر و بلاد الشام م.دراسة حضارية

٤١. مصطفى جواد، جاوان القبيلة الكوردية المنسية

٤٢. د. قــادر محمــد حســن، إســهامات الكــرد في الحضارة الاســلامية (دهــوك: ٢٠٠٩)

گشت مافەکانی ئەم کتێبە بۆ وەزارەتی پەروەردە پارێزراوە

ژمارەی سپاردن (٥٥٣) ساڵی ٢٠٠٥
تیراژ (   ) دانە
نرخ (   ) دینار

چاپی حەڤدەهەم

٢٠٢٢ ز - ٢٧٢٢ کوردی - ١٤٤٣ ک